

294556141

101 Københavns kommune

HISTORISKE MEDDELELSER OM KØBENHAVN

Årbog 1968

MAG

UDGIVET AF KØBENHAVNS KOMMUNALBESTYRELSE
I KOMMISSION HOS G·E·C GADS FORLAG
KØBENHAVN 1968

**HB
His**

HISTORISKE
MEDDELELSER OM
KØBENHAVN

Årbog 1968

UDGIVET AF KØBENHAVNS KOMMUNALBESTYRELSE
I KOMMISSION HOS G·E·C GADS FORLAG
KØBENHAVN 1968

KØBENHAVNS KOMMUNES
RIBLIOTEKER

1968
ex. 7

Redaktør:

stadsarkivar, dr. phil.
SIGURD JENSEN

På omslaget stadens ældste segl efter H. U. Ramsing:
Københavns Historie og Topografi i Middelalderen

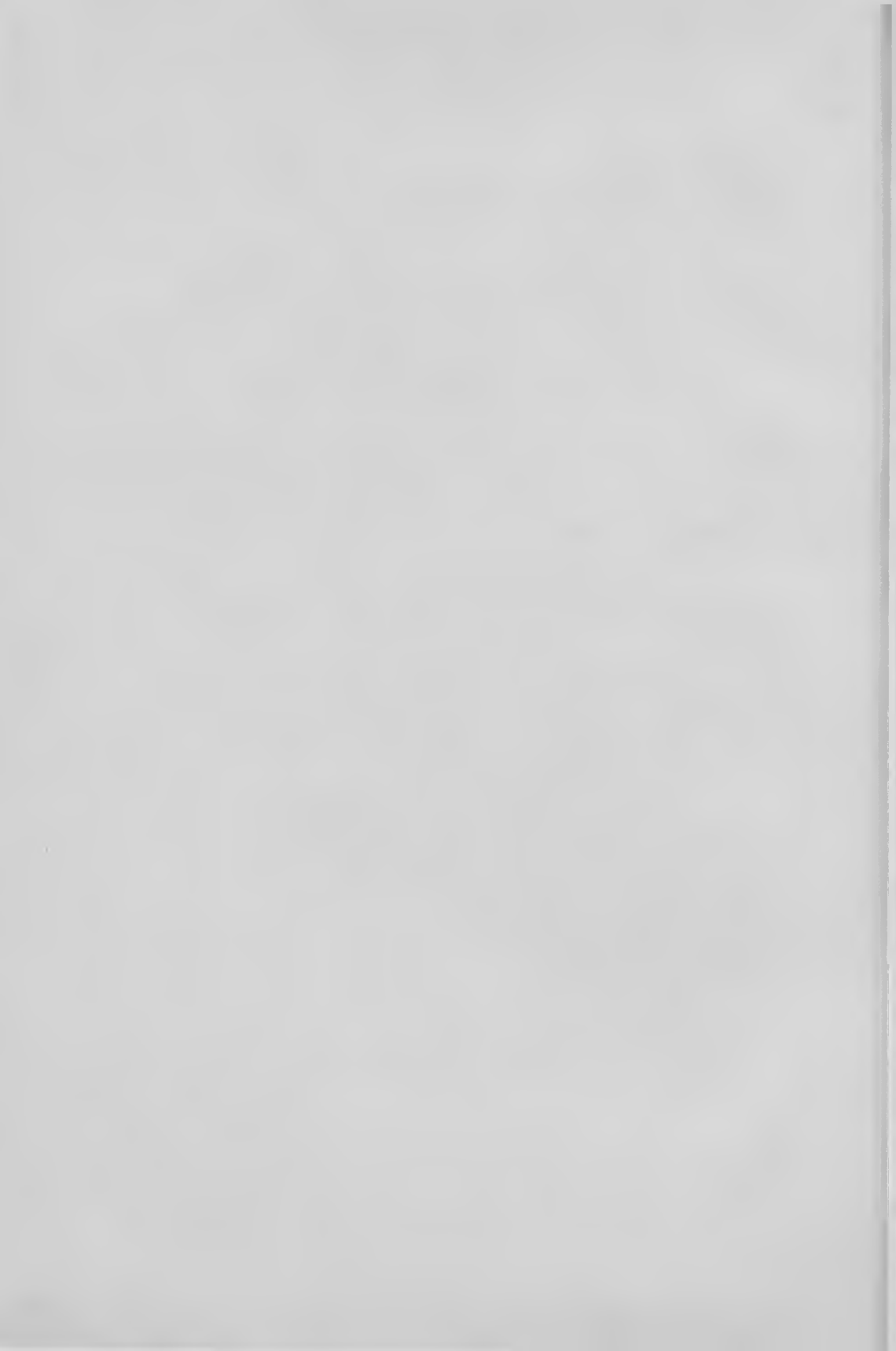
Historiske Meddelelser om København er medlemskrift
for Selskabet for Staden Københavns Historie

Trykt hos:

Nielsen & Lydiche (M. Simmelkiær), København

INDHOLD

Cand. mag. <i>Helge Gamrath</i> : Christianshavns grundlæggelse og ældste bybygningsmæssige udvikling	7
Bibliotekar, cand. mag. <i>Kristian Hvidt</i> : Gamle færdselsregler	118
Fru <i>Zelia N. Andrup</i> : Erindringer (fortsættelse fra årbog 1967)	131
Museumsinspektør <i>Steffen Linvald</i> : Fra Københavns By-museums virkefelt 1966-68	175
Stud. mag. <i>John Erichsen</i> : En københavnsk portrætfrise ..	181
Greve <i>Jørgen Ahlefeldt-Laurvig</i> : Københavnske jordfund 1966-68	186
<i>Samme</i> : Pibellersfigurer	192
Anmeldelser	
Nogle jubilæumsbøger m.m. Anmeldt af stadsarkivar, dr. phil. <i>Sigurd Jensen</i>	195
<i>Poul Møller</i> : Københavns bystyre gennem 300 år, II. Anmeldt af bibliotekar, cand. mag. <i>Kristian Hvidt</i>	199
<i>Bo Bramsen</i> : Ludvig Bramsen, Forsikringsnestor og Social-politiker. Anmeldt af direktør, cand. mag. <i>Jens Vibæk</i> ..	201
<i>Steffen Linvald</i> : Fra Bremerholm til Gammelholm. An-meldt af arkitekt (MAA) <i>Erik Morthorst</i>	202
<i>Årbogspræmie</i>	205

CHRISTIANSHAVNS GRUNDLÆGGELSE OG ÆLDSTE BYBYGNINGSMÆSSIGE UDVIKLING

AF HELGE GAMRATH

INDLEDNING

I årene mellem Kalmarkrigens afslutning og Kejserkrigens begyndelse (1613–1625) nåedes højdepunktet af den bygrundlæggelses- og bybygningspolitik, som var blevet indledt med Christian IV's regeringstiltrædelse. Den ene by efter den anden skyder op i alle kanter af landet; i Skåne på grænsen til Blekinge anlægges Kristianstad, ved Elben i Holsten grundlægges Glückstadt, anlægsarbejderne til en ny by ved Bredsted i Vestslesvig påbegyndes, Norges senere hovedstad forlægges til Akershus' umiddelbare nærhed, de hallandske byer Halmstad og Varberg omreguleres, og endelig udvides hovedstadsområdet med Christianshavn.

For hele bygrundlæggelsesaktiviteten i denne periode gjorde der sig til stadighed to – for det meste indbyrdes harmonerende – motiver gældende, nemlig et økonomisk og et strategisk synspunkt. Det var for regeringen magtpåliggende dels at sikre det vidtstrakte dansk-norske riges militære stilling i forholdet til naboerne, dels indefra at styrke landene ved en aktiv økonomisk politik, der især tog sigte på byerhvervene og disses udfoldelsesmuligheder.¹ Der kan iøvrigt være grund til at understrege, at det indbyrdes forhold mellem rigsråd og konge, hvad formuleringen og løsningen af riger-nes økonomiske og militære problemer angår, på grund af de samtidige kilders sparsomhed er et yderst kompliceret emne at trænge ind i. Imidlertid kan der dog næppe herske tvivl om, at det var Christian IV personligt, der var den ledende kraft ved grundlæggelsen af de nye byer.²

Som tidsgrænse for undersøgelsen af grundlæggelsen af et enkelt af disse nye byanlæg, Christianshavn, og dettes ældste bybygningsmæssige udvikling er her sat året 1635, da der netop dette år foreligger en statusopgørelse over bebyggelsens omfang. Da denne grænse imidlertid ikke i alle henseender kan siges at være helt rimelig, er udviklingen – dog i mindre udtømmende grad – fulgt op til ca. 1639, da bydelen fik status som selvstændig by, et forhold der varede indtil 1674, da Christianshavn indlemmedes i København.

Trods selvstændighedsperioden (1639-74) må den kendsgerning, at området lagdes umiddelbart op ad hovedstaden og derfor altid funktionelt har været en del af denne – en byudvidelse –, ikke skjules eller træde i baggrunden. *Det første kapitel* i undersøgelsen af Christianshavns grundlæggelse og ældste bybygningsmæssige udvikling samler sig derfor om København i tiden før den nye bydels tilblivelse; *kapitel II-III* beskæftiger sig med forspillet og selve grundlæggelsen; *kapitel IV* har som emne den bybygningsmæssige udvikling i de første 20 år af Christianshavns historie, der er det punkt, hvor undersøgelsen sætter kraftigst ind; i dette kapitel behandles først selve kildegrundlaget, dernæst grundejerforholdene, grundfordelingen, selve opbygningen af byen, den ældste bebyggelse m.v. *Sammenfatningen* er opdelt i fire hovedpunkter; her samles de resultater, der er nået i selve undersøgelsen, og her konfronteres endelig de byplan- og bybygningsprincipper, der lå til grund for Christianshavns opbygning, med tilsvarende nordiske og nordeuropæiske eksempler.

I. KØBENHAVN I BEGYNDELSEN AF DET 17. ÅRHUNDREDE

Det København, der i løbet af det 17. århundrede skulle opleve så mange forandringer og omskiftelser, var endnu omkring 1600

stort set middelalderens København med dets krogede og uregelmæssige gadenet.¹ Byens udstrækning fremgår så nogenlunde klart af det ældste bevarede kort over København,² som tidsfæstes til 1590'erne.³ Også byens forsvarsværker bar præg af tidligere tiders befæstningskunst, hvilket ligeledes gjaldt det middelalderlige Københavns Slot, der lå midt over for byens søside. Mellem slotsholm og by lå havnen, der længe – bl.a. på grund af tilsanding og opfyldning – havde været for dårlig og utilstrækkelig.⁴

Den morsomme perspektiviske afbildning af forstadsbebyggelsen uden for Øster- og Nørreport på førnævnte ældste Københavns-kort kan man naturligvis ikke opfatte ganske bogstaveligt, men heldigvis er det ad anden vej muligt at danne sig et begreb om denne bebyggelses udstrækning. 1567 indhenter magistraten kongelig tilladelse til at bortsælge visse haver og øde jorder mod, at disse områder bebygges med »god købstadsbygning«, og først herefter synes man at kunne tale om en egentlig bebyggelse udenvolds. Men snart skulle denne udenbys bebyggelse volde mange kvaler, og man beskyldte de folk, der var flyttet derud, for på forskellig måde at have overtrådt og misbrugt byens privilegier samt undgået at tage del i byens tynger. 1575 befaledes det endog, at ingen længere måtte bo uden for byen; dette opgaves dog snart igen, sikkert fordi beboelsen og bebyggelsen herude var ved at blive permanent.⁵ En jordebog fra 1581 har en opgørelse over jordskyld af haver og boder uden for portene, men bebyggelsen er desværre ikke nærmere udspecificeret.⁶ En senere jordebog – fra 1620 – gennemgår alle udenvoldsgader med angivelse af grundejere og disses besiddelser – en gang imellem nævnende huse og boder.⁷

Her kan vi ikke diskutere de mere detaljerede forhold i de københavnske forstæder i denne periode, men blot nævne, at områderne uden for Østerport især bestod af lysthaver og -gårde i de mere velstående københavneres besiddelse. Ganske anderledes

var forholdene for områderne uden for Nørre- og Vesterport. Hvad Nørreport angår, har der her været tale om en virkelig forstad med mange fastboende,⁸ for alle veje kaldes »stræder«, og der forekommer hyppigt boder på grundene. Endelig taler opførelsen af en grundmuret kirke til erstatning af et ældre kapel for denne opfattelse. Denne kirke blev dog først færdig 1628.⁹ Helt overbevist bliver man af et mandtal fra 1622, hvoraf det fremgår, at der dette år boede 163 familiefædre derude. De fleste var tilsyneladende mindrebemidlede, der boede til leje. Samme mandtal oplyser også antallet af familiefædre i Vesterport-forstaden. Deres sociale status er som Nørreport-folkene, men antallet er lidt mindre – nemlig 110.¹⁰ Også her ønskede Christian IV at bygge en kirke (1618) til erstatning af et ældre kapel, men dette realiseredes dog aldrig.¹¹ Denne bebyggelse synes at være den yngste af de tre forstadsområder – endog angives den i Wolfs Diarium at være bygget 1614; denne datering må næppe opfattes alt for bogstaveligt,¹² men antyder, at der netop i årene deromkring har fundet en kraftigere byggeaktivitet sted.

Ønsker man imidlertid nøjere at undersøge befolkningens størrelse i København i denne tid, lader kilderne én i stikken. I. A. Fridericias grundlæggende afhandling om Københavns befolkningsforhold i det 17. årh. koncentrerer sig om undersøgelser af diverse mandtalslister, skatteopgørelser og lignende fra 1659-60, men giver dog visse vink om forholdene tidligere i århundredet.¹³ Foruden den før nævnte forstadsbebyggelse fremhæver han blandt andet de mange nybygninger i den gamle by og opførelsen af »Skipperboderne« (jvf. senere) som tydende i retning af en befolkningstilvækst.¹⁴ Hvad de rigere borgere angår, kan man særlig nævne, at der 1588 regnedes med, at 1309 borgere var pligtige til at stille væbnet mandskab, mens man 1626 regnede med over 1500 skatteydende borgere; altså en betragtelig stigning. Ud fra en

skatteliste 1627 når Fridericia til et minimalt familieantal i København på ca. 3000,¹⁵ men da man ikke kan opstille en sådan beregning for de umiddelbart foregående år, er denne sidste opgørelse ikke af større værdi for vort formål.

Selv om det således er overmåde vanskeligt at danne sig et klart billede af Københavns befolkningsmæssige og bebyggelsesmæssige struktur på denne tid, kommer man alligevel til den opfattelse, at København efterhånden var ved at udfylde de rammer, som en tidligere tid havde lagt omkring byen. At tale om voldenes jernring, som Vilh. Lorenzen gør det, er dog sikkert at gå noget for vidt.¹⁶

Når man imidlertid betænker den iver og aktivitet, som Christian IV lagde for dagen for i mere end een forstand at gøre byen til rigets virkelige centrum, kan det ikke undre, at der efterhånden opstod et ganske naturligt ønske om og behov for at udvide byen. Denne kongelige aktivitet falder naturligt i en militær og en økonomisk del.

Den militære side af sagen deler sig igen i henholdsvis søarsenalets udbygning og i nybefæstningen mod land. Om søarsenalet skal på dette sted ikke siges meget, blot kan vi konstatere, at den udvikling, som var blevet sat i gang under Christian III, hvorved København var blevet den danske flådes hovedstation,¹⁷ fortsattes og fremskyndedes ved Christian IV's modernisering og udbygning af hans farfaders søarsenal; arbejdet stod på fra 1598, da den nuværende tøjhusbygning påbegyndtes, til op mod 1610¹⁸ (jvf. det senere afsnit om Skipperboderne).

Nybefæstningen af landsiden fandt sted i årene efter 1606 og fortsatte – kun afbrudt af Kalmarkrigen 1611-13 – til ca. 1624.¹⁹ Den bastionære front indførtes her for første gang i København efter det ældre nederlandske system, der er karakteristisk ved ret små bastioner og lange kurtiner (volde). Christian IV havde nu

på den ene side sikret den danske flådemagt en glimrende udrustnings- og udgangsposition i hovedstaden og på den anden side bragt byens befæstning en højst tiltrængt modernisering.

Vender man blikket mod den økonomiske udvikling i København, må man naturligvis straks slå fast, at byen som rigets administrative midtpunkt siden 1400-tallet havde udviklet sig til et af landets betydeligste centre. Imidlertid antog denne rolige udvikling under Christian IV's regeringsperiode en næsten eksplosiv karakter – især i perioden før Kejserkrigen.²⁰ Ved sin merkantilistiske politik skabte kongen – ved statsdrift eller privat foretagsomhed, ofte med monopol eller finansielt støttet af staten eller kongen personlig – en række industrier og handelskompagnier, der næsten alle havde eller efterhånden fik deres centrum i hovedstaden. Et for denne centralisering særligt illustrerende eksempel er Det islandske Kompagni: Ved dets grundlæggelse 1602 fordeltes de 20 islandske havne således, at København fik seks, mens Malmø og Helsingør fik hver syv. Ved monoopolets fornyelse 1614 fik København elleve, Helsingør otte, mens Malmø måtte nøjes med to. Da kompagniet endelig 1619 omdannedes til et aktieselskab, var de 33 af de ialt 36 aktionærer københavnske borgere.²¹

Foregangslandet i økonomisk henseende var Nederlandene, og for at få sine nye foretagender så godt på fode som muligt indkaldte kongen købmænd og håndværkere fra »Staterne« til København. Særlig kendt er sekretæren i Tyske Kancelli dr. Ionas Charisius' rejseinstruks fra 1607, hvoraf det fremgår, at Charisius skal drage omsorg for, at »gemene skibshåndværkere og håndværksfolk . . . og rige købmænd« kommer til Danmark, specielt til København for at drive deres håndværk, handel og vandel. Kongen på sin side lovede blandt andet følgende: »For det første skal der tilstås og overlades dem et bekvemt sted i vor by København, således at de enten for en tålelig og rimelig grundafgift selv

CHRISTIANSHAVNS GRUNDLÆGGELSE

lader indrette og bygge egne huse i overensstemmelse med deres behag og lejlighed, eller eventuelt må de tilhandle sig og købe de huse, der allerede er bygget dér af andre, og som er dem tjenlige . . .«. Desuden lovedes religionsfrihed, samt otte års frihed for alle former for skat.²² Resultatet af disse bestræbelser er uvist, men man har antaget, at der i den følgende tid er immigreret et ret stort antal nederlændere til den danske hovedstad.²³

Selv om de fleste af kompagnierne og industriforetagenderne brød sammen på grund af økonomiske vanskeligheder under og efter Kejserkrigen, havde København dog opnået en absolut og uomtvistet førerstilling på det økonomiske område i forhold til de øvrige byer i landet.²⁴

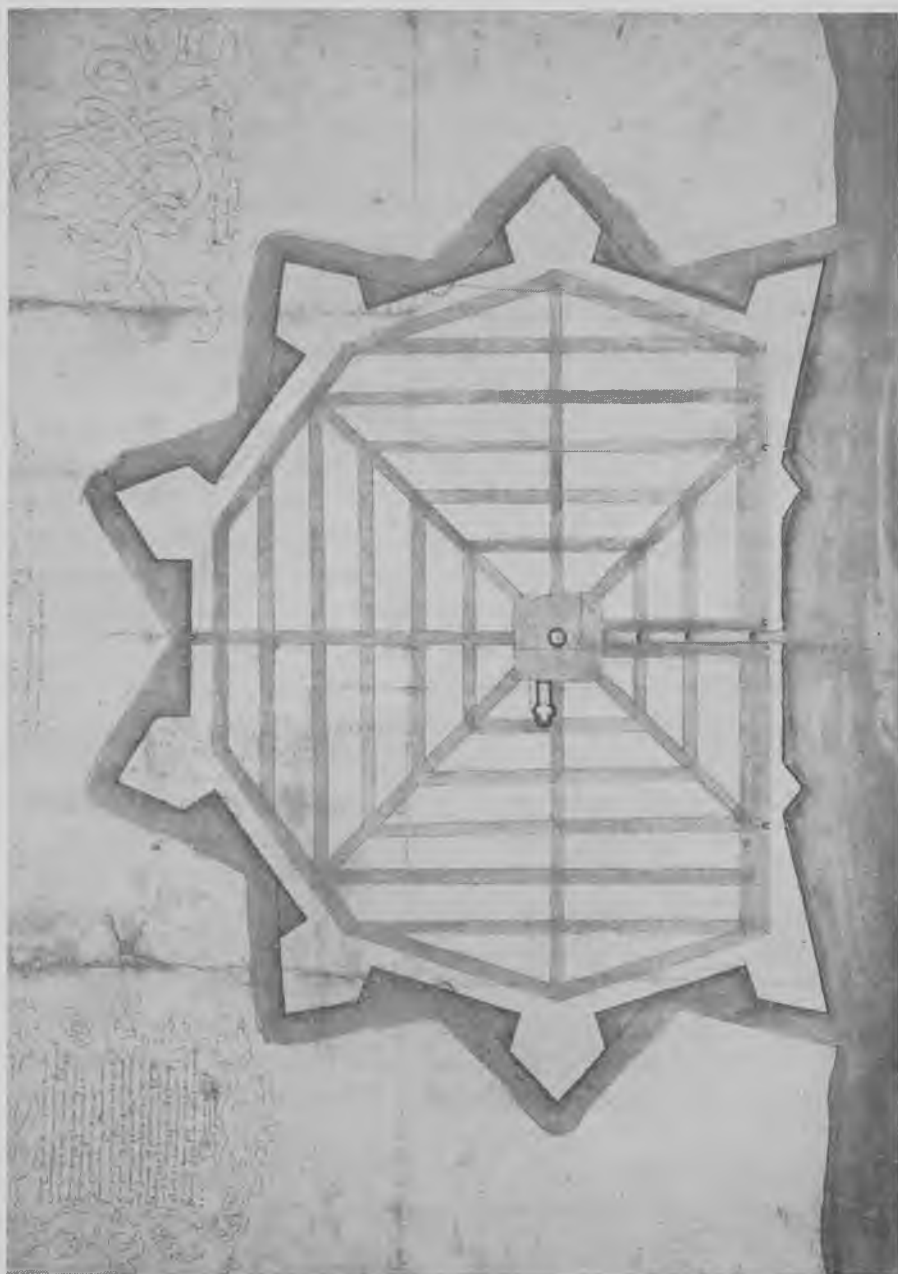
At der allerede i tiden før Christianshavns grundlæggelse har været planer om og projekter til Københavns udvidelse, er der næppe nogen grund til at tvivle om. Kongen købte 1606 store grundarealer nord og nordøst for den gamle vold, og der foreligger desuden et projekt til en udvidelse af den gamle by mod nord, der efter alt at dømme må høre hjemme i denne periode.²⁵ Hvorfor planerne om en udvidelse mod nord af den gamle by ikke blev til noget, vides der intet sikkert om. Mange forhold kan her have spillet ind – f.eks. nybefæstningen af den gamle voldring mod land, der snart var i fuld gang. Det blev nu Amagers nordside, der blev genstand for den største interesse i den følgende tid.

II. CHRISTIANSHAVNS-PLANER 1616 OG DET ÆLDSTE CHRISTIANSHAVNS-PROJEKT 1617

Interessen for en udvidelse mod syd af den gamle by, på Amagersiden hører vi – interessant nok – første gang om i forbindelse med en instruktion (memorial) fra 1616 til den betydelige, iøvrigt fra Nederlandene stammende, københavnske storkøbmand Johan

de Willem. Instruktionen er beslægtet med den tidligere nævnte instruks til Ionas Charisius og ligger på de fleste punkter på linie med denne. Willem skal i al stilhed og ubemærkethed gøre sig den største umage for at få »et godt antal« velformående nederlandske købmænd og gode håndværkere til at komme til Danmark. Der loves disse religionsfrihed, samt otte års frihed for alle skatter; interessantest i vor forbindelse er dog følgende passus blandt løfterne: »For det første skal – frit og uden modydelse – et bekvemt sted på vort lille land Amager, der ligger allernærmest ved vor by København, uden afgift anvises hine, der herefter ønsker at komme ind i riget, til bopæl, og dér skal det tillades dem at oprette egne huse efter deres behag«. ¹ Willems eventuelle beretning om rejsens forløb kendes ikke i dag, og fra anden side forlyder der ikke noget herom, og det er vel overhovedet ret tvivlsomt, hvad der er kommet ud deraf. Men at Willems instruks og det første kendte Christianshavns-projekt står i et skærende misforhold til hinanden, kan man ikke komme uden om.

Det ældste kendte tegnede Christianshavns-projekt – den nye bydel vil i det følgende af praktiske grunde blive benævnt Christianshavn, skønt navnet officielt først optræder fra 5. april 1619 – stammer fra 1. september 1617. ² Øverst til venstre på projektet er der følgende påskrift, som her gengives i sin fulde ordlyd, i oversættelse: ³ »Efter overdragelse og befaling af Kgl. Majestæt Christian IV har jeg underskrevet, Hans Majestæts bestaltede ingeniør, anordnet den vedtegnede stad eller fortifikation på Amager foran København, indeholdende 934 hussteder, hver 4 roder lang og bred eller 16 kvadratroder, når fjerdedelen er trukket fra til torvet og gaderne. Og er voldene og værket mod landsiden 634 $\frac{1}{3}$ rode og mod strandsiden 160 roder, af 6 sjællandske alen [1 sjæl. alen = 0,62 m]. Skrevet Ibstrup den 1. september 1617. J. Semp geometer og ingeniør, mmp«.

Det ældste tegnede Christianshavns-projekt. K.gl. Bibl.

I det følgende skal dette projekt nærmere vurderes, men først vil det være rimeligt at undersøge, hvilke yderligere oplysninger der findes om Christianshavn fra denne tid. Christian IV har omgåedes med Christianshavns-planer længe, før Rigsrådet involveres i sagen, for først i en kongelig proposition til rådet 25. oktober 1617 anmoder kongen om at få bevilget en skat til anlægget af et værk på Amager til flådens, Holmens og Tøjhusets beskyttelse.⁴ Rådets stilling til propositionen må have været positiv, for 4. juli 1618 udgår brev om pålæggelse af skat til forfærdigelsen af en befæstning på Amager til skibsflådens, Tøjhusets, slottets og den gamle bys defension og forsikring, »som største magt påliggende er«.⁵

Den 7. december 1617 var der imidlertid blevet afsluttet en kontrakt om anlæggelsen af Amager-befæstningen mellem Johan Semp og kongen.⁶ Nu er det dog ikke længere projektet fra 1. september 1617, der er grundlaget, men et helt nyt og på adskillige punkter stærkt afvigende projekt, der danner grundlaget for den detaillerede aftale. September-projektet må altså være gledet ud eller, som Vilh. Lorenzen udtrykker det, være blevet kasseret – på et eller andet tidspunkt mellem 1. september og 7. december 1617. Siden skal dette problem tages op til drøftelse, men først må det nærmere klargøres, hvem denne Johan Semp egentlig var.

Johan Semp – i Nederlandene kaldes han Johannes Sems (eller Zems) – fødtes 1572 i byen Franeker i Friesland og døde ca. 1656 i Østfriesland.⁷ I 1590'erne træffer vi ham i Leiden, hvor han stiftede bekendtskab med Jan Pietersz. Dou, der fra 1597 var ansat som landmåler i samme by.⁸ Semp har formodentlig været Dous elev og medarbejder i nogle år, men allerede 1602 ansættes han som landmåler i Friesland, og her bliver han snart en af de mest fremtrædende inden for sit fag. 1615 fik han den store opgave at afmåle og drage grænselinien mellem provinserne Groningen og Drente – en grænse, der siden kom til at bære hans navn, Sems-

linien.⁹ Kort efter indkaldtes han af Christian IV til Danmark, hvor han opholdt sig de følgende år. I 1623 var han atter i Nederlandene – denne gang i Groningen, men fortrak siden herfra til Østfriesland, hvor han blev digegreve. Selv om han var praktiserende landmåler, var det dog især på sine litterære arbejder, han vandt berømmelse. Sammen med Dou udgav han år 1600 »Practijk des Landmetens« og »Van het Gebruyck der Geometrische Instrumente«, som begge anses for at være foregangsværker på landmålereteknikkens område. Bøgerne, der i udstrakt grad byggede på italienske, franske og tyske værker, omfattede ikke blot, hvad ingeniører og landmålere måtte vide om matematik og landmåling, men inddrog også problemer vedrørende fæstningsbyggeri.¹⁰ Selv udgav Semp 1623 de to værker »De aritmetische Fundamenten« og »Tabula Pythagorica«. En karakteristik af ham fra 1622 lyder: »... den kunstfærdige ingeniør og dygtige geometer Iohan Zems, der stammer fra Franeker [har lavet et kobberstik af byen Leeuwarden], ligesom han i andre kongeriger og forskellige steder, i særdeleshed hos hans kgl. Majestæt af Danmark, har udkastet og aftegnet mange byer, forter og befæstninger«.¹¹

Det var således en betydelig medarbejder, Christian IV knyttede til sig, da Semp 30. april 1616 fik bestalling som kongelig ingeniør med et årssold på 450 daler.¹² Hans virksomhed i Danmark blev – i den kortvarige periode, han opholdt sig i landet – ret omfattende.¹³ I de første år har han vist blandt andet arbejdet med Helsingørs befæstning, og han optræder i alt fald ved nybefæstningen af København.¹⁴ I 1617 træffer vi ham i arbejde med at forfærdige Ibstrups volde og grave, og her, hvor han også udarbejder sit første Christianshavns-projekt, nævnes han som indvåner i København.¹⁵ I juli samme år får han befaling til at begive sig til Kristianstad for at se til »den grøft, om den er, som den skal være«, og året efter er han der igen på inspektion, hvorfor man har an-

taget, at han spillede en væsentlig rolle for byens udformning.¹⁶ Herefter følger hans deciderede hovedværk på dansk grund, nemlig projekteringen og anlægget af det endelige Christianshavn. Næppe er han imidlertid kommet i gang hermed, før han kaldes til Slesvig (oktober 1618),¹⁷ hvilket må ses i forbindelse med kongens planer om anlægget af en by ved Bredsted, hvor der samtidig skulle foretages store inddigningsarbejder.¹⁸ Her var han i alt fald beskæftiget juli 1619 og endnu i begyndelsen af 1620.¹⁹

Men kort herefter slutter hans virke i Danmark, hvor han iøvrigt kun oppebar årssold indtil udgangen af 1618.²⁰ Årsagerne til Semps ret pludselige forsvinden er ikke klare. At Christian IV april 1620 sendte bud efter rentemester Christoffer Urne og befalede ham at gennemgå Semps regnskab, kan have været en rutinemæssig undersøgelse²¹ – velbegrundet, idet anlægget af Bredsted Værk kostede enormt store summer, således alene i årene 1618-21 over 173000 rigsdaler. Hvor meget der realiseredes af anlægget, er det vanskeligt at blive klar over, da alt gik til grunde ved en stormflod 1625,²² men det er vel tænkeligt, at forholdet mellem konge og ingeniør var blevet noget køligt, da Semp – efter alt at dømme – forlod Danmark netop i sommeren 1620²³ (jvf. også senere regnskabets afvikling i forbindelse med anlæggelsen af Christianshavn). Hvem der i så fald har haft mest grund til misfornøjelse, er det dog næppe muligt at afgøre.

Semps virke i Danmark synes hovedsagelig at have været koncentreret om befæstningsvæsen, dige- og kanalanlæg, samt jordarbejde i særligt vandfyldt og sumpet terræn.²⁴ Som byplanlægger synes han kun at have været virksom i forbindelse med anlægget af Christianshavn, samt formodentlig den aldrig fuldførte Bredsted by.²⁵

Semps første Christianshavns-projekt (se ill. p. 15) er udformet som et centralanlæg, en tikant, hvoraf de tre sider er bortskåret,

således at byen ligesom åbner sig mod den gamle by. Fra det kvadratiske midttorvs hjørner og sider udstråler ialt otte gader, hvoraf gaden ud mod stranden deles i to kajgader af en lille kanal. De fra torvet udgående gader forbindes atter indbyrdes af et net af tværgader, der løber parallelt med torvets sider. Voldgaden, der følger de syv kurtiner, danner rammen om dette gadesystem. Hvad angår selve befæstningen, er den af den ældre nederlandske type med en bastion på hvert hjørne, idet der dog på strandsiden kun er tale om halvbastioner. Det vil her føre for vidt at gå nærmere ind på denne byplans teoretiske forudsætninger; det skal blot anføres, at den er påfaldende afhængig af den italienske renaissances idealbyer, hvilket Vilh. Lorenzen også gør opmærksom på,²⁶ men man må forholde sig noget skeptisk, når han hævder, at planen er meget dilettantisk, og at kongen derfor kasserede den.²⁷ Nyere undersøgelser har vist, at den har flere fællestræk med den berømte franske militæringenør og byplanteoretiker Jean Errard de Bar-le-Duc's projekter. Også i Firenze er der fundet en tydelig parallel til Semps projekt.²⁸

Imidlertid blev Semps første projekt af en eller anden grund ikke realiseret. Ved en analyse af det kan man komme frem til en langt rimeligere forklaring på dets bortfald end den, Lorenzen giver. Det angives nemlig i selve teksten til projektet, at boligarealet skulle udstykkes i næsten 1000 småparceller, hver 24 gange 24 alen, og dette forhold må have været et hovedpunkt i den kongelige »overdragelse og befaling« til Semp. En sådan byplan med nær 1000 fuldstændig ens smågrunde har et udpræget militært tilsnit og kan næppe opfattes som et almindeligt boligområde. Man kan derfor med det samme slå fast, at det i alt fald ikke er muligt at knytte nogen forbindelse mellem dette projekt og Willems instruks 1616 (jvf. p. 13 f.), hvor det netop var ideen at opfordre såvel købmænd som håndværkere til at rejse til København. Nej, pro-

jektet skal snarere ses i forbindelse med kongens centraliserende flådepolitik, som tidligere er blevet nævnt i forbindelse med udbygningen af søarsenalet (p. 11). Til at effektivisere den danske flåde hørte også at råde over mandskab, der kunne gøre tjeneste med øjeblikkeligt varsel, og forskellige forordninger og forholdsregler fra kongens side i årene efter 1610 lader ane, at kongen omgikkes med planer om at skaffe flådens bådsmænd fast bolig i København hele året.²⁹

Det synes da i høj grad rimeligt at antage, at Christianshavnsprojektet af september 1617 med de 1000 ens smågrunde er et udkast til en sådan bådsmændsby.³⁰ Bådsmændsbyen blev imidlertid ikke lagt på Christianshavn, men på Bremerholm – under navnet Skipperboderne – netop i årene efter Kalmarkrigen. Disse boders bygningshistorie er iøvrigt meget dunkel.³¹ Selv om der findes en befaling fra 1614 om, at der skal opføres 50 boder i to etager her,³² synes dog oplysninger fra årene kort før 1620 at tyde på, at den egentlige bebyggelse først kom i gang nogle år efter 1614. 1620 betegnes boderne således som nybyggede,³³ 1619 hedder det, at de er delvis beboede, og endelig angiver et register fra 1626 ialt 121 våninger.³⁴ Dertil kommer endelig, at grundlæggelsen af såvel Holmens kirke som menighed først fandt sted 1617, hvilket vel må betragtes som et af de første sikre indicier i retning af fast beboelse på Holmen.

Særlig interessant er det, at dagen for stiftelsen af Holmens menighed – i hvilken forbindelse det pålagdes alle kongens skibsfolk, kaptajner, skippere, styr- og bådsmænd samt alle andre, der havde deres arbejde på Holmen, at bruge kirken i den gamle smedie som sognekirke, – var den 7. december 1617.³⁵ For netop denne dag sluttedes også den endelige kontrakt om anlæggelsen af Christianshavn efter et nyt projekt, hvorved septemberprojektet måtte betragtes som bortfaldet. Selv om datosammenfaldet kunne være

et rent tilfælde, sporer man alligevel en sammenhæng mellem disse to fundamentsbreve: Nøjagtig samtidig med, at et projekt med 1000 små grunde definitivt forlades, grundlægges kirken til et område af fuldstændig samme karakter lige i nærheden.³⁶

Konklusionen må da være, at Christian IV i første omgang opgav den så stort anlagte bådsmandsby på Christianshavn og i stedet satte fuld fart på opbygningen af et mindre område på selve Holmen til sine bådsmænd. Imidlertid opgaves tanken om en sådan større bådsmandsby ikke, og da Skipperboderne i det lange løb havde for ringe udvidelsesmuligheder, fandt hele bådsmandsproblemet sin endelige løsning i det senere Nyboder.³⁷

III. DET ENDELIGE PROJEKT OG DETTES GENNEMFØRELSE

Efter at der på den nordlige del af Amager over for den gamle by 1616 havde været planer om en hollænderkoloniby, og 1617 formodentlig har været tænkt på en bådsmandsby sammesteds, var de teoretiske spekulationer ovre. Kontrakten af 7. december 1617¹ havde som grundlag et af kongen approberet nyt projekt – en »afridsning«, som i dag desværre er forsvundet.² Til gengæld findes der fra den nærmeste eftertid ikke mindre end to andre kort over Christianshavn,³ der synes at svare ret nøje til den afridsning, der lå til grund for overenskomsten af 7. december.⁴

Semps forpligtelser i denne kontrakt falder i ni punkter: (1) Der skal graves en grav rundt om, som skal være fire alen dyb og 44 alen bred oventil. (2) Der skal lægges et sådant fundament til volden, at denne kan være fri for vand – også til strandsiden. (3) På denne grundvold skal den egentlige vold med bastioner lægges; på begge sider af stranden skal anlægges to halvbastioner, på begge sider af porten ud til Amager de to eneste helbastioner, samt ende-

lig mellem den sydvestre helbastion og den vestre halvbastion (ved stranden) atter en halvbastion. Jorden til vold og bastioner skal tages fra gravene, og hvis der bliver noget til overs herfra, skal det føres ind i byen til forhøjelse af de »næste og principaleste gader«.

(4) På ydersiden af voldgraven skal skabes et kajdige [en art forhøjning til at holde vandet i gravene], eller en dækket vej rundt om hele fæstningen – også på strandsiden – for at vold og ikke mindst by kan sikres mod »strandvand og havets væxt«.

(5) Udgangspunktet for gravenes dybde skal være det laveste på »torvet, som det nu er«.

(6) Der skal være sten omkring strandbastionerne, samt om kurtinerne på begge sider fra strandsiden indtil kanalens udmunding.

(7) Manglende jord kan tages, hvor det er mest praktisk.

(8) Der skal anlægges en firesidig plads, der tillige med sine gader skal forhøjes til en alen højere end den nuværende højde.

(9) Der skal graves en kanal gennem byen i samme dybde som gravene og mindst 6 roder bred, således at både og pramme kan sejle derind fra begge sider. Arbejdet skal påbegyndes straks til foråret og fuldføres på to år. Betalingen, 38100 rigsdaler, skal oppebæres fra Rentekammeret, efterhånden som arbejdet skrider frem, og af disse penge har Semp allerede fået de 2000 rdl. på hånden.

Hvordan så nu området ud fra naturens hånd? Langs det egentlige Amagers nordside lå adskillige holme af større eller mindre udstrækning. Man bemærker den såkaldte »Plantholm«, men hæfter sig især ved den nordøst herfor liggende »Revshaleholm«, der strakte sig ialt ca. 1350 meter mod nord, og som bøjede af i retning af Slotsholmen – dog ikke længere end lige til og med den senere Strandgade. Her strakte holmen sig i bredden fra nord for den senere Christianskirkes område til Sct. Annægade. Dens største højde var 1,26 meter på det senere torv, men ellers var den meget flad og lav – nu og da med mosegrund.⁵ Af de andre holme,

Revshalchold indtegnet på moderne kort efter H. U. Ramsing, Københavns Historie og Topografi i Middelalderen I, kort nr. 33 og 42. Tegnet af fuldmægtig Vilhelm Røpke, Stadsingeniørens direktorat

der var betydeligt mindre, må især fremhæves den lille holm ved nordenden af den senere Brogade, der ved et stendige var forbundet med Revshaleholmen. Herfra var det, færgefarten til København udgik. Syd herfor har der været forholdsvis dybt vand, for her fandtes Grønnegårds Havn, der siden 1556 havde tjent som Københavns vinterlejhavn.⁶ Et interessant brev – forfattet af en samtidig – skal føje et par enkelte træk til den foregående beskrivelse af naturforholdene. Det har form som et bønsskrift (supplikation) dateret 5. august 1630 og er skrevet af den senere byfoged på Christianshavn Johan Lauridsen, der ejede storgrund nr. 30 (Kort II's nummerering). Selv om han har rigelig grund til at »smøre tykt på«, er det vel næppe helt uden hold i virkeligheden, når han hævder, at der på hans grund, der lå ved eller på stranden, var henved tre alen vand, da han begyndte opfyldningen, ligesom det senere sommetider om vinteren er »så højvande«, at man næppe tør vove sig udendørs »en drik fersk vand at hente eller et stykke brød«.⁷ En fransk rejsende noterer i 1629, at der på Christianshavn er fyldt med moradser, og at man overalt må bygge på pæle.⁸

I forbindelse med byanlægget kan disse naturforhold anskues ud fra to synsvinkler, nemlig ingeniørens og byplanlæggerens. For byplanlæggeren Johan Semp må opgaven at lægge en by her have været taknemlig; her var næsten ubegrænsede muligheder for ham til at udfolde sig frit – ingen på forhånd hæmmende eller hindrende bebyggelse at tage hensyn til og ingen tidligere befæstning, som nyanlægget skulle indarbejdes i. Kun Revshaleholmens højeste punkt⁹ synes at have været forudbestemt til torveområde, hvilket blandt andet fremgår af begge projekters centralt placerede torv. Anderledes forholdt det sig unægtelig for den udøvende ingeniør; området var her for en stor dels vedkommende lutter vand, og den holm, der skulle være basis i hele anlægget, var både

CHRISTIANSHAVNS GRUNDLÆGGELSE

sumpet og flad. Det må absolut have været et foretagende, der har krævet et særdeles omfattende ingeniørarbejde.¹⁰

Om arbejdets påbegyndelse findes de første vidnesbyrd allerede i januar 1618. I Ole Worms »historiske optegnelser 1617-29« hedder det nemlig: »1618. Januar. De første fundamentter til den nye by på Amager blev gjort, og tillige anlagde de begyndelsen til broen, som skal forbinde de to byer – over isen«. Det er ikke helt klart, hvad ordet »fundamenter« hos Worm nøjagtigt betyder, men formodentlig sigtes der til områdets afstikning i landskabet.¹¹ Eet forhold fremgår dog klart af denne notits: Broforbindelsen og anlægget af Christianshavn er påbegyndt samtidigt. Iøvrigt blev bro og dæmning, på hvilken sidste blandt andet Børsen snart rejste sig, fuldendt allerede 1620.¹²

Ud fra rentemesterregnskaberne og til dels Christian IV's skrivekalender 1618 lader det sig gøre at følge arbejdets gang i grove træk. Udbetalingerne fandt sted som følger:

1617	7/12	på hånden	2000 rdl. ¹³
1618	22/3		1000 » ¹⁴
»	11/4		500 » ¹⁵
»	16/4		1000 » ¹⁶
»	1/5		2000 »
»	23/5		2000 »
»	11/6		2000 »
»	4/7		2000 »
»	24/7		2000 »
»	14/8		2000 »
»	24/10		1600 »
1619	1/4		2000 »
»	30/4		2000 » ¹⁷
»	11/6		2000 »
»	10/7		2000 » ¹⁸
Ialt			<u>26100 rdl.</u>

Så langt frem i tiden var det Johan Semp selv, der modtog pengene til arbejdet med anlæggelsen af Christianshavn, men i tiden derefter virkede han, som tidligere nævnt, i Slesvig, mens hans søn Semp Johansen fortsatte med byen på Amager. Også på anden måde sattes der skel i befæstningsanlæggets historie, idet der optoges en synsforretning over, hvor langt man var nået. Denne, der bærer datoen 20. juli 1619, indleveredes til kancelliet af Semp ingeniørkollega Abraham de la Haye. Det hedder her: »På kanslerens befaling har jeg underskrevne været på Amager for at besigtige det, som er gjort ved den nye by. Angående kajdiget, som er lagt derom, er mere end $\frac{4}{5}$ færdigt, og volden eksklusive kajdigerne er for de $\frac{2}{5}$'s vedkommende færdig. Ved kanalen er der endnu kun gjort ganske lidt. Hans Majestæts pladser er for de flestes vedkommende forhøjede, dog ikke til behørig højde«. ¹⁹ Selv om det i dag kan være vanskeligt at vurdere denne kilde, synes alt dog at pege i retning af, at Semp er bagefter med sin aftale, når volden endnu ikke er halvt færdig, og kanalen knap er påbegyndt; hertil kommer så, at der næppe er mere end et halvt år tilbage af den aftalte tid, samt at $\frac{2}{3}$ af totalbeløbet allerede er udbetalt. Sammenholdt med problemerne omkring anlægget af byen ved Bredsted (jvf. p. 18 f.) kunne man måske få det indtryk, at kongen ikke altid har haft lige stor grund til tilfredshed med Semp's løfter, men nogen sikker dom i sagen tillader kilderne næppe.

Semp Johansens udbetalinger i løbet af resten af kalenderåret 1619 beløb sig kun til 3140 daler,²⁰ og fra 1. januar til 7. juli 1620 udbetaltes der ham kun 1496 daler cour.²¹ Arbejdet er således gået betydeligt langsommere, efter at Johan Semp selv forlod det. Fra juli 1620 forsvinder Semp Johansen også fra regnskaberne, og arbejdet synes derefter helt gået i stå.

Først det følgende forår kommer det atter i gang, men nu under

helt andre folk, nemlig ingeniørerne Poul Bysser og Jørgen Plogh. Kongens kontrakt med disse stammer fra 12. april 1621²² og er i hovedsagen identisk med Semp's kontrakt af 7. december 1617. Selvsagt er dog den sum, de betinger sig, mindre – 26000 daler (à 80 danske skilling) – men dog sammen med de penge, der allerede var blevet udbetalt Semp og søn, langt over det oprindelig opstillede budget. Men fra nu af går arbejdet rask fremad, således at 21158 daler (dog alle i forholdet 1 daler til 96 skilling) tillige med 2000 daler på hånden 12. april 1621 er kommet til udbetaling 16. august 1623.²³

På dette tidspunkt må man regne med, at befæstningen har stået omtrent færdig. Udbetalingerne i løbet af 1624 er nemlig ganske ubetydelige – ialt 1517 daler (à 96 skilling)²⁴ – som tilsyneladende er gået til udbedringer af (som det hedder 19. juni 1624) volde og grave (218 daler), og (som det hedder 12. oktober samme år) »for en damb, han [Bysser] har slagen i den nye havn på Amager« (82 daler), og i de følgende års rentemesterregnskaber findes der ikke nogen udgifter til Christianshavns befæstningsanlæg. 1624 synes såvel bro som port mod Amager at være færdige og 1625 ligeledes portfløjene.²⁵

Skibsflådens, Tøjhusets, slottets og den gamle bys defension og forsikring var således – om end med forsinkelser – endelig blevet en realitet.

IV. DEN BYBYGNINGSMÆSSIGE UDVIKLING

På de foregående sider har vi udelukkende beskæftiget os med befæstningsanlægget og dets fuldendelse uden overhovedet at have betragtet områdets egentlige bybygningsmæssige udvikling. Det er denne, der i det følgende skal behandles nærmere.

Først den endelige byplans struktur: Den byplan, der træder

én i møde i det endelige Christianshavn, er en ganske anden end den, der forelå i september 1617. Ganske vist gælder det for begge planer, at de er polygonalanlæg af nogenlunde ens omfang og har et centralt midttorv, men ellers er der ikke mange lighedspunkter. Den radiære gadeplan i det første projekt er nu erstattet af et net af gader, der alle krydser hinanden i rette vinkler. Den nye byplan repræsenterer den anden af de idealbytyper – skakbrættypen –, som samtiden opererede med, og som på grund af sit reelle tilsnit vandt stor udbredelse – ikke mindst herhjemme (Kristianopol, Kristianstad, Kristiania m.fl.). De christianshavnske karreer er store, reelle og alle rektangulære, undtagen mod voldgaderne, hvor de på den ene side er skråt afskårne. Området deles i en over- og en nederby af en kanal, der er af helt andre dimensioner end kanalen i det ældre projekt.

Hvorledes var det nu meningen, at disse karreer skulle bebygges og befolkes? Udgangspunktet kan i første omgang tages i fundations- eller frihedsbrevet af 5. april 1619.¹ Dette, der således blev udstedt, da befæstningsarbejdet var i fuld gang og endnu langt fra fuldent, indeholder følgende bestemmelser for den nye by, der her for første gang kaldes Christianshavn og udtrykkelig angives at være en »forvidelse« (udvidelse) af København: Enhver skal, uden afgift, få skøde på sin grund, når målene herpå er indleveret til kancelliet; dog skal han på grunden lade opsætte »god købstadsbygning«. Når Christianshavn er blevet beboet og bebygget, loves gode købstadsprivilegier. Indbyggerne får på stedet 12 års frihed for al borgerlig skat og tyngesamt syv års frihed for udførselstold, for at de »med det forderligste kunne komme til nogen brug og næring«. Een ting falder straks i øjnene, nemlig den fuldstændige mangel på bestemmelser om religionsfrihed. Tanken om en særlig nederlandsk indvandring til byen på Amager

lige over for den gamle by blev således ikke genoptaget og kan herefter betragtes som definitivt forladt, og Christianshavn, der først havde været tænkt som hollandsk kolonistad, derefter som kongelig bådsmandsby, skulle nu ifølge frihedsbrevet alene være en udvidelse af den gamle by. Men hvordan forholdt det sig nu med ejendomsforholdene i den fremtidige bydel?

Kildematerialet til belysning af dette hovedspørgsmål falder i flere grupper: De indleverede målebrev på grundene,² de udstedte skøder,³ en synsforretning over bebyggelsens omfang 1635 med angivelse af grundejerne,⁴ samt endelig de to tidligere nævnte kort med påskrevne grundejernavne fra den ældste periode.⁵ Før det er muligt at gå i detaljer med ejendomsforholdene (de enkelte grunde og disses ejere), vil det være nødvendigt at lade dette ret omfattende materiale være genstand for en nærmere undersøgelse og efterprøvning, fordi der råder en del usikkerhed og forvirring herom, hvilket især gælder de to kort.

Der er grund til at slå fast med det samme, at disse to kort i sig selv er af meget tvivlsom værdi. De er ikke daterede eller signerede, og man kender ikke hensigten bag dem, idet de kan tænkes at gengive forholdene, som de var, men lige så vel kan fremstille en ønsket tilstand uden ringeste hold i virkeligheden.

Kort I, der ikke engang bærer navnet Christianshavn som overskrift, har dog på bagsiden følgende desværre meget lidt oplysende påskrift: »En gammel afridsning af Christianshavn«.° Selve tegningen, der iøvrigt gør et pænt og sirligt indtryk, må dog ved nærmere undersøgelse betegnes som noget unøjagtigt udført, hvilket tydeligt fremgår af, at grundene ikke flugter med hinanden på den lange led; heller ikke Torvegades udmunding i porten mod Amager er helt præcist tegnet. Påskriverne, der for gadenavnenes og »kirkens« vedkommende er med særlig fed skrift, mens grund-

ejernavnene er påskrevet med lidt løsere hånd, er dog både klare og tydelige. Som helhed bærer kortet præg af at være en kopi tegnet af en ikke-fagmand (ill. bag i bogen).

Kort II (ill. p. 40-41) er i henseende til nøjagtighed betydeligt bedre tegnearbejde end Kort I og er tilsyneladende også udarbejdet med anvendelse af både passer og lineal.⁷ På den anden side forekommer dette kort, der indeholder måleangivelser på to af grundene, og som i så henseende sikkert er ret pålideligt, dog som helhed noget »sjusket« eller måske snarere noget hastigt udført. Man kan tænke på den påbegyndte, men uafsluttede ornamentik øverst i højre hjørne, den klodset anbragte, ufuldstændige kolonne med ejernavne, samt endelig den forveksling af grund 23-24 med nr. 41, der har fundet sted under udførelsen. Også Kort II synes at være en kopi.

For begge kort gælder det imidlertid, at det, der synes at have ligget til grund for deres udfærdigelse, hovedsagelig har været ønsket om at vise grundfordelingen. Havde det været af hensyn til befæstning, vandstand eller lignende, kunne man næppe have undværet nogle voldprofiler eller kanaltværnsnit. Med dette for øje vokser da også interessen for, om muligt, at bringe disse i sig selv usikre kilder i sammenhæng med det øvrige langt sikrere materiale for derved at få det fulde udbytte af dem. Kan kortene med rimelighed indpasses og placeres i forhold til skøder og målebrev, samt synsforretningen af 1635, vil vort kendskab til den ældste ejendomsfordeling være stærkt forøget.

Dette er tidligere forsøgt for Kort I's vedkommende af Gerhard L. Grove, der iøvrigt var den første, der gjorde opmærksom på kortets eksistens. Han satte terminus post quem til 5. april 1619 – frihedsbrevets dato – og sammenholdt kortets grundejernavne med oplysningerne fra synsforretningen af 1635. Han konstaterede i al hast en gennemgående overensstemmelse og fandt tillige

ud af, at flere af disse ejere var døde kort efter 1619 (Cort van Busch 1625, Mikkel Vibe 1624, Sivert Beck 1623, Ivar Poulsen 1622 og Claus Condewin, der allerede begravedes maj 1619). Hans konklusion var da, at Kort I »viser os det ældste Christianshavn og navnene på dets allerførste grundejere«. ⁸

Vilh. Lorenzen tog ca. 20 år senere problemerne vedrørende både Kort I og II op til ny vurdering, ⁹ men ofrede iøvrigt ikke ret megen plads derpå. Efter meddelelse fra H. U. Ramsing daterede Lorenzen Kort I til et sted mellem januar 1627 og december 1630 med støtte i påskriften »Hr. Statholder«, der står anført på storgrund 10-11. Hr. Statholderen = Frantz Rantzau udnævntes nemlig først 25. januar 1627; og 9. december 1630 solgte Rantzau en del af grunden, hvilket kortet ikke registrerer.

Kort II fik Lorenzen til at ligge lige efter 1635, idet han sammenholdt det med 1635-synsforretningen og konstaterede de store lighedspunkter. Her kunne han konstatere, at Sivert Grubbe, der på Kort I stod opført på storgrund 55-56, og som i 1620'erne ejede storgrund 7, i det første tilfælde var forsvundet, i det andet erstattet af Jockum Beck. Kortet måtte da være udfærdiget efter Grubbes død marts 1636, men heller ikke meget senere. ¹⁰

Endelig må det også nævnes, at Mogens Lebech har nærmet sig en datering, idet han kalder Kort I en kopi af den store afriidsning (fra december 1617), men han fører dog ikke nøjere bevis herfor. ¹¹

I det følgende skal der nu trænges dybere ind i disse dateringsproblemer, hvorfor det er nødvendigt at mobilisere hele det nævnte materiale på een gang. Det er naturligvis klart, at skøderne, der som forudsætninger har målebrevene, må betragtes som de bedste og sikreste kilder i kraft af deres retslige indhold, og desuden giver de også andre oplysninger bl.a. om grundenes dimensioner. Men på den anden side synes de langt fra tilstrækkelige til at udrede

alle enkeltheder på grund af det forholdsvis ringe antal bevarede stykker – i alt fald ikke, når dette sammenholdes med antallet af navngivne grunde, som man finder på de to kort.

En fortræffelig kilde har man også i den tidligere nævnte synsforretning af 1635. Af slutningen, som ikke gengives af O. Nielsen, fremgår det, hvem der foretog denne besigtigelse. Her hedder det: »Dette således at være udi sandhed bekender de underskrevne, som det antegnet og beset har, til vidnesbyrd vores egne hænder underskrevet. Actum Christianshavn den 27. juli 1635. Johan Lauridsen, Hans Knip, Jacob Wegner og Abraham Jacobsen«. ¹² Også dette dokument har en høj kildeværdi — ikke mindst fordi to af underskriverne havde offentligt ombud i selve Christianshavn. ¹³ Synsforretningen former sig som en vandring gennem hele Christianshavn, begyndende ved broen mod København og endende i Christianshavns sydøstre hjørne. Ved hver storgrund gøres et øjeblik holdt, og her nævnes først den tidligere (evt. oprindelige) ejer, dernæst ejeren 1635, samt endelig grundens bebyggelse eller øvrige tilstand.

Forholdet mellem Kort I og 1635-forretningens oplysninger om de første ejere er som nævnt allerede undersøgt af Grove. Men undersøgelsen er langt fra komplet, fordi han i hovedsagen kun beskæftiger sig med Strandgade-grundene. Hvis han havde gennemarbejdet hele stoffet, ville han have set, at der er den største overensstemmelse hele vejen igennem. ¹⁴ Hermed er vi dog ikke kommet nærmere til en datering af Kort I, men det kommer vi ved at bringe skøderne ind i debatten. De første to tilskødninger går begge til borgmester Mikkell Vibe og stammer fra 7. januar 1622, ¹⁵ derefter følger Anders Olufsens skøde (25/2 1622), ¹⁶ Knud Marcussens (25/2 1622), ¹⁷ Nicolai Schwabes (1/3 1622), ¹⁸ Johan Lauridsens (29/9 1622), ¹⁹ og Claus Solls (18/3 1623). ²⁰ Så længe går regnestykket op, idet der er fuld overensstemmelse

mellem Kort I, skøder og synsforretning. Men nu Johan Posts skøde på Saltkompagniets vegne af 3. april 1623,²¹ Gert Albrechtsens af 14. maj 1623²² og David Balfours af 11. februar 1624;²³ disse kan – bortset fra Albrechtsens, hvor der er flere muligheder – ganske nøje anbringes på storgrunde, hvor der på Kort I findes andre navne.²⁴ Johan Post således på storgrund 1, hvor Kort I har Claus Condewin, og Balfour på nr. 12, hvor ifølge Kort I Johan Semp var ejer. Når ingen af disse forhold er nedfældet i Kort I, må kortet være ældre end april 1623. Groves betragtninger over dødsfald bidrager med fuld ret til at gøre kortet endnu ældre og fører dermed altså tilbage til tiden, før der overhovedet findes skøder. Rækken af skøder kan næppe tænkes at gå længere tilbage i tiden end til Mikkil Vibe, der viste sig meget interesseret i sin grund så tidligt som 1619.²⁵ Hvordan kan nu dette forenes med de nævnte dødsfald blandt grundejerne, især borgmester Ivar Poulsen, der døde 18. februar 1622 og Claus Condewin, død i foråret 1619, hvortil kan føjes Tage Andersen (grund nr. 44), der døde engang før 1620, Balzer Berner Blytækker (grund nr. 53), også død før 1620, Otte Lindenov (grund nr. 7), der allerede døde 4. september 1618,²⁶ og endelig Johan Semp, der forsvandt engang 1620?

Forklaringen finder man i de anvendte skødeformularer: N.N. tilskødes grund nr. x, »som han selv har ladet forfylde og indhegne«. ²⁷ Denne formular kan kun forudsætte, at grundene er blevet fordelt før selve skødeudstedelsen. Dette bekræftes ved en gennemgang af f.eks. Claus Solls skøde på storgrund 4, hvor det under denne grounds beskrivelse hedder, at den støder op til Cort van Buschs plads mod øst – på trods af, at samme Busch først får skøde ca. to måneder senere.²⁸ Ved beskikkelsen af et nævn 1635 til undersøgelse af havnene på Christianshavn²⁹ får samme nævn udleveret en kopi af »den store afridsning, som med deres egne

hænder er undertegnet, som pladser at bygge på har annammet«. Det er med andre ord klart, at der altså længe, før skøderne begynder at udgå, har foreligget en ret fast aftale mellem kongen og de forskellige vordende grundejere på Christianshavn, hvilket har manifesteret sig i, at den, der antog en grund, indskrev sit navn på en plan over området.

Men hvor tidligt kan en sådan grundfordelingsplan have eksisteret? Grove mente, at terminus post quem måtte være frihedsbrevet af 5. april 1619! Dette kan imidlertid afvises ud fra selvsamme dokumentets indhold, hvoraf det i indledningen klart fremgår, at kongen bevilger de forskellige friheder, for at indbyggerne så snart som muligt kan komme til »nogen brug og næring« og efter deres forpligtelse kan bebygge den af dem antagne byggeplads med god købstadsbygning til den aftalte tid.³⁰ Frihedsbrevet har altså endog som forudsætning en fordeling af grundene, hvorfor terminus ante quem må være april 1619. Men hvornår er da terminus post quem? Det må ganske simpelt være den dag, da den endelige kontrakt mellem kongen og Semp blev indgået (7. december 1617, endog muligvis endnu noget tidligere, da vi ikke kender tidspunktet, da den kongelige approbation af det endelige projekt fandt sted). I alt fald er den 7. december 1617 den første dato, hvor vi hører om en »afridsning« over Christianshavn, og denne dato vil da være den rimeligste terminus post quem for os.

Hvor tidligt inddelingen i storgrunde og disses bortlodning til forskellige folk fandt sted, ser man i Kort I's »Hr. Statholder«. I tiden før 1619 kan der kun være tale om een, nemlig Frantz Rantzaus fader Breide Rantzau, der døde allerede 10. januar 1618. At det virkelig var ham, der havde tegnet sig for en grund (eller rettere to, nr. 10-11), fremgår også af en kongelig opfordring fra 1624 – rettet til et antal navngivne adelsmænd og heriblandt Breide Rantzaus arvinger – om at påbegynde byggearbejdet.³¹ Man kan

vel næppe ud fra tilfældet Breide Rantzau slutte, at alle grundene blev bortloddet med det samme; dog er der meget, der taler for, at de fleste grunde er uddelt i alt fald i løbet af de første par år, en formodning, der støttes kraftigt af de tidligere nævnte dødsfald og frihedsbrevets ordlyd. Nu kunne man antage, at Kort I var identisk med den oprindelige plan; Kort I's ejernavne er imidlertid ikke påtegnet af de fremtidige ejeres egne hænder, men med en temmelig ensartet håndskrift, og da der er klar dokumentation for, at man egenhændigt tegnede sig for sin grund, kan dette altså ikke være tilfældet.³²

Men er Kort I da en tro kopi af den oprindelige grundfordelingsplan? Så vidt det kan konstateres, næsten fuldstændigt. Imidlertid træffer man på storgrund 27 Carel Thijsen v.d. Boem, der var hollandsk immigrant. Han opholdt sig endnu i juni 1618 i Amsterdam, idet han dér sluttede kontrakt om at flytte til Hessen;³³ tidligst 1619 kan hans navn være kommet på Kort I, da han juni samme år beskikkedes til leder af manufakturerne i København.³⁴ Desuden er det besynderligt i den tidligere nævnte opfordring til adelsmændene 1624 om at begynde at bygge på Christianshavn at finde en vis Frederik Friis. Så vidt det har kunnet konstateres, findes der i denne tid kun een, der bærer dette navn, nemlig kancelliembedsmanden Frederik Friis til Hesselager,³⁵ der i april 1618 sendtes på inspektion til Island, hvor han døde 1619 som lensmand.³⁶ Han optræder overhovedet ikke i de andre kilder vedrørende Christianshavn, og hans optræden så sent som 1624 er ret ejendommelig. Endvidere undrer man sig over, at den nævnte kongelige opfordring til adelsmændene, hvis forlæg må gå tilbage til tiden før Fr. Friis' død 1619, ikke medtager hverken Otte Lindenov, Jens Juel, Christoffer Urne eller Peder Galt, som alle optræder på Kort I. Disse manglende adelsmænd kan meget vel tænkes at være kommet til engang 1618-20, men Linde-

nov dog i alt fald senest sommeren 1618, da han som nævnt døde i september 1618. Den eneste rimelige forklaring er da, at 1624-opfordringens forlæg er en ud- eller afskrift af den oprindelige store grundfordelingsplan i en tidligere periode – noget før Lindenovs død, hvoraf logisk må følge, at Falck Lykke, Sivert Grubbe, Anders Bille, Sivert Beck og Jens Sparre (foruden Fr. Friis) må have tegnet sig for deres grunde allerede 1618, og at Kort I bygger på den oprindelige grundplan i en senere, formentlig den endelige skikkelse (altså helt udfyldt med navne).

En foreløbig opsummering vil her være på sin plads: *For det første* kan det fastslås, at der allerede ved årsskiftet 1617-18 må have eksisteret en plan over grundfordelingen, som i alt fald fra den allerførste tid har båret navnene på flere fremtidige grundejere, således i hvert fald seks eventuelt syv adelige. Med andre ord: Mens Christianshavn kun eksisterede på papiret, havde en fordeling af grundene allerede taget sin begyndelse. Bag det hele mærker man tydeligt en bevidst planlægning af den nye bydel. *For det andet*: Denne oprindelige grundfordelingsplan – formentlig identisk med Semps afridsning – er i dag kun kendt gennem kopier. En sådan kopi er Kort I, der er affattet mellem juni 1619 og april 1623 – efter alt at dømme nærmere det første end det sidste årstal. I et par enkelte tilfælde synes denne kopi at afvige fra den oprindelige grundplan, men må ellers formodes at have været så godt som identisk med denne.

Meget tæt op ad Kort I ligger 1635-forretningens første grundejere; at der her mangler et par navne, skyldes sikkert, at forlægget hertil er en smule yngre.³⁷

Selv om Kort II ikke kommer til at spille nogen større rolle i vor sammenhæng, skal dets tidsmæssige placering dog også vurderes. Terminus ante quem må være april 1641, da Hans Knip, Jacob Drejer og Peder Gregersen deles om kæmpegrunden nr.

50,³⁸ fordi Kort II ikke registrerer dette forhold. Hvordan er forholdet mellem Kort II og 1635-forretningens liste over »nuværende« ejere? Ved en nøjere gennemgang og sammenligning af de enkelte grunde fremgår det klart, at Kort II må være yngre. Kun i to tilfælde synes dette ikke at holde stik, nemlig for grund nr. 4's og grund nr. 13's vedkommende. Grund nr. 4's ejer Claus Soll er allerede død 1628, og 1635 optræder en vis Marcus Radebant, hvorimod den afdøde på ny dukker op på Kort II; forklaringen må være, at familien stadig besad grunden, idet Radebant havde giftet sig med Solls enke.³⁹ Grund nr. 13's ejer Johan de Willem døde senest 1631,⁴⁰ og på denne grund optræder der da også som venteligt en anden ejer 1635, nemlig mester Davids (Balfours) arvinger, hvorimod Kort II atter har de Willem. Også her synes forklaringen at være en familieforbindelse, idet Mester David var svigersøn af de Willem.⁴¹ Det lader sig næppe gøre at komme problemet nærmere ind på livet end at sige, at Kort II hører hjemme i tidsrummet juli 1635–april 1641, måske – med støtte af det tidligere anførte argument hos Lorenzen⁴² – til den første halvdel af dette tidsrum.

Konklusionen på denne lange udredning må da være, at Kort I – fra ca. 1620 – med påskrevne ejernavne giver os den ældste kendte grundfordeling på Christianshavn, og at Grove på ufuldstændigt grundlag alligevel nåede en rigtig datering.

I det følgende skal nu Christianshavns ældste grundejere, som vi kender dem fra Kort I, tages op til nærmere undersøgelse, men først vil et par ord om grundene være på deres plads. I det foregående er betegnelsen storgrunde blevet anvendt flere gange, og dette er ikke helt tilfældigt. Man kommer nemlig ikke uden om, at grundfordelingen i de første år af bydelens eksistens er særegen. Dels fordi næsten alle grunde er af samme størrelse, men især

fordi de – i alt fald for en samtidig – må have virket usædvanligt store. Kaster man et blik ind over det gamle København, vil man straks blive overbevist herom.⁴³

Alle christianshavnske grunde havde en bredde på 48 sjællandske alen (ca. 30 m) – dog afveg grundene ud mod voldgaderne noget herfra. Hvad dybden angår, havde næsten alle grunde fra Strandgade og indtil Prinsensgade (nu Prinsessegade) en dybde på 96 sjællandske alen (altså ca. 60 m).⁴⁴ En lille smule kortere i dybden var dog karreerne mellem Overgaden neden Vandet og Kongensgade (nu Wildersgade), idet dybdemålet her svingede omkring de 90 alen.⁴⁵ Mellem Prinsensgade og Amagerstræde var grundenes dybde (på både Kort I og II) endnu noget mindre, i 1622 83 alen.⁴⁶ Endelig var dybden mellem Amagerstræde og Portstræde på kortene ca. 45 alen, men denne blev, da grundene endelig bortskødedes, yderligere afkortet til ca. 40 alen⁴⁷ – på grund af befæstningen. Denne ringe grundstørrelse i forhold til de øvrige grunde rettedes, som man kan se på Kort I, i flere tilfælde ved sammenlægninger på tværs.

Som allerede H. H. Engqvist har gjort opmærksom på, var grundene alt for store til kun at omfatte een ejendom, og det gjaldt ikke blot dybden (50 m), men det var endnu mere påfaldende for breddens vedkommende. Skulle en sådan facadelinie bebygges med eet hus, kom man i dimensioner op i klasse med de største adelsgårde ude i landet.⁴⁸ En sammenligning mellem grundstykkerne i en anden nyanlagt by, Kristianstad, og de christianshavnske viser også ganske tydeligt den sidstnævnte types langt betydeligere størrelse. En plan, der menes at stamme fra Kristianstads tidligste tid, hvor der er foretaget en udparcellering, viser, at der af de ialt 174 grunde kun er ca. 6 – alle beregnet til officielle bygninger –, der kommer op på christianshavnske dimensioner. Af de øvrige grunde i Kristianstad er den ene trediedel ca. halvt så stor, den anden

CHRISTIANSHAVNS GRUNDLÆGGELSE

trediedel under 33 pct. og den sidste trediedel kun ca. kvart så stor som den christianshavnske normalgrund.⁴⁹ Idet vi siden skal vende tilbage til storgrundsproblemet, kan vi da foreløbig konkludere, at de christianshavnske grunde var af en usædvanlig størrelsesorden.

Gennemgangen af Kort I's grundejere kan gribes an på flere måder. Her er deres stilling i samfundet valgt som basis, idet denne måde synes at give størst mulighed for overblik og samling over dette i flere henseender brogede persongalleri; at der vil være glidning mellem grupperne, må betragtes som en selvfølgelig ting. Grupperingen ser således ud:

A. De entydigt identificerede (de »sikre«).

I. Kongelige embedsmænd:

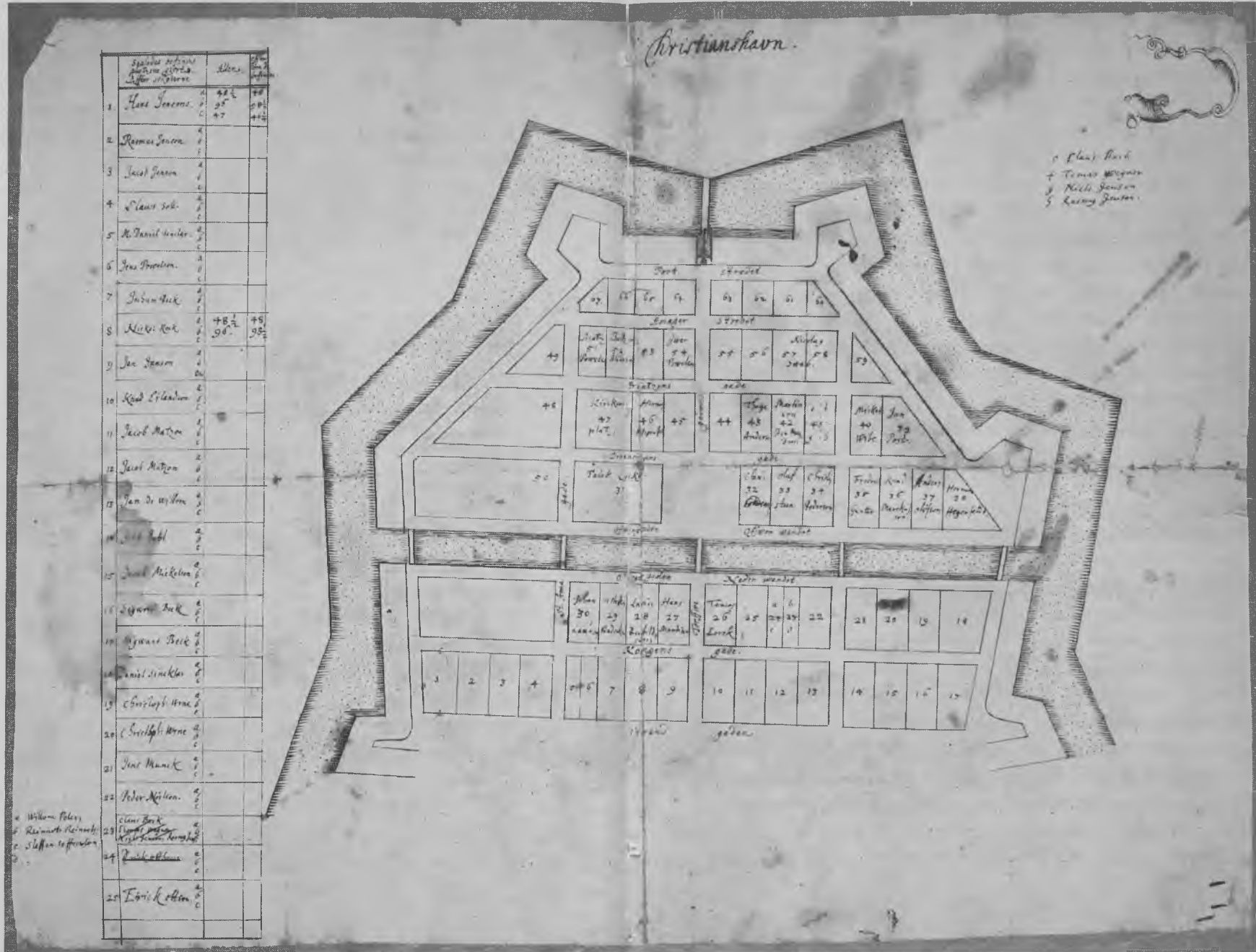
- a. administrative »topfolk«
- b. renteskrivere – møntmestre
- c. ansatte ved flåden
- d. andre embedsmænd – højere som lavere.

II. Københavnske borgere:

- a. magistratspersoner
- b. storkøbmænd
- c. håndværkere.

B. De usikre.

For hver grundejer opstilles, for så vidt han kendes, en kortfattet biografi med diverse relevante data; for embedsmændene angives deres aflønning, for borgerne deres erhverv etc. For alles vedkommende nævnes deres øvrige økonomiske aktivitet, deres ejendomsbesiddelser i København, dernæst eventuelt medlemskab af Det danske Kompagni og endelig deres forhold til kgl. Majestæt.

Kort over Christianshavn ca. 1635-41 (Kort II). Kgl. Bibl.

Et par bemærkninger om fremgangsmåden og kilderne i forbindelse med nedenstående biografier vil her være påkrævet. Det er klart, at et punkt som aflønning eller indkomst ikke kan klares nøjagtigt. Når det f.eks. angives, at Sivert Beck har en årsløn på 400 daler, kan dertil komme mange andre os ukendte indtægter, såsom sportler, indkomster af særlige hverv og lignende. For visse kongelige tjenere kan det endvidere gælde, at de ikke lønnes fra Rentekammeret, men fra andre kasser, f.eks. kongens eget kammer, hvis regnskaber ikke er bevaret i denne periode. Hvad angår borgerlig næring, har især rentemesterregnskabernes udbetalinger for statsleverancer været oplysende. I flere tilfælde har det været muligt at finde frem til en hel del af de første christianshavnske grundejeres øvrige økonomiske dispositioner, især via indlånene i kompagnierne. Som eksempler herpå er valgt det stort anlagte Ostindisk Kompagni, hvor der var mange parthavere, samt det mindre Petsorisk Kompagni, der var et mere eksklusivt og risikofyldt foretagende. For at anvende netop disse to eksempler taler også deres tidsmæssige placering lige i årene omkring 1620. Angående ejendomsbesiddelserne i København er der indsamlet en del, dog ikke altid helt klare, oplysninger, som stammer dels fra Stadens Jordebog 1620,⁵⁰ og dels fra diverse takseringer over skure og boder f.eks. fra 1633.⁵¹ At en person angives at have en bod eller våning, kan betyde, at han ejer den bagvedliggende gård, men det er ikke givet, at det altid er tilfældet.

Den sociale side af sagen oplyses gennem eventuelt medlemsskab af Det danske Kompagni (nu Det kongelige Skydeselskab), der fungerede som selskabelig forening for Københavns første borgere – særlig handelsstanden. Det nød også kongens bevågenhed, og både han og flere adelige var medlemmer heraf. Da det var en stor ære at blive optaget i Det danske Kompagni,⁵² har man her et udmærket barometer for diverse personers sociale stilling.

To forhold kan bidrage til belysningen af forholdet til kongen. Det ene er tildelingen af kannikedømmer til embedsmænd, der giver vedkommende en ekstra indtægt, og det må også opfattes som en særlig kongelig gunstbevisning.⁵³ I tiden før Kejserkrigen lånte Christian IV også penge ud, og det er ved hjælp af bevarede lister muligt at finde frem til, hvem der lånte, og hvor meget de lånte.⁵⁴

Endelig skal der gøres opmærksom på, at undersøgelsen – naturligvis – i højere grad er rettet mod mindre kendte navne, end mod de i forvejen velkendte, som f.eks. gruppe I a.

Under gruppen *administrative topfolk* vil det være rimeligt at begynde med *Breide Rantzau* (død 1618), som ikke behøver nogen nærmere præsentation. Som rigsråd fra 1581 og statholder i København fra 1601 var han en af kongens nærmeste medarbejdere. Han var en af Danmarks største godsejere,⁵⁵ tillige ejer af ikke så få grunde i København,⁵⁶ og han gav sig også af med større handelsvirksomhed.⁵⁷ På Christianshavn tegnede han sig for to af de fornemst beliggende grunde ved stranden (nr. 10–11) (her og i det følgende Kort II's grundnummerering).

En kreds helt for sig udgør de kongelige lensmænd – ialt seks personer. På grund nr. 9 finder vi *Anders Bille* til Rosendal, der som hofjunker havde ledsaget Christian IV til England 1606, og som deltog i Kalmarkrigen som oberst. Fra 1610 til 1629 var han lensmand på Helsingborg Slot, og i 1616 blev han rigsråd.⁵⁸ Foruden sine godsbesiddelser ses han også at have været ejendomsbesidder i København.⁵⁹ Allerede i 1604 blev han optaget i Det danske Kompagni,⁶⁰ og han optrådte som indlåner i Ostindisk Kompagni med 500 daler.⁶¹

Sivert Grubbe, der havde fungeret som øverste sekretær i Danske Kancelli til 1602 og derefter var lensmand på Malmøhus i en

menneskealder, behøver heller ikke nogen indgående præsentation.⁶² Om hans forhold til København vides ikke stort andet end, at han havde en gård i staden før 1605.⁶³ Så meget mere kendes hans nære og fortrolige forhold til Christian IV, som han ledsagede på den store rejse til Nordkap.⁶⁴ På Christianshavn havde han tegnet sig for grund nr. 55-56, men havde tillige i alt fald fra 1623 grund nr. 7.⁶⁵

Jens Hermansen Juel til Kjeldgård var rentemester indtil 1617, da han – efter et år på Tranekjær Len – blev statholder i Norge (indtil 1629). Fra 1616 var han medlem af rigsrådet.⁶⁶ 1604 var han blevet optaget i Danske Kompagni,⁶⁷ og i Ostindisk Kompagni indskød han 400 daler. Selv om han har en navnefælle,⁶⁸ fremgår det klart af 1635-forretningen, at det er ham, der har tegnet sig for Christianshavns-grund nr. 14.

Otte Lindenov til Borreby, der skrev sit navn på Christianshavns-grund nr. 7, men som allerede døde september 1618, gjorde den for unge adelsmænd karakteristiske karriere, der fra 1612 førte ham til Sølvborg som lensmand. 1625 takseredes hans gods til et omfang af ikke mindre end 2148 tdr. hartkorn.⁶⁹ Hans navn træffes ikke andetsteds i forbindelse med København.

Falck Lykke til Gersnæs (død 1650) havde tilbragt det meste af sin ungdom i fremmed krigstjeneste, men var 1612-25 lensmand i Kristianopol.⁷⁰ Om hans eventuelle forhold til København vides intet, men på Christianshavn hæftede han ifølge Kort I for den ene trediedel af kæmpegrunden nr. 31, og senere ifølge 1635-forretningen for hele nr. 31.

Jens Sparre (1577-1632) til Sparresholm havde indtil 1610 forskellige hofcharger, men blev derefter lensmand, først i Kristianopol under Kalmarkrigen; 1612 forlenedes han med Vilands Herred (og ledede her grundlæggelsen af Kristianstad), men blev siden lensmand på Bohus. Han var en nær ven af Christian IV

og stod bl.a. 1622 fadder for dennes søn Valdemar Christian.⁷¹ Hans forhold til København er ikke videre kendt, men han var indlåner i Ostindisk Kompagni med 500 rigsdaler. På Christianshavn havde han grund nr. 8.

Blandt de øvrige adelige i centraladministrationen finder vi de to rentemestre Sivert Beck og Christoffer Urne. *Sivert Beck* (død 1623), der oppebar en årsløn på 400 daler,⁷² var en meget stor godsbesidder og -samler.⁷³ Ikke mindre betydelig var hans rolle i København, hvor han ejede mange grunde, således en have uden for Østerport, mange boder samt en gård i Højbrostræde.⁷⁴ I det økonomiske liv i København tog han ivrigt del; blandt andet var han skibsejer,⁷⁵ og i Det ostindiske Kompagni var han tredjestørste adelige participant med 2000 daler.⁷⁶ Hans Christianshavnsgrunde var nr. 16-17.

Christoffer Urne, hvis embede årligt afkastede 300 daler,⁷⁷ skulle siden komme til at spille en større rolle i dansk politik.⁷⁸ Til hans ovennævnte indtægt kom 1617 et prælatur ved Roskilde Domkirke, samt 1619 et i Viborg.⁷⁹ I København blev han tilsynsførende ved Børnehuset og kom i Danske Kompagni 1626.⁸⁰ Som grundejer i København ved man mere om ham i en senere periode – dog erhvervede han sig en gård allerede 1620.⁸¹ Hans Christianshavnsgrund var nr. 20.

Også Tyske Kancelli var repræsenteret på Christianshavn, dels ved Fr. Günther, dels ved Martin v. d. Meden. *Frederik Günther*, som Christian IV havde hentet til Danmark 1615, blev samme år sekretær, fra 1621 oversekretær i Tyske Kancelli. I udenrigspolitikken var han kongens højre hånd⁸² og fik, foruden sin ordinære løn på 208 daler,⁸³ fra 1620 indtægterne af et kannikedømme i Lund, samt fra 1622 af et Roskildekannikedømme.⁸⁴ Han synes ikke at have spillet nogen fremtrædende rolle i København. Christianshavnsgrund nr. 35.

Heller ikke *Martin v.d. Meden* synes at have haft nogen særlig tilknytning til København, bortset fra Christianshavns-grund nr. 43. Han indtog en fremtrædende plads i Tyske Kancelli, med 200 rigsdaler i årsløn,⁸⁵ som siden suppleredes med forskellige andre indtægter, blandt andet fra et kannikedømme i Roskilde.⁸⁶ Fra 1623 var han hertug Frederiks kansler i Verden.⁸⁷

I denne gruppe må vel til sidst *Peder Galt* nævnes. Indtil 1612 var han med afbrydelser i kancelliet. 1612–18 var han kannik i Roskilde, fra 1618 kannik i Lund, indtil han endelig 1621 sendtes til Sverige som dansk »agent«. Først i slutningen af 1620'erne indledte han sin karriere i flåden.⁸⁸ I forbindelse med København træffer man ikke på ham, og hans grund på Christianshavn (nr. 60) er meget lidt imponerende.⁸⁹

I *renteskriver- og møntmestergruppen* er samlet syv personer (to renteskrivere, to andre »højere« skrivere, de to betydeligste møntmestre i disse år samt tolderen i København), der i mange henseender synes at ligge på linie med hinanden.

Renteskriver *Mads Poulsen*, der lønnes som sådan til 1627,⁹⁰ fik 1617–18 et årssold på 50 daler,⁹¹ men synes iøvrigt i ikke ringe grad at have ernæret sig som købmand og statsleverandør. 1620 og 1623 nævnes han som kongelig tjener, der bruger stort købmandsskab,⁹² og hans statsleverancer 1617–18 er også ganske betydelige.⁹³ Flere gange var han på indkøbsrejser for konge eller stat,⁹⁴ f.eks. sendtes han i begyndelsen af 1619 til Danzig for at købe kabelgarn for 6000 daler.⁹⁵ Allerede 1606 var han blevet medlem af Danske Kompagni,⁹⁶ og det er rimeligt at antage, at det er ham, der 1633 ejer to kramboder på Amagertorv og en lejebod i Stenboderne.⁹⁷ I Ostindisk Kompagni havde han 400 daler. Christianshavns-grund nr. 51-52.

En mindst lige så entreprenant skikkelse var *Anders Olufsen*,⁹⁸ der fra 1608 var renteskriver og 1612-25 gjorde tjeneste i Klæde-

kammeret – stadig med titel af renteskriver. Derefter blev han tolder og endte sine dage som rådmand i København. I datidens økonomiske liv var der ikke den ting, han ikke tog del i. Han var skibsreder, drev stort købmandsskab, spekulerede i tømmerhandel, havde 500 daler i Ostindisk Kompagni⁹⁹ og blev siden medlem af Klædekompaniet. På grund af uorden i hans regnskab blev hans enke 1636 præsenteret for en regning på over 4000 daler. Ved denne lejlighed får man også et godt indblik i hans store ejendomsbesiddelser i København, hvor han blandt andet havde haft en gård i Østergade, hvortil hørte ikke mindre end 27 lejevåninger. På Christianshavn havde han grund nr. 37.

Claus Soll (død 1628), der optoges i Danske Kompagni 1615, nævnes første gang 1617 som (material)skriver på Bremerholm,¹⁰⁰ hvorfra han fik sin afsked 1626. Som løn fik han årligt 75 daler plus 20 til en dreng,¹⁰¹ og hertil kom et vikarie ved Lunds Domkirke fra 1617.¹⁰² Han havde part i nogle reberbaner i København og var i kraft af et kongeligt lån på 400 daler¹⁰³ indlåner af samme beløb i Ostindisk Kompagni. Han testamenterede 100 daler til de fattige.¹⁰⁴ På Christianshavn havde han grund nr. 4.

Cort v. Busch (død 1625) kaldes 1617 slotsskriver,¹⁰⁵ men synes iøvrigt at have været proviantskriver.¹⁰⁶ Han var ret aktiv i økonomisk henseende og optræder blandt andet som statsleverandør.¹⁰⁷ Til de fattige afsatte han 200 daler. Af Danske Kompagni blev han medlem 1613¹⁰⁸ og blev året før sin død bewinthebber (direktør) i Ostindisk Kompagni. Grund nr. 3 på Christianshavn.

Også kongens møntmester fra 1602 *Nicolai Schwabe*, der oppebar et årssold på 100 daler,¹⁰⁹ synes at have været en meget driftig herre. 1620 ses han desuden at bruge »håndtering og købmandsskab«, hvilket han som andre kongelige tjenere kunne gøre uden at tage del i byens tynger til stor irritation for sine mindre begunstigede medborgere i København, hvor han tillige var en

stor grundejer;¹¹⁰ 1620 havde han således boder i selve byen samt en have uden for Østerport.¹¹¹ 1614 deltog han i handel på nordlandene,¹¹² og i Ostindisk Kompagni indskød han 1500 daler, lånt af kongen.¹¹³ I Danske Kompagni kom han allerede 1606, og han døde marts 1629.¹¹⁴ På Christianshavn overtog han grundene 57-58.

Johan Post, der havde tegnet sig for grund nr. 39, og som siden fik skøde på nr. 1 på Saltkompagniets vegne, var netop i disse år – omkring 1620 – kgl. Majestæts møntmester. Af profession var han guldsmed, men tillige storhandelsmand (med 1000 daler i Ostindisk Kompagni) og 100 daler i Det petsoriske Kompagni, samt aktiv deltager i salthandelen på Spanien.¹¹⁵ I København havde han en gård med seks boder i Købmagergade fra 1617.¹¹⁶ I Danske Kompagni kom han 1614.¹¹⁷ 1621 havde han og Johan Eттersen en gæld til kongen på ialt 2000 daler, måske for indlæg i Ostindisk Kompagni.¹¹⁸ 1624 fik Post og konsorter privilegium på nogle jernhytter i Norge. Han døde 1628.¹¹⁹

Jacob Mikkelsen, den senere borgmester, var 1613-25 tolder i København. Han var en af sin samtids største handelsmænd og havde penge i snart sagt alt (Islands-handel, handel på Nordrusland, hvalfangst etc.). Tillige havde han mange ejendomme i København; også til kongen havde han – til dels i kraft af sin kone, der var hofdame – et godt forhold.¹²⁰

Ansatte ved flåden: Steen Willumsen Rosenvinge beklædte 1613-30 stillingen som Bremerholms øverste befalingsmand, hvorfor han lønnedes med 500 gamle dalere, hvortil kom et præbende i Århus.¹²¹ 1615 blev han medlem af Danske Kompagni,¹²² og i Ostindisk Kompagni havde han 500 daler. Kort I har hans navn på 1/3 af grund nr. 31, men han synes senere at være udgået til fordel for Falck Lykke (således 1635-forretningen).

Også den berømte nordhavsfarar *Jens Munk* havde grund på

Christianshavn (nr. 21). Foruden sin rang af kaptajn med 200 daler i løn, synes han også at have været aktiv i økonomisk henseende,¹²³ således havde han i Ostindisk Kompagni 300 daler, som han havde lånt af kongen.¹²⁴ I København havde han 1620 en bod i Pilestræde samt del i en have udenvolds;¹²⁵ endelig var han medlem af Danske Kompagni fra 1614.¹²⁶

Willem Petersen, der på Kort I havde tegnet sig for den ene halvdel af grund nr. 23-24, og som også fik skøde herpå 1626,¹²⁷ — om end synsforretningen af 1635 tillægger ham hele storgrunden — optræder 1612 som kaptajn, men siden kun som skipper, der dog som slutløn opnåede 120 daler.¹²⁸ I Danske Kompagni kom han 1613, og 1620 ses han at »tappe øl« — som kongelig tjener.¹²⁹

Skibsbygmester *Daniel Sinclair*, der 1614 optoges i Danske Kompagni, fik 1617 bestalling med 400 daler. Næst efter David Balfour må Sinclair vist betragtes som kongens mest betroede skibsbygmester;¹³⁰ på Christianshavn havde han tegnet sig for grund nr. 18, men træffes i 1635-forretningen også på grund nr. 5.

Gruppen »*andre embedsmænd*« er nærmest at betragte som en opsamlingsgruppe i forhold til de fire første grupper.

To personer skiller sig dog straks ud, nemlig de to kongelige ingeniører *Semp* og de la *Haye*. Om *Semp*, der havde tegnet sig for storgrundene nr. 12 og nr. 64-65, er der berettet ovenfor (p. 16 ff.).

Abraham de la Haye, hvis bestalling stammer fra 1617,¹³¹ fik samme år en årsløn på 300 daler.¹³² Han var en af kongens mest betroede ingeniører og virkede overalt i rigerne, særlig dog i Varberg, Halmstad og København.¹³³ I begyndelsen af 1620'erne fik han og konsorter tilladelse til at anlægge forskellige industrielle virksomheder.¹³⁴ På Christianshavn havde han storgrund 33.

Carel Thijsen v. d. Boem beskikkedes, som tidligere nævnt (p. 34), som leder af alle kongens fremmede silkevævere i Køben-

havn 10. juni 1619 med løn af 800 rigsdaler samt fri bolig i fire år og fritagelse for borgerlig tyngde.¹³⁵ 1621 blev han tilsynsførende med Hans Røpers sæbefabrikation,¹³⁶ og endelig blev han, da Silkeværket overgik på private hænder, en af participanterne.¹³⁷ Hans grund var nr. 27.

Kort I's *Søren Boge (Bugge)* på den ene trediedel af grund nr. 31, som Falck Lykke siden overtog (efter 1635-forretningen), lønnes 1617 som Rigens Profos med ialt 180 daler årligt.¹³⁸ Samme år er det ham overdraget at udgive penge til de soldater, der vil følge med til Indien.¹³⁹ I Det ostindiske Kompagni havde han 400 daler, som han havde til låns af kongen,¹⁴⁰ og endelig ses han at have haft flere grunde i København.¹⁴¹

Willem Dopp (død 1628) var kongens kammertjener.¹⁴² I København havde han flere grunde, således omtales 1620 to haver uden for Østerport og 1633 flere boder indenvolds.¹⁴³ Til indlæg i Ostindisk Kompagni lånte han af kongen 500 daler,¹⁴⁴ og 1622 blev han optaget i Danske Kompagni.¹⁴⁵ Christianshavns-grunde nr. 62-63.

Christen Pedersen på grund nr. 34 er efter alt at dømme identisk med en kancellitjener af samme navn (død før 1639),¹⁴⁶ der var optaget i Danske Kompagni;¹⁴⁷ han havde et kannikedømme i Lund¹⁴⁸ og synes at have været en god ven af dr. Ionas Charisius;¹⁴⁹ det er formentlig ham, der har en have uden for Nørreport.¹⁵⁰

Jacob v. d. Mølen har formentlig været københavnsk håndværksmester, men han er optaget i denne gruppe, fordi han kun kendes som kgl. Majestæts perlestikker, hvorfor han lønnes med 100 daler 1617-18.¹⁵¹ I det følgende år betaltes der for adskilligt arbejde Jacob Perlestikker 650 rigsdaler.¹⁵² Han tegnede sig for Christianshavns-grund nr. 2.

Det har i det foregående været ganske klart, at vi flere gange har beskæftiget os med københavnere, der på en eller anden måde var knyttet til konge eller stat; de personer, der nu står for tur, bærer imidlertid betegnelsen *Københavnske borgere* med større ret, idet man primært møder dem i forbindelse med byens styre eller erhvervsliv, hvilket dog på den anden side ikke forhindrer dem i at pleje nære forbindelser med stat og konge – tværtimod!

Tre af de daværende fire borgmestres navne stod at læse på Christianshavns-kortet. Mikkel Vibe alene havde tegnet sig for tre grunde (nr. 5-6, 25 og 40), Knud Marcussen for nr. 36 og Ivar Poulsen for nr. 54. *Mikkel Vibe* behøver ingen nærmere præsentation. Han var simpelthen det daværende Københavns første borger både i henseende til initiativ og formuenhed.¹⁵³ Netop omkring 1620 er det ham og hans slægt, der dominerer byen og dens styre;¹⁵⁴ som grundejer var han en af Københavns største.¹⁵⁵

En noget mindre iøjnefaldende mand var *Knud Marcussen*, (Markvardsen), der var rådmand fra 1596 og borgmester fra 1606. Foruden sin gård i Købmagergade havde han dog have uden for Østerport samt fiskedamme udenvolds. 1621 blev han hospitalsforstander.¹⁵⁶

En mand af Vibes støbning, om end langt fra af samme format var *Ivar Poulsen* (død 1622), der blev borgmester 1615. Han var en velstående mand og en betydelig grundejer i København, tillige parthaver i nogle reberbaner og indlåner i Ostindisk Kompagni med 300 daler. Iøvrigt er han et udmærket eksempel på, hvor langt man i datidens København kunne nå ved velovervejede ægte-skabsindgåelser.¹⁵⁷

Mikkel Vibes svigersøn *Thomas Lorck* (død 1634), der havde tegnet sig for den ene halvdel af en storgrund 26, blev rådmand 1613. Som storkøbmand deltog han såvel i handelen nordpå, sammen med sin svigerfader, som i Det petsoriske Kompagni¹⁵⁸ og Det

ostindiske Kompagni – i det sidstnævnte med 2000 daler. I København havde han flere grunde, og endvidere var han såvel forvalter af Det islandske Kompagni som medlem af Klædekompagniet.¹⁵⁹

Af de uden for magistratens kreds stående *storhandelsmænd* observerer man først *Johan de Willem* (død 1631). Nogen indgående omtale af ham turde her være overflødig. Som parthaver i næsten alle foretagender og initiativtager til flere var han en af de få, der kunne gøre Mikkel Vibe rangen stridig som Københavns første borger.¹⁶⁰ Hans ovenfor nævnte (p. 13 f.) mission til Nederlandene 1616 viser hans betroede stilling over for kongen. Han boede på Amagertorv og havde have uden for Østerport.¹⁶¹ På Christianshavn hæftede han for grund nr. 13.

En anden storhandelsmand i København af virkelig betydning var den allerede 1619 afdøde *Claus Condewin*, formodentlig af nederlandsk oprindelse. Foruden at være deltager i nordhandel og hvalfangst med videre, blev han en af Ostindisk Kompagnis første bewinthebbere (direktører) med et indskud på 3000 daler.¹⁶² I København var han en stor grundejer med blandt andet to haver uden for Østerport.¹⁶³ På Christianshavn havde han skrevet sit navn på to storgrunde (nr. 1 og 32).

Herman Hegerfeldt (grundene nr. 38 og 46) var possementmager og havde betydelige leverancer til hoffet. Men også i Det petsoriske Kompagni var han participant og var tillige medlem af Klædekompagniet og Islandske Kompagni.¹⁶⁴ I Ostindisk Kompagni havde han 1000 daler; også som københavnsk grundejer gør han sig gældende blandt andet med adskillige haver udenvolds samt en gård i Købmagergade.¹⁶⁵ I Danske Kompagni fra 1605.¹⁶⁶

Også *Tage Andersen* (på Kort I fejlskrevet Ly(dersen)), der havde grund nr. 44 på Christianshavn, tilhørte det højere borgerskab i København. Han synes at være død kort før 1620.¹⁶⁷ 1605

CHRISTIANSHAVNS GRUNDLÆGGELSE

bliver han medlem af Danske Kompagni og optræder som klædekræmmer i Højbrostræde 1609.¹⁶⁸ 1620 havde hans hustru en have uden for Nørreport,¹⁶⁹ og i 1624 regnedes hans enkes krambod blandt de fineste i staden.¹⁷⁰ Af kongen fik han 500 daler, som investeredes i Ostindisk Kompagni.¹⁷¹

Baltzer Berner Blytækker fik 1617-18 udbetalt ca. 800 daler for arbejde på forskellige af statens bygninger i København.¹⁷² 1618 træffer man ham beskæftiget på Københavns befæstning,¹⁷³ hvorfor der udbetaltes ham over 700 daler 1618-19.¹⁷⁴ 1620 er han død, idet hans enke angives at bo i en gård i Østergade. Uden for Nørreport havde han en have,¹⁷⁵ og i Ostindisk Kompagni var han indlåner med 200 daler. På Christianshavn tegnede han sig for grund nr. 53.

Den sidste af de kendte, *Johan Lauridsen*, haves der kun få oplysninger om, bortset fra hans tilknytning til Christianshavn. I skødet 1622 kaldes han borger i København,¹⁷⁶ men hans erhverv er ikke kendt. Han er dog en af de første bofaste på Christianshavn, og ud fra hans supplik 1630 kunne man tænke sig, at han har været håndværker, men hans kritik af, at lavene har bredt sig ud over Christianshavn imod løfterne, kan vel også skyldes, at han lejede huse ud.¹⁷⁷ Siden blev han en kort overgang byfoged på Christianshavn.¹⁷⁸ Grund nr. 30.

Hermed er *gruppe B*: »de usikre« nået. Navnet Johan Herman- sen på storgrund 28 kan tænkes at dække over den mand, der 1620 bliver medlem af Danske Kompagni,¹⁷⁹ og som 1629 får lov til at beholde en kælder og en bod på Børsen mod at betale den årlige leje.¹⁸⁰ Men der spøger andre folk af samme navn, hvorfor identiteten altså ikke er sikker.¹⁸¹

Om Gilles (Gelis) Petersen vides det kun, at han optoges i Danske Kompagni 1613.¹⁸² Han tegnede grund nr. 26's ene halvdel.

Under navnet Steffen Sørensen, der står på den ene halvdel af grund nr. 23-24 på Kort I, men som 1635-forretningen synes at glemme, gemmer én af to personer tilknyttet Bremerholm sig. Den ene er kaptajn, men hans færden 1612-27 er ukendt.¹⁸³ Den anden er en skriver, der dør 1629.¹⁸⁴ Efter alt at dømme må skriveren være vor mand.¹⁸⁵

Navnet Peter Nielsen er det ikke nemt at identificere. Muligvis drejer det sig om den renteskriver, der 1640 optræder i de christianshavnske byfogedregnskaber.¹⁸⁶ Grund nr. 22.

Niels Sørensen på nr. 61 unddrager sig identifikation på grund af navnets almindelighed.

Kort I's Johan Silwert på grund nr. 29 er det heller ikke muligt at finde noget om. Der råder iøvrigt nogen forvirring om hans grund, da 1635-forretningen, muligvis på grund af en fejlskrivning, har Mester Steffen Badskær som ældste ejer. Også denne person er imidlertid usikker.¹⁸⁷

Ejendommeligt er det, at man ikke ved, hvem (velb.) Christoffer Vind er. Det kunne tænkes, at der var tale om en fejllæsning for Christoffer Urne, der har grunden lige ved siden af »Vinds« nr. 19. Således læser Kort II Urne begge gange, mens både Kort I og 1635-forretningen udtrykkeligt har Vind.¹⁸⁸

Endelig er der den firdelte grund nr. 41. Navnene her er Claus Back, vel en københavnsk tømmermand, der muligvis blandt andet arbejdede for kongen,¹⁸⁹ Hans Veger, Niels Jacobsen og Rasmus Jensen. Det er ikke muligt at identificere de tre sidstnævnte, men i det følgende vil der også blive set bort fra denne grund, der falder uden for det egentlige mønster, idet den allerede fra starten er opdelt.

Også grunden på »Færgeholmen« ved broen til København indtager en særstilling. På denne grund havde nemlig toldboden i nogle år haft til huse, formodentlig fra begyndelsen af 1620'erne

til 1630, da kongen afhænder den – iøvrigt til den daværende tolder.¹⁹⁰ På dette tidspunkt stod der altså et hus på grunden, hvis mål var 70×44 sjællandske alen.¹⁹¹ Siden overgik den til den christianshavnske rådmand Hans Knip.¹⁹² I det følgende vil der også blive set bort fra denne grund, da den heller ikke i egentligste forstand hører med.

Idet der her ses bort fra disse to sidstnævnte grunde, er der altså 57 tegnede storgrunde med ialt 47 forskellige ejernavne påskrevet. Af disse ejernavne lader de 40 sig med sikkerhed identificere, mens der for de øvrige syv navnes vedkommende hersker mere eller mindre tvivl om identiteten. Det vil sige, at ca. 83 pct. af navnene er kendte; de kendte besidder imidlertid 51 af de 57 grunde, hvilket giver procenten 89.

Alle de 12 førstnævnte indtog ledende, indflydelsesrige poster inden for den kongelige administration; specielt for de adelige gjaldt det, at de havde udstrakte godsbesiddelser; skønt deres forhold til København og den dér herskende økonomiske aktivitet som helhed synes mindre fremtrædende, ses dog flere af dem at have såvel større grundbesiddelser i hovedstaden som penge i handel og lignende. For de to embedsmænd fra Tyske Kancelli gjaldt det endvidere, at de til deres indtægter havde lagt kannikedømmer.

Renteskriver-møntmester-gruppen, der omfattede syv personer – alle i betydningsfulde og administrativt vigtige embeder – blev ikke lønnet så højt som den første gruppe, men tog så til gengæld desto ivrigere del i det økonomiske røre i København og var vel i lige så høj grad initiativrige og entreprenante københavnske borgere som kongelige tjenere. Alle optræder de, i større eller mindre grad, som statsleverandører, og de fleste af gruppen er grundejere i større stil i hovedstaden.

Grupperne ansatte ved flåden (4) og de øvrige embedsmænd

(7) har så fornemme repræsentanter som Bremerholms chef, to af de førende ingeniører samt en industriel ekspert. Også disse to grupper har gjort sig stærkt gældende i samtiden, såvel ejendoms-mæssigt som merkantilt.

Mændene fra det københavnske bystyre (4), storhandelsmændene og de to håndværkere har næsten alle indtaget ledende positioner i datidens København, og grupperne kan vel som helhed siges at repræsentere de øverste lag i byen.

Når man ser bort fra de 12 topembedsmænd, kan man om resten konstatere, at næsten alle var medlemmer af Danske Kompagni, og dermed af det bedre borgerskab. Langt hovedparten var indlånere i Ostindisk Kompagni, og de fleste havde ret store grundbesiddelser i datidens København. Det er endvidere meget karakteristisk, at man blandt de ialt syv indskydere i det risikable Petsorakompagni genfinder de seks indskrevet på Kort I. For de fleste kan man konstatere en særlig forbindelse til stat eller konge: På nær sagt alle områder, som kongen i særlig grad interesserede sig for eller ivrigt støttede – det være sig kompagnier, industrier, byanlæg, flåde, pengevæsen, udenrigspolitik etc. –, dukker der på et eller andet tidspunkt en eller flere personer op, som engang har indskrevet sig på den store grundplan over Christianshavn.

For en optimistisk bedømmelse kan vi af gruppen »usikre« udskille tre overvejende sikre som enten værende langt fra ubetydelige borgere eller embedsmænd, og som sådanne på niveau med flere af de kendte personer; de sidste fire forbliver stadig dunkle.

Alt i alt er da hovedindtrykket, man får af grundejerne på Kort I, at de repræsenterer de i datidens Danmark *absolut førende lag*, såvel socialt som i økonomisk henseende.

Den, der sidestiller dette fornemme persongalleris enkelte medlemmer – hver udstyret med mindst een Christianshavnsgrund på

CHRISTIANSHAVNS GRUNDLÆGGELSE

30×60 meter – med de fremtidige indbyggere, som kongen i frihedsbrevet så snart som muligt ønsker skal kunne komme til »nogen brug og næring«, må i sandhed undre sig, thi hovedresultatet af de foregående biografiske undersøgelser var jo netop, at personnavnene på Kort I eller i alt fald størstedelen heraf repræsenterede Danmarks og i særdeleshed Københavns storkapital, det være sig enten som godsejere, storhandelsmænd, højtstående embedsmænd, industridrivende, spekulanter, ejendomsbesiddere eller lignende.

Deres relationer til Christianshavn må – i alt fald for hovedpartens vedkommende – søges på et helt andet plan. Der kan næppe være tvivl om, at vi står over for en eller anden form for grundspekulation,¹⁹³ og næppe heller om, at denne var tolereret af kongen, der jo allerede så tidligt som i begyndelsen af 1618 overlod eventuelt interesserede at indskrive deres navn i en stor generalplan over den nye bydel, hvis anlæggelse på dette tidspunkt knap nok var påbegyndt. Det er næppe vanskeligt at forestille sig, hvad der kan have været årsag til, at mænd som Breide Rantzau, Sivert Beck, Sivert Grubbe, Mads Poulsen, Nic. Schwabe, Johan Semp, Hegerfeldt, Condewin og Willem Dopp tegnede for to – og Mikkel Vibe endog for tre storgrunde.

Først og fremmest ville den, der indskrev sit navn i kortet, kunne regne med økonomisk gevinst ved at udstykke de til een ejendom alt for store grunde i flere parceller. Man kunne også udleje grundene helt eller delvis og derved skabe sig en fortjeneste. Johan Lauridsen på storgrund 30 synes således at have valgt sidstnævnte fremgangsmåde. Han klager 1630 over, at Christianshavns indvånere blandt andet på grund af de københavnske lavs indtrængen næsten ikke har råd til at betale deres husleje, og at flere huse derfor står tomme. Med denne klage må han vel i første række have tænkt på sine egne lejevåninger og disses udlejning.¹⁹⁴

Men tillige kunne man jo gøre kongen en tjeneste ved at tegne sig for en af storgrundene i den nye bydel – det er dette, Oluf Nielsen kalder at vise sin patriotiske indstilling¹⁹⁵ – og dette kunne f.eks. gælde den store gruppe embedsmænd og adelsmænd. Endelig overlodes jo grundene de enkelte fremtidige grundejere ganske gratis!

Men kongen på sin side var heller ikke dårligt stillet ved således at overlade den private storkapital de fleste byggearealer i den nye bydel. Ved at indskrive deres navne i den store grundplan forpligtede grundejerne sig nemlig til at bygge »god købstadsbygning« på deres respektive grunde; og at denne forpligtelse ikke blot havde karakter af et mere eller mindre vagt løfte, fremgår med al tydelighed af opfordringen til de københavnske borgere 1624, hvor det ligefrem hedder, at de personer, der ikke mener sig pligtige til at bygge, skal tage dom i sagen.¹⁹⁶

Det fremgår imidlertid af skøderne ganske klart, at forpligtelsen havde et videre omfang end blot selve bebyggelsen. Grundene skulle nemlig først klargøres – gøres byggemodne. Det vil i tilfældet Christianshavn sige, at de skulle opfyldes (og indhegnes). Når det samtidig erindres, hvor flad og i mange tilfælde vandfuld Revshaleholmen må have været, for ikke at tale om de grunde, der direkte har ligget i strandkanten eller været ren havbund, forstår man, at en væsentlig del af udgifterne måtte beregnes alene til opfyldningsarbejdet med disse grunde. Man tænker igen på Lauridsens opfyldningsarbejde på »henved tre alen vand«.¹⁹⁷ For flere af grundene må man forestille sig, at et omfattende piloteringsarbejde er gået forud for den egentlige opførelse af den gode købstadsbygning. At disse problemer også må have beskæftiget kgl. Majestæt, ses alene af det faktum, at ingen af »grundejerne« fik egentlig ejendomsret i form af skøde på deres grunde, før indheg-

ning og opfyldning var fuldendt. Således i alt fald i den første periode.¹⁹⁸ Siden – i sammenfatningen – skal vi vende tilbage til disse problemer og vil nu først vende os mod selve opbygningens gang.

Den første, der havde opfyldt og indhegnet, var Mikkell Vibe, der januar 1622 fik skøde på to af sine tre grunde.¹⁹⁹ Målebrevet, som delvis danner grundlaget for skødets tekst, oplyser om Strandgadegrunden (nr. 5-6), at den er opfyldt og indhegnet, men bemærker tillige om Sofiegade-grunden (nr. 40), at den allerede er bebygget.²⁰⁰ For Strandgade-grunden gjaldt tillige, at både fortov og havn ud til midtstrømmen hørte med til selve hovedgrunden.

Renteskriver Anders Olufsen meldte sig som den næste i februar samme år med sin grund (nr. 37), som han havde opfyldt, indhegnet og ifølge målebrevet tillige bebygget²⁰¹ med boder.²⁰²

Borgmester Knud Marcussen fik samme dag som Anders Olufsen skøde på sin grund (nr. 36), som han havde ladet indhegne, opfylde²⁰³ og bebygge.²⁰⁴

Møntmester Nicolai Schwabe fik skøde på sine to grunde (nr. 57-58) 1. marts. Også han havde opfyldt, indhegnet og opbygget.²⁰⁵

Johan Lauridsen var den næste i rækken med grund nr. 30, som han havde opfyldt og indhegnet. Skøde udgik 29. september 1622.²⁰⁶

Claus Soll, materialskriver, fik skøde på nr. 3 den 18. marts 1623, men intetsteds fremgår det, at han har opfyldt sin grund – endsige bygget derpå.²⁰⁷ Dog er det temmelig sandsynligt, at det må bero på en forglemmelse – måske har det været betragtet som en overflødig bemærkning –, for dels synes grunden at have ligget uden for den egentlige holm, og dels har alle de følgende skødetagere, på een undtagelse nær, opfyldt deres grunde. Det synes ri-

meligt at gå ud fra, at han i det mindste har været i færd med at klargøre grunden, måske mere. Ligesom for Vibes Strandgade-grund hørte såvel fortov som havn ud til strømmen med til Solls grund.

Indtil nu har der været nøje overensstemmelse mellem Kort I og skøderne, men 3. april 1623 får Johan Post og konsorter i Saltkompagniet tilskødet den grund, som Claus Condewin hæftede for på Kort I (nr. 1); Johan Post angives udtrykkeligt at have ladet grunden opfylde.²⁰⁸

Også 14. maj samme år findes en tilskødning, der heller ikke er i overensstemmelse med Kort I. Det drejer sig om en vis Gert Albrechtsen, som ikke kendes andetsteds fra; han får en halv grund, som han selv har opfyldt og indhegnet, liggende ved såvel Torvegade som ved Kongensgade (nu Wildersgade).²⁰⁹ Teoretisk er der fire muligheder, men efter alt at dømme drejer det sig om den halvdel af storgrund 26, hvor Kort I har Gilles Petersen, der må have trukket sig ud af foretagendet.

Proviantskriver Cort v. Busch fik samme dato som Albrechtsen skøde på sin grund (nr. 3). I Sjællandske Registre oplyses det, at Busch fik et lignende skøde som Albrechtsen, hvilket sikkert må opfattes på den måde, at Busch også har opfyldt sin sikkert meget vandfyldte grund, der lå uden for den egentlige holm; det må dog indrømmes, at hans målebrev – i lighed med Solls – ikke oplyser noget herom.²¹⁰

Endelig 6. juni 1623 melder den foreløbig eneste af gruppen »administrative topfolk« sig med en grund, der er både opfyldt, indhegnet og »opbygget«. Det er Jens Sparre på grund nr. 8.²¹¹

Det første egentlige salg af ejendom, der finder sted på Christianshavn, er, da David Balfour, kongens berømteste skibsbygmester²¹² 11. februar 1624 overtager den kronens grund og det kronens hus, som Johan Semp tidligere havde tegnet sig for (nr. 12).²¹³

Nu hengår over to år, før den næste tilskødning ser dagens lys. Skipper Willem Petersen får 23. februar 1626 tilskødet den ene halvdel af storgrund 23-24, men vel at mærke den halvdel, der udgøres af nr. 24 (og altså ikke på tværs, som Kort I angiver, men på langs). Af målebrevet fremgår, at Mikkel Vibes plads (nr. 25) på den ene side og Steffen Sørensens (nr. 23) på den anden begge er ubebyggede, hvilket måske antyder, at Willem Petersens stykke er bebygget? I alt fald har han både opfyldt og indhegnet.²¹⁴

Men hermed er også næsten al privat aktivitet i forbindelse med Christianshavns opbygning før 1635 nævnt – i alt fald hvis man tager sit udgangspunkt i skøder og målebrev. Ganske vist finder der endnu tre tilskødninger sted før 1635, idet Frantz Rantzau 1630 får skøde på de af hans far tegnede storgrunde 10-11,²¹⁵ David Balfours arvinger overtager 1634 de Willems gamle grund nr. 13 ved siden af den i 1624 erhvervede grund nr. 12,²¹⁶ og endelig får Anders Bille 1633 skøde på sin grund med direkte besked om at opfylde den,²¹⁷ men af disse er kun Anders Billes grund noget bebygget 1635.

Det ville være rimeligt at antage, at der har eksisteret flere skøder, og at kendskabet til disse blot i dag er unddraget os. Som tidligere nævnt (note 25) er der kun to tilfælde, hvor uregelmæssigheder synes at have gjort sig gældende. Dels for grund nr. 7's vedkommende, hvor skøde først kendes, da grunden afhændes 1642;²¹⁸ grunden var oprindeligt tegnet af Otte Lindenov, men må ret tidligt være overtaget af Sivert Grubbe, hvem den tilskrives 1623.²¹⁹ Ligeledes må man antage, at der har eksisteret skøde på Mads Poulsens grund nr. 51-52, hvor der 1635 er nogen bebyggelse.

Alle pladser, som ikke havde noget navn påskrevet, og som derfor i 1635-forretningen kaldes kgl. Majestæts pladser, var 1635

endnu ikke bebygget, men synes til gengæld næsten alle at have været opfyldte. Herfra danner det store område nordøst for grund nr. 30 – altså den senere karré, der afgrænses af Bådsmannsstræde, Overgaden neden Vandet, Sct. Annægade og Kongensgade (Wildersgade) – en undtagelse, idet dette område langt frem i tiden synes at have været en slags havn i direkte forbindelse med kanalen.²²⁰ Angående opfyldningen af de andre kongelige pladser må man tænke sig, at den blandt andet er resultatet af de befalinger, der udgik 1624 til lenets og universitetets bønder om at hjælpe med opfyldningsarbejdet »her i vor by Christianshavn«, hvor det blev dem anvist;²²¹ ligeledes udgik 1627 befaling til kronens bønder på Amager om på Frantz Rantzaus opfordring at møde op med heste, vogne og folk for at opfylde de pladser, han anviste dem.²²²

Det er endelig også tænkeligt, at en hel del af de private pladser kan have nydt godt af denne arbejdskraft, idet der er meget få grunde, der i 1635-forretningen direkte betegnes som uopfyldte. Men dette punkt lader sig desværre ikke nærmere undersøge; at det dog ikke har været alle, der har fået hjælp, fremgår af en befaling om opfyldning af grunde af hensyn til naboerne endnu så sent som oktober 1635.²²³ Men efter dette tidspunkt høres der ikke direkte mere til opfyldning af grunde, og en meget strengt formuleret indskærpelse 1639 påbyder da også kun, at bebyggelsen nu skal i gang.²²⁴

Vi vil nu i det følgende benytte synsforretningen af 1635 til dels at føre ejerhistorien op til dette år i den udstrækning, det skønnes rimeligt, dels til at gøre status over ejerforholdene og den ældste bebyggelses omfang små 15 år efter byggeriets begyndelse, idet vi så vidt muligt vil søge at karakterisere denne bebyggelse, samt søge at finde frem til de respektive bygherrer. Til det formål vil vi da

inddrage, hvad der iøvrigt haves af oplysninger – skøder, målebrev, andre dokumenter og breve m.v. Endvidere vil også Christianshavns ældste grundtakst fra 1675²²⁵ og Geddes Kvarterkort over København fra 1757²²⁶ blive anvendt, idet der herfra ofte kan foretages givtige tilbageslutninger om bebyggelsen. Endelig skal også det arkæologiske materiale i form af bevarede bygninger fra den ældste tid inddrages, men hovedparten af dette er af praktiske grunde placeret i et afsnit for sig. (Den anvendte grundnummerering er – ligesom tidligere – den på *Kort II* anvendte).

Claus Condewins gamle grund (nr. 1) er nu i Matthias Clausens eje. Denne synes at have været en betydelig københavnsk borger, om end der bag hans navn kan skjule sig flere personer;²²⁷ han efterfølges allerede samme år af en vis Hans Jensen, der synes at have været handelsmand af nogen formuenhed.²²⁸ 1638 optoges han i Danske Kompagni.²²⁹ Grunden angives at være bebygget på den ene halvdel af Strandgade – formodentlig med et større hus, måske en del af det i dag på hjørnet af Strandgade og Bådsmadsstræde stående. Nogen sikker bygherre kan næppe udpeges, men mest nærliggende forekommer en helt tredje at være, nemlig Johan Post, der fik skøde 1623 på Saltkompagniets vegne efter at have både opfyldt og indhegnet grunden.

Grund nr. 2 besiddes nu af Rasmus Jensen Hellekande, der var en af Københavns største handelsmænd.²³⁰ 1640 fik han skøde på grunden,²³¹ der 1635 kun var bebygget med fem våninger til Kongensgade, mens Strandgadesiden var ubebygget.

På grund nr. 3, som Cort v. Busch havde fået skøde på 1623, sad nu Jacob Jensen, der var deleskriver, og som var medlem af Danske Kompagni fra 1629.²³² Også her var der kun fem våninger til Kongensgade og intet til Strandgade.

Grund nr. 4, der var tilskødet Claus Soll 1623, ejedes nu af Marcus Radebant, der havde ægtet Solls enke.²³³ Radebant omta-

les 1633 som kongens forrige kammertjener og synes tillige at have været en betydelig københavnsk borger og handelsmand.²³⁴ Denne grund var ligeledes kun bebygget med fem våninger til Kongensgade 1635, mens Strandgadesiden var ubebygget.

Grund nr. 5-6, hvorpå Mikkel Vibe havde skøde fra 1622, besiddes 1635 af Daniel Sinclair, som vi tidligere har mødt på grund nr. 18. Nr. 5-6 omtales som fuldt bebygget til Strandgade. Til denne grund og dens fulde bebyggelse vender vi tilbage i næste afsnit (p. 70 ff.).

Grund nr. 7, der oprindeligt tilskreves Otte Lindenov, må Sivert Grubbe som nævnt ret tidligt have ejet (p. 44), selv om skøde ikke udstedtes før efter Grubbes død. Denne grund var også fuldt bebygget til Strandgade 1635, og den skal senere behandles nærmere (p. 72 f.).

Grund nr. 8, som Jens Sparre fik skøde på 1623, og som da betegnede som opbyggt, ejedes nu af den kendte storkøbmand Nikkel Koch.²³⁵ 1635 omtales grunden som fuldt bebygget til Strandgade, og efter alt at dømme er Jens Sparre bygherren til et øjensynligt meget stort hus, som i dag er væsentligt ombygget, men som dog endnu har bevaret den originale sandstensportal (i dag Strandgade 22-24).²³⁶

Anders Billes grund, nr. 9, hvorpå han selv fik skøde så sent som 1633, var endnu samme år ikke opfyldt og derfor vel ubebygget. 1635 var grunden imidlertid for en fjerdedels vedkommen- de blevet bebygget til Torvegade, tillige med et hus bag på grunden. Om det er Anders Bille, der døde samme år, eller den nye ejer Jan Jensen, der har opført dette – iøvrigt ukendte og nu forsvundne – hus, vides ikke. Rimeligvis sidstnævnte, som det imidlertid ikke har været muligt at identificere helt sikkert, om end noget taler for, at det er en skibskaptajn, der netop udnævnes 1635.²³⁷

Grundene 10-11 (oprindelig Breide Rantzaus) var endnu ikke, da sønnen Frantz 1630 fik skøde derpå, bebyggede. Samme år afhændedes begge grunde iøvrigt til en vis Knud Erlandsen,²³⁸ der atter 1635 havde afstået en trediedel deraf til Niels Hansen Malmø, der 1645 betegnedes som kgl. Majestæts tjener.²³⁹ Stadig 1635 var begge grunde ubebyggede.

Grund nr. 12 var oprindelig tegnet af Johan Semp, der må have ladet det hus bygge, der nævnes som kronens hus i skødet på og salget af grunden til David Balfour 1624. Det er sandsynligvis dette hus eller dele deraf, der 1635 optræder under betegnelsen »halvparten bebygget til Strandgade«. Bagtil mod Kongensgade var der 1635 en have.

Johan de Willems grund nr. 13 overdroges til svigersønnen David Balfours arvinger efter en aftale, der var truffet, mens både Willem og hans svigersøn levede. Ud for sin grund havde Balfour sin private skibsbygningsplads,²⁴⁰ og her forlød det 1635, at han havde inddraget Strandgade i sine besiddelser.²⁴¹ Grunden var ikke bebygget 1635.

Jens Juel, Jacob Mikkelsen, der var blevet borgmester i mellemtiden, Sivert Beck (2 grunde), Daniel Sinclair, Christoffer Vind(?), Christoffer Urne og Jens Munk, der hæftede for grundene 14-21 – om deres grunde har 1635-forretningen kun følgende lakoniske bemærkning: »slet øde og ubebygget«.

En lignende omtale fik den ukendte Peter Nielsens plads (nr. 22), hvorimod Willem Petersen mod Overgaden havde bebygget sit stykke – den del, der har nr. 24 (a og c), som han havde fået skøde på 1626 – formodentlig med en gård, hvorom intet vides iøvrigt.²⁴² Om Steffen Sørensen 1635 er blevet glemt eller er sluppet for videre tiltale for grund nr. 23 (b og d), er ikke til at afgøre. I alle tilfælde var der ikke bebygget her.

Mikkel Vibes plads (nr. 25) var stadig »aldeles øde«, og det

samme gjaldt for den halvdel af grund nr. 26, som Thomas Lorck hæftede for.

Den lidet kendte Gilles Petersens plads, der 1623 blev tilskødet Gert Albrechtsen, som havde opfyldt området, var heller ikke bebygget (altså anden halvdel af nr. 26). 1635 ejedes denne plads af Maren Lamberts, formodentlig en brygger-enke.²⁴³

Carel Thijsens plads, nr. 27, som var blevet købt af Hans Mandiksen,²⁴⁴ der allerede 1635 optræder som ejer, var dette år for halvdelens vedkommende bebygget til Torvegade – sikkert med våninger.²⁴⁵ Hans Mandiksen var en stor ejendomsbesidder i København og havde i tidens løb mange betydningsfulde gøremål.²⁴⁶ På sin grund på Christianshavn fik han dog først skøde 1648, men da var grunden også ganske bebygget.²⁴⁷

Johan Hermansen er på grund nr. 28 erstattet af Kaspar Rotkopfs arvinger. Kaspar Rotkopf var vinhandler i København,²⁴⁸ grunden var ikke bebygget 1635.

Grund nr. 29 var heller ikke bebygget.²⁴⁹

Derimod omtales Johan Lauridsens plads (nr. 30) som bebygget til alle tre gader. Om denne bebyggelse mere i det følgende afsnit (p. 73 f.).

På den anden side af kanalen lå kæmpegrunden nr. 31, der ifølge Kort I oprindelig havde Søren Boge, Falck Lykke og Steen Willumsen som ejere, men som siden ejedes af Falck Lykke alene. Hvordan de to andre er udgået, vides ikke, men det må som nævnt have været på et tidligt tidspunkt.²⁵⁰ På grunden var »intet uden et lille hus påbygget«.

Numrene 32-35, der stadig havde de oprindelige ejeres navne – Claus Condewin, Abraham de la Haye, Christen Pedersen og Frederik Günther – var alle ubebyggede.

Derimod havde borgmester Knud Marcussen 1635 på sin grund

(nr. 36) tre våninger til Dronningensgade. Det drejer sig formentlig om de huse, der allerede i hans målebrev 1622 går under betegnelsen »påbygt«.

Anders Olufsens grund (nr. 37) har 1635 bebyggelse til begge gader. Denne bebyggelse omtales allerede 1622 som boder og bestod 1675 af seks boder mod kanalen og fire til Dronningensgade.²⁵¹

Både Herman Hegerfeldt (nr. 38) og Johan Post (nr. 39) havde undladt at bebygge deres grunde.

Derimod var Mikkil Vibes grund nr. 40 bebygget langs Sofiegade – med våninger, hvoraf der 1675 var 11 i antallet.²⁵² Det må være denne bebyggelse, der 1622 går under betegnelsen »bygt«.

Hverken Martin v.d. Meden (nr. 43), Tage Andersen (nr. 44)²⁵³ eller Herman Hegerfeldt (nr. 46) havde bygget på deres grunde.

Renteskriver Mads Poulsen, der oprindeligt havde tegnet sig for grund 51 og 52, havde 1635 boder til Prinsensgade (Prinsessegade). Det er imidlertid ikke til at afgøre, om Mads Poulsen overtog mere end den ene grund, idet der er uoverensstemmelse mellem Kort I og 1635-forretningen på den ene og Kort II på den anden side, idet han her kun figurerer på grund 51; værst er det imidlertid, at der slet ikke kendes noget skøde på grunden(e). Det er således ikke muligt at sige noget om, hvor omfattende hans bebyggelse 1635 var.

Baltzer Berner Blytækkers plads (nr. 53),²⁵⁴ borgmester Ivar Poulsens (nr. 54) samt Sivert Grubbes to pladser (nr. 55-56) omtales alle som øde.

Til gengæld er Nicolai Schwabes to grunde (nr. 57-58) bebygget ud til alle tre gader. Denne bebyggelse omtales allerede i hans målebrev 1622. Tilsyneladende bestod den overvejende af lejevå-

ninger; 1675 var der til Prinsensgade (Prinsessegade) fem småhuse og to lidt større »gårde«, til Sofiegade ni småhuse og endelig til Amagerstræde syv mindre huse.²⁵⁵

Peder Galts plads (nr. 60) var 1635 overtaget af en Jan Jansen (muligvis identisk med grund nr. 9's ejer 1635) og bebygget med en – hestemølle.

Den ukendte Niels Sørensens grund (nr. 61), Willem Dopps to (62-63) samt Johan Semps to (64-65) var alle øde.

Hertil kom endelig alle kgl. Majestæts pladser (de ikke tegnede grunde) tillige med kirkens plads, som alle var ubebyggede.

Denne synsforretning angav altså, hvad der var blevet bygget i løbet af de første 15 år, og der behøves næppe mange ord til at karakterisere omfanget af denne bebyggelse. Kun 19 af de fordelte 57 storgrunde var overhovedet bebygget og det endda ikke i særligt stort omfang, idet kun de færreste var bebygget til mere end een gade. Prøver man at forestille sig, hvor meget af Strandgade, hvor vi jo konstaterede den største aktivitet, der var bebygget, er der kun tale om en fjerdedel af den samlede facadelængde. Mod kanalen var der næsten øde, og hinsides denne – i overbyen – må der have set helt ejendommeligt ud, idet der her af 29 grunde kun var bebyggelse på de syv.

Kort og godt var det et meget pauvert resultat, især når man tager i betragtning, at det var en uhyre velstående forsamling af grundejere, der stod bag.

Det er af gennemgangen fremgået, at det ikke for de få bebyggede grundes vedkommende med sikkerhed kunne siges, om det var de første eller de senere ejere, der havde bygget de bygninger, der stod på grundene 1635, men alt taler dog for de første som bygherrer; og dette ikke mindst på baggrund af den kongelige kar-

righed, hvad angår skødeudstedelse, før der virkelig var resultater at notere i retning af opfyldning og indhegning af de enkelte grunde. I den noget stereotype skødeformular, af hvis indhold det kun fremgik, at kravet om opfyldning og indhegning var honoreret, lyder der aldrig eet ord om bebyggelsen. Men af målebrevene fremgik det, som vi har set, at flertallet af grundene allerede var bebygget, når anmodning om skøde indsendtes til kancelliet. Det er således overvejende sandsynligt, at det meste af den bebyggelse, der nævnes 1635, allerede har været opført i begyndelsen af 1620'erne; blandt dem, der svigtede i den første periode, var de eneste, der i nogen grad kunne undskyldes, de personer, der døde meget tidligt, og hvis arvinger pludselig stod med en øde, måske uopfyldt grund på Christianshavn med forpligtelse til inden år og dag at forsyne denne med »god købstadsbygning«. Men da det tidspunkt, da det private byggeri kunne begynde, senest har været 1621 (Vibe havde opfyldt sine grunde og bebygget den ene i alt fald i januar 1622), er de eneste, der falder under denne kategori Breide Rantzaus, Tage Andersens og Baltzer Berners efterkommere, idet disse tre herrer døde før 1621. Såvel Claus Condewin (død 1619) som Otte Lindenov (død 1618) enten fik eller havde fået efterfølgere på deres grunde.

Derfor må vi altså konstatere, at den miserable byggesituation 1635 faktisk i første række var forårsaget af manglende byggeaktivitet i begyndelsen af 1620'erne – med andre ord hos de på Kort I indskrevne personer. Hvem var det da, der svigtede?

Ud fra en gruppebetragtning må det siges, at de administrative topfolk svigtede næsten totalt, mens renteskrivergruppens medlemmer næsten alle havde gjort noget ved deres grunde. Den københavnske magistrat var så nogenlunde med, dog hovedsagelig på grund af Vibes aktivitet, mens de københavnske storborgere næsten

ikke deltog i byggeriet. Heller ikke de andre embedsmænd ses at have deltaget aktivt som gruppe betragtet. Endelig var gruppen »ukendte« overhovedet ikke repræsenteret blandt bygherrerne.

Idet der i sammenfatningen skal tages endelig stilling til denne manglende byggelyst, skal vi nu beskæftige os med et par af de hustyper, der stammer fra den tidligste byggeperiode, og som er bevaret den dag i dag – om end i mere eller mindre ombygget skikkelse.

Først bebyggelsen på storgrund 5-6 (nuværende Strandgade 32-30). Denne grund omtaltes 1635 som fuldt bebygget til Strandgade, men ubebygget til Kongensgade. Der kan ikke være tvivl om, at de to gårde, der ses på grunden i dag, er de oprindelige. Begge var og er til dels vinkelgårde, som består af et grundmuret forhus og et sidehus i bindingsværk, der strækker sig bagud på

CHRISTIANSHAVNS GRUNDLÆGGELSE

Strandgade 32-26 (storgrund 5-7); til højre tegnet på grundlag af fotografi, til venstre rekonstruktion af samme huses udsende ca. 1635. Tegnet 1963 af arkitekt Holger Schmidt

grunden. Nr. 32 må være bygget før nr. 30, idet nr. 30's forhus ikke har nogen selvstændig gavl mod nr. 32; men iøvrigt ligner gårdene hinanden meget, og vi skal i det følgende betragte nr. 30 noget nærmere, idet der her foreligger en grundig bygningsmæssig undersøgelse.²⁵⁶

For- og sidehus var i to stokværk; forhusets nederste stokværk var oprindelig delt i to dele af en gennemgående forstue, der førte fra gade til gård. Til venstre var der adgang til en tre-fags gennemgående stue – formodentlig en art opholdsstue. Til højre for forstuen lå to mindre rum adskilte af et skillerum i husets længderetning. I sidehusets nederste stokværk var der køkken i halvdelen nærmest forhuset, i den anden halvdel et rum af lignende størrelse. Da der ikke fandtes nogen indvendig trappeforbindelse til andet stokværk, og der tillige på forhusets gårdside i andet stokværk kunne påvises en døråbning ganske nær sidehuset, har vi her et sikkert tegn på, at forbindelsen mellem etagerne formidledes ved

en udvendig svale på sidehuset med trætrappe ned til gården. Fra svalen var der også indgange til sidehusets øvre stokværk. Mod gården lå forhusets øvre stokværks forstue, hvorfra der var adgang til samtlige rum, der i hovedsagen var opdelt som nederste stokværk. Sidehusets øvre stokværk har sikkert været beregnet til magasinrum, hvilket vel også har været gældende for forhusets store loft.²⁵⁷ Portåbningen ud mod Strandgade er af senere dato (ca. 1710), men om den oprindelige indgang kan man danne sig et begreb ved at vende blikket mod naboen nr. 32. Her er nemlig den originale sandstensdør bevaret, og det er højst sandsynligt, at nr. 30 har haft en indgang magen til.²⁵⁸

Iøvrigt er nr. 32's svale i gården tillige med det otte-fags bindingsværkssidehus mod Sct. Annægade også oprindelige og lidet ændrede; derimod ombyggedes forhuset (nr. 32) i 1700-tallet, ved hvilken lejlighed den tredie etage blev indskudt. Dog kan man stadig på gavlen mod Sct. Annægade se sporene af de to oprindelige stokværker samt resterne af de svungne gavle på dette statelige hus. H. H. Engqvist har med støtte i sine undersøgelser af nr. 30 udført et rekonstruktionsforsøg, hvortil henvises.²⁵⁹

Hvad endelig bygherren angår, kan næppe nogen anden komme i betragtning end Mikkel Vibe. Engqvist antyder, at Vibe, der allerede døde 1624, næppe kan have nået at bygge i løbet af de to år, når det omfattende opfyldningsarbejde tages i betragtning,²⁶⁰ men af skødets ordlyd fremgår det jo netop, at opfyldningen allerede 1622 var et tilbagelagt stadium. Under alle omstændigheder må Vibe have ladet nr. 32 opføre, og det er også højst sandsynligt, at det er ham, der har ansvaret for nr. 30.²⁶¹

Også nabogrunden (storgrund nr. 7), der oprindeligt var tegnet af Otte Lindenov, men som i alt fald tilhører Sivert Grubbe 1623,²⁶² rummer bebyggelse fra Christianshavns ældste tid. Storgrundens facade bærer i dag Strandgade-numrene 26-28. Nr. 26

er et stort typisk 1700-tals hus at se til, hvorimod gavlhusets facadeudsmykning tydeligt viser slægtskabet med nr. 30-32. Ifølge Engqvists undersøgelser kan der ikke være tvivl om, at grunden oprindelig var bebygget med tre ganske ens gavlhuse, hvoraf kun det nordligste i dag er intakt, mens de to andre engang i 1700-tallet blev sammenbygget og forhøjet en etage. Man må antage, at de tre huse har været færdigbyggede 1626, da der findes en plade i det midterste (oprindelige) gavlhus' mur mod gården med årstallet 1626, og der ikke kan konstateres noget skel i murværket, ligesom grunden 1635 betegnes som fuldt bebygget til Strandgade.²⁶³

Nr. 28 indeholdt oprindelig i stueetagen en gennemgående forstue med adgang til en stue mod gaden og en to-fags stue plus et køkken mod gården. Ad en indvendig trappe kom man op til andet stokværk, hvor der var sal og kammer mod gaden, samt to mindre rum mod gården. Ovenover i tagetagen var der to store lofter.²⁶⁴ Også dette hus tillige med dets to naboer må karakteriseres som bebyggelse til et mere velstående klientel.

Interessantest i vor sammenhæng er det dog, at byherren her kan udpeges med sikkerhed. Det kan kun være Sivert Grubbe, der også er ejer 1635.

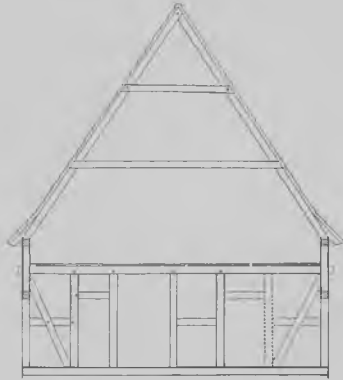
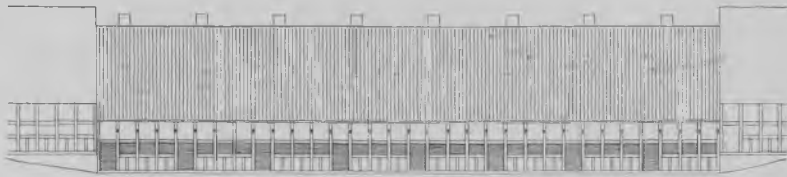
Endelig skal en tredje art bebyggelse på Christianshavn omtales. Det drejer sig om den bebyggelse, der 1635 fandtes på storgrund 30, der af Johan Lauridsen var blevet bebygget til alle tre gader. Denne bebyggelse har hovedsagelig bestået af lejeboder eller -våninger, hvortil dog kom en større gård mod Overgaden neden Vandet. Sådant var situationen i alt fald 1675, og der er intet, der tyder på større ændringer i den mellemliggende periode. 1675 bestod bebyggelsen af gården mod Overgaden, ti våninger til Sct. Annægade og to våninger til Kongensgade.²⁶⁵ Endnu i dag kan man i tanken genskabe seks af våningerne i Sct. Annægade, hvad

angår facadelængden, thi de oprindelige huse synes for længst erstattet af senere tiders byggeri – vel især 1700-tallets. Et af husene skiller sig dog ud ved sin lidenhed, nemlig nr. 14.

Ved en bygningsundersøgelse samt opmåling i vinteren 1962-63 af dette hus gjordes en mængde interessante iagttagelser, der samlet er nedfældet i tegningen overfor, som på grundlag af de foretagne opmålinger viser to rekonstruktioner af selve nr. 14, samt et rekonstruktionsforsøg, der med nr. 14 som udgangspunkt søger at give et indtryk af hele Sct. Annægadefacaden, som denne kan tænkes at have set ud.²⁶⁶ Da der er begrundet formodning om, at Sct. Annægade 14 er den sidste rest af den lauridsenske bebyggelse fra 1620'rne (evt. 1630'rne), skal rekonstruktionen omtales lidt nærmere i det følgende.

Bindingsværkswåningen, der i dag er i to etager, var oprindelig kun i een etage med et ret stort loft over. Indgangen har ganske sikkert været i faget længst til venstre, og har ført ind til den gennemgående forstue. Resten af huset deltes i to dele af et hovedskillerum midt i huset, hvorved fremkom (daglig)stue mod gaden i tre fag, mod gården et mindre rum (sengekammer) samt et køkken, hvis ildsted ganske nøje har kunnet påvises. Kun ved man ikke ganske nøjagtigt, hvor dørene til stuen (dels fra forstuen, dels fra sengekammeret) oprindelig har befundet sig. I dybden var og er huset 12 alen (ca. 8 m) og i bredden 8 alen (ca. 5½ m). Mest påfaldende er dog den oprindelige loftshøjde, der synes at have været ikke mindre end 5 alen (ca. 3 m). Mere generelt kan det om huset siges, at det synes at have været ret solidt bygget, og af mere konstruktionsmæssige detaljer, der i alder rykker huset tilbage til tiden før 1650, kan man især fremhæve, at styrterummet (stykket mellem loftsbjælke og tagrem) oprindelig var 1 alen, samt at taget oprindelig havde en hældningsgrad på ca. 60 grader.²⁶⁷

CHRISTIANSHAVNS GRUNDLÆGGELSE

Johan Lauridsens boder. Rekonstruktionsskitse. Målestok 1:500
Sct. Annegade 14. Plan og snit. Målestok 1:200

Det vil til sidst være rimeligt at sammenligne denne vånings dimensioner med andre tilsvarende småhuse på Christianshavn. Ved hjælp af Geddes kvarterkort, der ganske vist er 100 år yngre, kan man få nogen information. Det mål, der kan foretages sammenligninger over, er bebyggelsens dybde. Nicolai Schwabes våninger på grund nr. 57-58 synes at have været ca. $6\frac{1}{2}$ m dybe; noget lignende tal kan man konstatere for Solls og Buschs våninger (grunde nr. 3 og 4). De eneste våninger, der i dybde har kunnet konkurrere med Lauridsens, har været Mikkel Vibes på nr. 40.

Disse oplysninger og – om end ikke ganske sikre – sammenligninger bibringer én en formodning om, at de lauridsenske leje-

våninger har været af en ret høj standard, og foretages der sammenligninger med det øvrige Danmark, må kvaliteten betegnes som høj. Det højt beundrede Nyboder kunne ikke byde på bedre levevilkår end Lauridsens Christianshavns-våninger.²⁶⁸

Det kunne nu være interessant at finde ud af, hvorledes forholdet mellem den af kongen krævede »gode købstadsbygning« og de her fremhævede huse har været.

Udtrykket »god købstadsbygning«, der blev meget hyppigt anvendt i alt fald fra det 16. årh. og frem, findes til alt held defineret, men vistnok kun eet sted – nemlig i forbindelse med Varberg 1578, hvor det hedder, at en god købstadsbygning er en sådan, »som mures mellem stænger og tækkes med tegltag«.²⁶⁹ Sidste punkt har der været lagt megen vægt på, hvilket fremgår af, at man almindeligvis møder udtrykket »god købstadsbygning med tegltag«²⁷⁰ – ja, af og til møder man kun bestemmelser om tegltag alene;²⁷¹ det, der sigtes til, er byggematerialet og ikke den enkelte bygningens størrelse og dimensioner.

I forbindelse med Christian IV's nye byanlæg sigtes der til det samme, når det for Kristianopels vedkommende hedder, at der skal opføres »gode passerlige købstadshuse og våninger«,²⁷² og der i fundamentsbrevet for Kristianstad kræves gode og ustraffelige huse og våninger – og ikke gemene hytter.²⁷³ Samtidig med Christianshavns grundlæggelse, hvor jo kravet lød på god købstadsbygning, hvilket krav 1639 uddybedes til »gode og ustraffelige borgerhuse og boder, tegltækte«,²⁷⁴ haves to skøder fra det gamle København, hvor det i et skøde til Ivar Poulsen på en meget smal og langstrakt grund ved Nicolai Kirke hedder, at han skal sætte gode købstadsbygninger derpå,²⁷⁵ samt for en lignende grund, der tilskødes Boldewin Blanckfort, at han skal lade opføre gode købstadsbygninger.²⁷⁶

Denne skiften mellem betegnelserne købstadsbygning, bygninger

og våninger synes ret vilkårlig og peger stadig kun i retning af bygningsmaterialer og ikke i retning af hustyper, og man kan da med støtte i det samtidige kildemateriale konkludere, at udtrykket »god købstadsbygning« har omfattet såvel gårde og huse som våninger og boder. Minimumskravet, hvad materialer angår, har været bindingsværk og tegtag, men var et hus af sten, måtte dette selvfølgelig være at foretrække og således være en endnu »bedre« købstadsbygning.

Når dette punkt er trukket frem her, er det blandt andet også, fordi man adskillige steder møder den opfattelse, at kun gårde som Vibes og Grubbes er gode købstadsbygninger,²⁷⁷ hvorved f.eks. Lauridsens udmærkede våninger udelukkes fra at få dette prædikat.

De tre bebyggelsestyper, som vi har betragtet i det foregående, må siges dels at være repræsentative for den første byggeaktivitet i den nye bydel, dels at kunne virke tillokkende på de forskellige lag i samfundet og endelig alle tre at falde ind under betegnelsen »god købstadsbygning«.

Men tillige bekræfter de hver for sig, at storgrundene – som tidligere nævnt – var alt for store til at omfatte kun een ejendom hver; og dette sammenholdt med den rige grundejergruppe fra Kort I styrker i høj grad formodningen om spekulation i den ældste christianshavnske grundfordeling. Alle tre grundes byggeri synes at have været foretaget med henblik på salg eller udlejning. Dette gælder selvsagt for alle våninger, der jo 1635 ofte var den eneste form for bebyggelse på flere af storgrundene, men det gælder også i udpræget grad for Sivert Grubbes tre helt ens gavlhuse tillige med Vibes to tvillinggårde på nabogrunden. De her fremhævede bygningstyper kan derfor næppe betegnes som andet end spekulationsbyggeri.

Hermed være naturligvis ikke sagt, at ingen af grundejerne fra Kort I skulle kunne have tænkt sig at bosætte sig på Christianshavn; Johan Lauridsen f.eks. må formodes at have boet her i alt fald fra 1630 (og sikkert også noget før), formodentlig i den gård ved Overgaden neden Vandet, som omtales 1675, og vel ligeledes skibsbygmester Balfour, der havde sin skibsbygningsplads ved Strandgade. Men man kan dog stort set regne med, at langt de færreste af personerne på Kort I, hvoraf de fleste i forvejen boede i København, har tænkt på at slå sig ned her.²⁷⁸

At der i frihedsbrevet af 1619 meddeltes visse fordele for de fremtidige grundejere – i form af frihed for skat, tyngge, told og lignende – i den første periode, er ganske forståeligt, og sådanne fordele gaves også normalt i andre nye byanlæg som f.eks. Kristianstad og Glückstadt. Men tillige lovedes der, når Christianshavn var blevet bebygget og husene befolket, gode købstadsprivilegier – på trods af områdets beliggenhed klods op ad København. Når dette løfte medtages her, er det, fordi det, som det fremgår af selve frihedsbrevets ordlyd, ikke kan opfattes på anden måde end som stimulerende byggelyst og sættende fart i det byggeri, som de kapitalrige personer, der havde fået overdraget de store grunde, havde påtaget sig. Jo før disse havde fuldendt indhegning, opfyldning og bebyggelse, jo før ville de få dækning for de investeringer, de havde bundet i den christianshavnske grund. Det er nemlig også klart, at når området begyndte at tage form, og bygningerne begyndte at rejse sig på den efterhånden tørlagte grund, måtte dette – i forbindelse med udsigten til gode købstadsprivilegier – virke tiltrækkende og løfterigt. Både københavnere og andre – indfødte eller udlændinge, håndværkere eller andre næringsdrivende – ville da melde sig som indbyggere og enten købe eller leje

sig ind i gårde, huse eller våninger, alt efter deres økonomiske habitus.

Nu vil man – med kendskabet til udviklingsforløbet og det ringe resultat, der kom ud af den første 15-års periode, – måske nok indvende, at den foregående beskrivelse kunne lyde noget skematisk! Hertil er imidlertid at sige, at vi dels lige har set, hvorledes bebyggelsen netop i den første periode synes at være spekulationspræget, og dels har støtte i den tidligere nævnte supplikation af Johan Lauridsen fra 1630, der netop drejer sig om privilegiespørgsmålet. Lauridsen skriver udtrykkeligt, at han gav sig til at bygge, fordi der var lovet særlige privilegier til Christianshavn; videre siger han, at hvis nogen, hvad enten vedkommende nu bor i København eller andetsteds, hører, at de københavnske forhold og levevilkår breder sig ud over Christianshavn, hvad de netop truer med 1630 – derfor hans brev –, så vil de ikke flytte derud, »thi skal de være under Københavns privilegier, da vil de hellere bo i København«. Samtidig med at Lauridsen langer ud efter de mange storgrundsejere, »som aldrig har sat en stage derover på pladsen eller en skilling anvendt«, understreger han til slut, at hvis der ikke sker noget i privilegiesagen, vil staden (Christianshavn) fortsat ligge affolket hen »os fattige mænd til stor skade«.

Imidlertid var kongen meget henholdende med at gå videre i tildelingen af rigtige købstadsprivilegier, og faktisk er der meget lidt, der tyder på, at Christianshavns opbygning efter befæstningens fuldendelse ca. 1623-24 og efter udsendelsen af den første opfordring til at påbegynde byggeriet (1624) lå ham på sinde i samme grad som før. Det er således påfaldende, at samtlige kgl. Majestæts pladser tillige med den store grund, der var afsat til en kirkebygning, endnu 1635 er aldeles ubebyggede.²⁷⁹ Hvad årsagen hertil kan have været, er det vanskeligt at svare på, men man må vel ikke glemme, at den udenrigspolitiske situation just i disse år –

planerne om at gribe aktivt ind i det store opgør i Tyskland, den uheldige krigsdeltagelse og ikke mindst afviklingen af de fremmede troppers besættelse af Jylland – vel måtte lægge beslag på såvel kongens arbejdskraft som hans pengepung i højere grad end de i den sammenhæng ubetydelige indre christianshavnske problemer.

Hvis man endvidere anskuer sagen ud fra frihedsbrevet, kan man iøvrigt også betegne denne kongelige tilbageholdenhed som ret konsekvent, idet det her – for opnåelsen af yderligere privilegier – forudsattes, at byen var blevet bebygget og befolket, hvilket endnu 1635, som vi har set, langt fra var tilfældet.

Alligevel ophører denne kongelige passivitet fra ca. 1633-34, da der pludselig kommer gang i særbehandlingen.

Denne udvikling, der her kun skal refereres i yderst korte træk, tager sin begyndelse med, at Christianshavn bliver et retsområde for sig. Som rettens håndhæver på stedet beskikkes Johan Lauridsen som byfoged.²⁸⁰ Kort efter udgår der befaling om indretningen af et byting samt et arresthus. Endvidere skal der beskikkes en stadskæmner samt bisiddere i retten.²⁸¹ 1635 får lensmanden på Københavns Slot Christianshavn i forsvar, og benævnelsen »vor købstad Christianshavn« dukker op.²⁸² 1636 forordnes en byskriver, da tingbogen ikke føres ordentligt,²⁸³ og endelig 8. juni 1639 får Christianshavn sine privilegier, hvorved den blev at regne for selvstændig købstad. Christianshavn skulle nu have kirke og præst, ikke mindre end to borgmestre og seks rådmænd; desuden privilegier som Helsingør og 12 års frihed for al skat, tyng og indkvartering samt dertil forskellige jordtilliggender udenvolds. Alt dette på betingelse af, at der opførtes gode og ustraffelige borgerhuse og våninger, så byen snart ville kunne blive »besat og bebyggt«. ²⁸⁴ Under datoen 11. juni samme år – altså tre dage senere – indførtes iancelliets kopibog yderligere bestemmelser og friheder – især om hav-

nene, der, hvis de var gravede af ejerne selv, skulle tilhøre dem, samt ligelydende bestemmelser om kanalen, ligeledes løfte om, at fremmede var velkomne til at nedsætte sig i byen, blot de ikke tilhørte nogen anden religion, ligesom der heller ikke skulle være lavstvang, og endelig om, at alt vedrørende fæstningen, broerne og ferskvandsforsyningen skulle kongen – i alt fald indtil videre – tage sig af. Imidlertid synes disse privilegier ikke udstedt før 1642, hvor de foreligger i original – med et enkelt supplement.²⁸⁵

Flere af bestemmelserne havde forløbere, således ferskvandsforsyningen, der allerede synes i orden 1634, hvilket vakte samtidens og den nærmeste eftertids store beundring.²⁸⁶ Også lavsfriheden var allerede tilgodeset 1635, og allerede samme år blev der påbudt indsamling i Sjællands Stifts kirker til opførelsen af en kirke på Christianshavn.²⁸⁷

Derimod kom ejendomsforholdene i forbindelse med havnene ud for Strandgade snart til at volde problemer. Disse udsprang af Københavns gamle ret til at lægge skibe i vinterleje i Grønnegårds Havn, der lå sydvest for Christianshavns Bro. Så længe Christianshavn kun var en »forvidelse« i egentligste forstand af den gamle by, gik det endda, men da særbehandlingen i 1630'erne tog fart, stødte parterne sammen, idet København henholdt sig til tidligere givne privilegier (fra det 16. årh.), mens de enkelte grundejere på Christianshavn støttede sig på deres skøders udsagn om retten til havnene ud til midtstrømmen. Kulminationen nåedes i første omgang 1635-36, da der nedsattes flere kommissioner til spørgsmålets løsning; meget nær skandale blev det, da en kommission under sine undersøgelser 1636 blev bestjålet for nogle af de retsdokumenter, man havde medført til åstederne. Nogen endelig løsning nåedes tilsyneladende ikke på dette tidspunkt, og først så sent som 1655 faldt sagen ud til Københavns fordel.²⁸⁸

De meget vidtrækkende privilegier fra 1639 kan dog umuligt

siges at svare til det udviklingstrin, Christianshavn havde nået dette år. Ganske vist ved man ikke helt nøjagtigt, hvor meget der byggedes i årene 1635-40, men der eksisterer overhovedet ingen skøder i denne periode, hvorfor man må regne med, at byggeaktiviteten har været temmelig lav. Derfor må hele denne kongelige begunstigelsespolitik utvivlsomt have været betinget af netop den manglende byggeaktivitet.²⁸⁹

Samtidig med tildelingen af privilegier udsendes der da også strengere og strengere påbud om, at grundejerne skal begynde byggeriet. Den 7. juni 1639 trues der med, at grundene vil blive overladt til andre, såfremt der ikke sker noget meget snart;²⁹⁰ men at kongen måske selv har følt, at dette blot var en tom trussel, fremgår af en opfordring få dage senere, hvor man næsten kan mærke den kongelige vrede og ophidselse bagved. Det hedder her, som i den foregående formaning, at hvis andre vil overtage grundene, skal dette ske, men endvidere forudses det – ikke helt urealistisk (!) –, at der muligvis ikke vil melde sig andre interesserede, hvorfor de, der allerførst antog pladser, altså personerne fra Kort I, eller disses arvinger skal være forpligtede til at bygge, hvis man da ikke skal gribe til så grove midler som nam eller udlæg i deres bo.²⁹¹

Der findes et eksempel på, at en af de oprindelige ejere fradømmes en grund. Det drejer sig om den grund, som Tage Andersen i sin tid tegnede sig for på den oprindelige grundplan, og som 1641 lå øde hen, som den havde gjort de foregående 20 år; efter anmodning fra byskriver Hans Petersen overlodes pladsen til ham, og han lovede inden otte år at have bygget god købstadsbygning efter privilegierne.²⁹²

En af efterkommerne af en Kort I-grundejer, nemlig Baltzer Berners søn Hans Binder, indsendte 1646 en underdanig anmodning om at måtte beholde den grund, hans tidligt afdøde fader havde tegnet sig for, hvorpå der endnu lå syldsten, som faderen

i sin tid havde ladet samle. Dengang var Hans Binder selv endnu ikke kommet til skelsår og -alder, men nu ville han gerne indtage pladsen.²⁹³ Hvordan det gik med sagen, vides ikke, da der ikke kendes noget skøde på grunden.

Selv om privilegierne således blev givet i største uoverensstemmelse med frihedsbrevets krav om, at området først skulle være opbygget og befolket, synes det dog alligevel, som om de – hvad Lauridsen allerede 1630 havde fremhævet i sin supplikation – i nogen grad bar frugt. Thi i de følgende år indtil 1650 kom der på ny gang i tilskødningerne; disse skal vi ikke gå nærmere ind på her, men eet forhold kan ikke undgå at tiltrække sig vor opmærksomhed. Fra nu af finder der nemlig også tilskødninger sted på *dele* af tidligere storgrunde, f.eks. storgrund nr. 45, der bortskødes i tre grunde,²⁹⁴ nr. 42, der mod Dronningensgade falder i fire parceller²⁹⁵ og nr. 41, der falder i syv dele, hvoraf de fire hver kun udgjorde 1/12 af en oprindelig storgrund.²⁹⁶

Hermed var i realiteten storgrundsprincippet, der i så høj grad var baseret på grundejerne fra Kort I, definitivt opgivet til fordel for en mere almindelig fremgangsmåde, og siden høres der heller ikke i de senere opfordringer til at få bebyggelsen i gang²⁹⁷ mere om de oprindelige ejere eller tegnere af de christianshavnske storgrunde.

V. SAMMENFATNING

Vi skal nu i det følgende foretage en opsummering af de hidtil vundne resultater, som synes mest praktisk samlet i fire hovedpunkter:

Først og fremmest: *Hvad var kongens hensigt med anlægget af Christianshavn?*

Om det primære formål kan der næppe være tvivl, idet det i de tidlige kilder gang på gang understreges, at der skal anlægges et

værk eller en fortifikation på Amager over for den gamle by. Der kan næppe heller være diskussion om, hvorfor den nye befæstning anbragtes netop her, idet både det moderniserede flådearsenal, selve slottet, det gamle København og endelig Bremerholm herved fik en tiltrængt beskyttelse fra søsiden. Endvidere var der også – formidlet af broforbindelsen over strømmen – skabt et solidt brohovede til det for Københavns proviantering så vigtige Amager. Selve befæstningens opbygningshistorie taler ligeledes for, at det væsentligste for kongen var fortifikationen, der naturligvis må ses som led i den nybefæstning, der samtidig fandt sted på Københavns landside.

Skønt Semp's to Christianshavns-projekter rent byplanmæssigt var vidt forskellige, lå deres befæstningsværker, om end det endelige var noget enklere end det oprindelige, på linie – ikke mindst, hvad udstrækningen angår.¹ Selv om arbejdet, der oprindeligt var anslået til at vare to år, kom til at strække sig over et længere tidsrum og blev adskilligt dyrere end først budgetteret, må hele værket antages at have stået færdigt hen imod slutningen af 1623. Når man desuden tager i betragtning, at Johan Semp midt under arbejdet pludselig måtte forlade Christianshavn til fordel for et arbejde i den anden ende af landet og siden helt forsvandt, samt endvidere erindrer de vanskelige naturforhold, kan man næppe kalde fem år for særlig lang tid. I den forbindelse kan man fremhæve, at Københavns nybefæstning i alt fald varede den tredobbelte tid.

Samtidig var der imidlertid opnået en ikke ringe havneudvidelse til Københavns forældede og utilstrækkelige havn, idet der nu, samtidigt med, at børs og børshavn anlagdes, skabtes havnemulighed ud for hele Strandgade og langs kanalen gennem byen, der i kontrakten aftaltes så dyb, at både og pramme kunne komme derind fra begge sider.

Det falder uden for emnet her at gå nærmere ind på problemerne vedrørende Københavns Havn, men man kunne dog nævne, at kongens ønsker i forbindelse hermed endnu langt fra var blevet tilfredsstillet, hvilket klart fremgår af Toldbodens flytning til dens nuværende plads ved den daværende Sct. Annæ Skanse få år senere.²

Endelig var der ved Christianshavns anlæg skabt mulighed for at udvide den gamle by. Planerne for udnyttelsen af Christianshavns-området ses dog at have svinget en hel del. Således var der 1616 planer fremme om en særlig by baseret på indvandring af nederlandske købmænd og håndværkere, mens byen allerede året efter synes at skulle have rummet en kongelig bådsmandsbosættelse. Til sidst fik området imidlertid en helt tredje funktion, nemlig som egentlig udvidelse af den gamle by, der – om end der ikke foreligger noget eksakt herom – nok kunne trænge til nogen udvidelse; i alt fald var der netop i disse år uden for to af byportene en stadig voksende bebyggelse og befolkning. Om noget direkte pres på voldene har der dog næppe været tale. Når dertil imidlertid lægges Christian IV's ønske om at fremme hovedstaden i alle måder, virker byudvidelsesplaner dog meget rimelige i denne tid.

Før Christianshavns grundlæggelse ses kongen da også at have beskæftiget sig med mulighederne for en eventuel udvidelse mod nord, hvilken imidlertid udskødes til senere.³

Det andet hovedpunkt må dernæst være: *Hvordan skulle det endelige anlæg oprindeligt have været realiseret?*

Begynder vi her atter med befæstningen, betragtedes anlægget af denne – i lighed med Københavns nybefæstning⁴ – i hovedsagen som en statsopgave, og udgifterne hertil dækkedes af Rentekammeret, til hvis udbetalinger kongen dog også synes at have bidraget.

Helt anderledes forholdt det sig med den fremtidige bydels egentlige bebyggelse, der var overladt til private. Her vil en opsumme-

ring være nødvendig, idet det er denne side af bydelens tilblivelse, der udgør hovedproblemet i undersøgelsen. Selve byplanen, som den så ud efter det endelige projekt af december 1617, var udformet efter skakbrætprincippet af meget store reelle rektangulære karreer. Det blev påvist, at Kort I var en nær kopi af den oprindelige grundplan over ejendomsfordelingen. Denne kopi var i alt fald udfærdiget før 1623 – sandsynligvis engang ca. 1619-20. Samtidig blev det klargjort, at den oprindelige grundplan allerede måtte have eksisteret ved årsskiftet 1617-18, og at en grundfordeling allerede havde taget sin begyndelse på dette tidspunkt. Endelig påpegedes det, at de enkelte grunde for en samtidig iagttagelse må have været af en enorm størrelsesorden (30×60 m).

Gennemgangen af grundejernavnene gav det hovedresultat, at de på Kort I indskrevne personer repræsenterede de i datidens Danmark og især i København absolut ledende kredse – socialt som økonomisk, og det antydedes, at langt de fleste af disse folk på en eller anden måde havde en særlig forbindelse til stat eller konge. Det nævntes også, at forbindelsen mellem storgrunde og storkapital nødvendigvis måtte tyde på en art grundspekulation; således havde ti af grundejerne to storgrunde. Imidlertid havde også kongen fordel af denne spekulation, idet de nye grundejere påtog sig ret vidtgående forpligtelser med hensyn til opfyldning og bebyggelse af grundene. Endelig konstateredes det, hvor lidt disse grunde egentlig blev bebygget, samt at ansvaret herfor i første række måtte tilskrives de første grundejere og disses manglende byggelyst i begyndelsen af 1620'erne.

Af de bygninger, som opførtes i den første periode, fremdroges tre typer, der alle måtte falde ind under betegnelsen »gode købstadsbygninger«, hvis opførelse oprindelig var betingelsen for grundenes definitive overdragelse til de enkelte »ejere«. Tillige måtte alle tre typer betegnes som spekulationsbyggeri – om end i bedste

forstand. Det fremhævedes til sidst, at løftet om købstadsprivilegier måtte opfattes som en stimulans til at bygge, samt at kongen i begyndelsen var henholdende med at opfylde dette, men pludselig svingede om og begyndte at indfri sine løfter, selv om betingelsen herfor i form af kraftig byggeaktivitet *ikke* var til stede. Det synes dog at have virket efter hensigten, hvilket ses af den øgede tilskødning (og formodede byggeaktivitet), men samtidig blev det indtil da fastholdte storgrundsprincip gennemhullet, og kravene til de oprindelige grundejere og disses arvinger blev slækket eller frafaldet.

Det vil vist være rimeligt her at betragte et par af Christian IV's andre byanlæg i tidsrummet før Kejserkrigen for at se, hvorledes det lykkedes at få disse befolket og bebygget. For Kristianopels vedkommende skete det hårdt og brutalt ved nedlæggelsen af ikke mindre end tre andre købstæder i Blekinge. Indbyggerne fik besked om at forlade deres byer og drage til »de omliggende købstæder«, d.v.s. til Kristianopol, hvis de fortsat ville bruge borgerlig næring.⁵ På lignende måde ordnedes forholdene for Kristianstads vedkommende, idet den nærliggende, netop nedbrændte købstad Væ's privilegier med et pennestrøg ophævedes. Indbyggerne beordredes til den nye by, og da denne forholdsregel ikke viste sig tilstrækkelig, nedlagdes tillige den langt fra ubetydelige købstad Åhus, hvis indbyggere fik en kort frist til at flytte til Kristianstad. Disse eksempler, der kunne suppleres med adskillige andre,⁶ turde være tilstrækkelige til at antyde de midler, regeringen tog i anvendelse for at skaffe befolkning til og dermed bebyggelse i de nye byer.

En sådan handlemåde kunne næppe komme i betragtning i forbindelse med Christianshavns befolkning og opbygning. Området lå jo lige op ad rigets hovedstad, som næppe lod sig rokke, og selv om vi har konstateret, at den gamle by efterhånden var ved at være for lille, kan man næppe tale om en så akut pladsmangel,

at området hurtigt kunne forventes fuldt befolket, så snart det var blevet givet frit til bebyggelse.

Når dertil kommer, at det meste af Christianshavns-området enten lå under vand eller var sumpet, samt at der på hver eneste grund under alle omstændigheder måtte gå et betydeligt og kostbart forarbejde i form af opfyldning forud for den egentlige byggeperiodes begyndelse, forekommer storgrundsideen straks rimeligere, og dermed bliver uddelingen af de store grunde til absolut velstående folk også mere forståelig.

Kongen lod altså allerede meget tidligt, mens konturerne af det fremtidige Christianshavn endnu knap nok havde aftegnet sig i landskabet, vældige grunde dele ud til Københavns og i vidt omfang landets storkapital for i tide at sikre sig, at den nye bydel kunne blive bebygget med gode købstadsbygninger. Det synes da at have forholdt sig således, at kongen ved denne tidlige storgrundsfordeling, hvor hver grund var behæftet med krav om bebyggelse, ligesom indskyder et lag af rige ejere, men ikke nødvendigvis fremtidige beboere, for overhovedet at få området gjort anvendeligt som byområde. Disse første ejere skulle da løbe den økonomiske risiko, men kunne også regne med en eventuel fortjeneste. Storgrundene er da at betragte som en første fordeling, og siden måtte disse enorme grunde nødvendigvis blive udstykket eller udparcelleret i mindre dele.

Det er nu spørgsmålet, om denne tydeligt aftegnede indledningsvise byplanlægning blev fulgt op af nærmere bestemmelser om den gode købstadsbygning. Betragter man synsforretningen af 1635 lidt nøjere, synes der at forekomme et vist mønster i bebyggelsen, skønt denne endnu var særdeles sparsom dette år. Allerede Vilh. Lorenzen dvæler lidt derved og konstaterer, at alle Strandgade-huse fra tiden er opført i to etagers højde og i grundmur, men forfølger ikke sagen ret meget videre.⁷ Går man videre, kon-

staterer man, at de øvrige bebyggede Strandgade-grunde alle har lejevåninger til Kongensgade (Wildersgade). Ser man på de forøvrigt lidet bebyggede grunde mod Overgaden neden Vandet, viser det sig, at grund nr. 30 mod kanalen har en større gård og langs side- og baggade en mængde våninger, ligesom der også på grund nr. 24 a+c er en gård ud mod kanalen. I hele overbyen er der kun våninger – især langs side- og baggader, men i et enkelt tilfælde også mod kanalen (Anders Olufsens grund nr. 37).

I alle tilfælde synes reglen for Strandgade-grundene at have været, at når en grundejer byggede her, skulle han mod havnesiden opføre gårde eller større huse og mod (side- og) baggaden mindre bygninger eller lejevåninger, idet den førstnævnte bebyggelseskategori var beregnet til handelsfolk og købmænd, der her havde havneområder til rådighed, mens den mindre bebyggelse skulle sikre boliger til økonomisk svagere stillede grupper i samfundet som håndværkere og lignende. At der må have været et sådant bebyggelseskema, bekræftes også ad anden vej. Det befales 1640-41, at der skal rejses sag mod Hans Jensen, som vi tidligere har mødt (p. 63), fordi han på sin grund (nr. 1) har fordristet sig til at opføre nogle boder og våninger.⁸ Det fremgår ikke af selve sagsanlægget, at det skulle være på grund af dårlige byggematerialer; der må være en anden grund til, at disse våninger har været ulovlige. Ganske ufrivilligt gives forklaringen på dette problem gennem et i anden anledning udfærdiget bønsskrift fra Hans Jensen til kansleren.⁹ Han angiver selv, at det var på grund af nid og had fra admiral Erik Ottesens og tilhængeres side, at han var blevet tvunget til at sløjfe sine syv små våninger 1641. Men set i lidt større sammenhæng er forklaringen nok en anden; det fremgår nemlig af hans bønsskrift, at de omtalte små huse stod ved havnen, og dette kan kun udlægges sådan, at de stod ud til Strandgade – og i alt fald slet ikke var placeret ud mod side- eller bag-

gade. Set i sammenhæng med, hvad der er anført om byggepraksis på de øvrige Strandgade-grunde, kan denne affære vist kun tages til indtægt for, at den ovennævnte regulering af grundenes bebyggelse virkelig har eksisteret.

Den bebyggelsesplan, hvis konturer anes bag det ældste Christianshavn, kan med rimelighed formuleres derhen, at mens der synes at have været krævet gårde – efter alt at dømme i grundmur og i to etager – til i alt fald Strandgade, skulle de rige grundejere bebygge resten af deres grunde mod baggade og sidegade med mindre bebyggelse i form af boder eller våninger. Noget lignende har muligvis også været forlangt mod Overgaden nedен Vandet.

Hvorledes forholdene på den anden side af kanalen kan have været planlagt, er det – på grund af den i omfang såre ringe bebyggelse – endnu vanskeligere at afgøre. Muligvis kan Overgaden oven Vandet have været tænkt som Overgaden nedен Vandet eller eventuelt Strandgade; men der er dog også noget, der tyder på, at Overbyen som helhed har været tiltænkt den mindre fornemme bebyggelse, hvilket kunne fremgå af, at næsten al bebyggelse her 1635 var bode- og våningsbebyggelse. I så tilfælde har man opereret med en fornemmere Nederby med større bebyggelse ud mod stranden og en mindre fornem, fjernere liggende Overby med mindre bebyggelse liggende bagved.

Det tredje hovedproblem bliver nu: *Hvorfor byggedes der så lidt på Christianshavn de første tyve år?*

Endnu engang lønner det sig at betragte 1635-forretningens angivelser af bebyggelsens udstrækning, men denne gang sammenholdt med det udseende, området havde fra naturens hånd. Det kan næppe være helt tilfældigt, at langt de fleste større bygninger ligger inden for den egentlige Revsholm,¹⁰ og det kan næppe heller være tilfældigt, at samtlige grunde syd for Sofiegade i Nederbyen (grundene nr. 14-21), der lå i den inderste vig af Grønne-

gårds Havn, 1635 står ganske tomme.¹¹ Den ringe byggeaktivitet her som i det meste af det øvrige Christianshavn må sikkert ses på baggrund af, at i alt fald langt størstedelen af området i den første tid har været ganske uegnet til større bebyggelse.

Dertil kommer så, at man sikkert må regne med en vis konservativ indstilling og skepsis over for dette nye område, og skal man hæfte blot nogen lid til Johan Lauridsens bemærkninger om de almindelige livsvilkår endnu så sent som 1630,¹² kan man udmærket forstå, at man har tænkt sig meget godt om, før man sprang til og flyttede over i den nye bydel, selv om der var lovet gode privilegier 1619. Der kan desuden atter henvises til, at kongen her – i modsætning til de andre bygrundlæggelser rundt om i landet – ikke rådede over en større hjemløs befolkning, der direkte kunne tvangsforflyttes til den nye bydel hinsides strømmen. De planer, der forelå 1616, med hensyn til en hollandsk immigration var som nævnt allerede tidligt blevet opgivet.

Man kunne nu endelig spørge, hvorfor den store gruppe rigmænd, som man træffer på Kort I, overhovedet tegner sig for de mange grunde, når lysten til at udnytte området økonomisk for de flestes vedkommende alligevel fra første færd var så begrænset.

Her er forklaringen sikkert at søge i hele den første grundejergruppes tidligere fremhævede relationer til konge og stat. Det blev påpeget, at de fleste af de første grundejere fungerede som embedsmænd, statsleverandører eller på anden måde var aktive i foretagender, som også kongen havde interesse i. Adskillige var desuden kongens debitorer, og flere stod i direkte personlig kontakt med hoffet eller kongen. Når man med dette in mente betragter f.eks. de metoder, der benyttedes ved tilvejebringelsen af kapital til Det ostindiske Kompagni netop i samme periode, er forklaringen snublende nær. Til finansieringen af Ostindisk Kompagnis eks-

petitioner gik regeringen nemlig fra mere almindeligt holdte opfordringer til borgere og adelsmænd over til mere direkte metoder, idet den ligefrem lagde pres på rigere enkeltpersoner for at få stampet den nødvendige kapital op af jorden.¹³

En lignende form for kraftig opfordring eller pression kan i høj grad tænkes i forbindelse med indskrivningen af navne på den store oprindelige afridsning over Christianshavn, så meget mere som alle personerne herfra ved deres omfattende og dybtgående engagement i forhold til konge og stat jo var overordentligt afhængige af kongelig Majestæt. Det er således nok muligt, at den byggespekulation, som forekom så nærliggende tidligere i undersøgelsen, og som allerede andre arbejder om Christianshavn har peget på, snarere er en fra kongelig side foranstaltet »tvungen spekulation«. De tvangsforholdsregler eller den pression, der ved købstadsanlæg ude i landet bragtes i anvendelse over for den almindelige befolkning, får vi en interessant parallel til i tilfældet Christianshavn, hvor der imidlertid på grund af områdets særlige betingelser – ikke mindst placeringen op ad København – som presionsobjekt måtte søges helt andre befolkningsgrupper. Overhovedet er der næppe tvivl om, at kongens initiativ og regulerende indgriben i forbindelse med grundfordelingen og byggeforpligtelserne i første fase af Christianshavns historie må understreges langt kraftigere, end det hidtil har været tilfældet.

For det fjerde vil man nu naturligt spørge: *Hvordan er forholdet mellem Christianshavns anlægshistorie og samtidens nordiske og udenlandske bybygningshistorie?*

Lad det straks være understreget, at der her er tale om et næsten uopdyrket og særdeles kompliceret emne, som det næppe er muligt at nå blot nogenlunde til bunds i. Et par nordiske og udenlandske eksempler kan dog måske bidrage til klarlægning af i alt fald nogle sider af den byplanlægning og bybygning, som praktiseredes eller

CHRISTIANSHAVNS GRUNDLÆGGELSE

ønskedes praktiseret i begyndelsen af 1600-tallet i Nordeuropa. Ligesom i selve undersøgelsen lægges der her mindre vægt på selve byplanen med placeringen af gader, torve m.v. og mere vægt på grundfordeling og bebyggelsesbestemmelser.

Ikke mindst anlægget og opbygningen af *Kristiania*, der grundlagdes 1624 til afløsning af det middelalderlige Oslo, påkalder sig vor interesse.¹⁴ Formodentlig har der her foreligget en grundfordeling, som anvendtes ved overdragelsen af grundene, for det skete til hver enkelt »efter formue«. Adelige og særlig velstående borgere eller håndværkere skulle bygge i grundmur til gaden i to stokværk, mens side- og bagbygning skulle være i bindingsværk; disse folk synes at have fået overladt de bedre grunde nær havnen. Imidlertid var der ingen, der kunne få skøde på sin grund, før vedkommendes gård var fuldt færdigbygget, og man havde siddet år og dag. Måske netop belært af udviklingen på Christianshavn havde man her taget alle forholdsregler til sikring af byggeriet, idet der i en »stor« bog blev noteret: Grundenes udstrækning, gadens navn, den fremtidige bebyggelses dimensioner, byggematerialet m.v.; hertil kom så endelig ejerens underskrift. Meget interessant er det, at den, der havde fået en god plads til sig selv, og som tilhørte det bedre borgerskab, skulle tage en plads »oppe i byen« (d.v.s. i området længst væk fra havnen) og dér bygge lejevåninger til håndværksfolk. Heller ikke på denne grund fik man hævd, før våningerne var opbyggede og havde været udlejede år og dag. I hvor høj grad disse bestemmelser virkelig blev effektueret, er et stort spørgsmål; alligevel synes der dog at være en hel del træk, der peger tilbage på Christianshavn, således blandt andet kravet om to-etages grundmuret forhus og bindingsværksside- og baghus; men byggeforpligtelserne er skarpere og mere direkte formuleret her end på Christianshavn – også hvad angår hævd på grundene; desuden mindes man, at såvel Mikkel Vibe som Johan Semp,

Sivert Grubbe og Claus Condewin foruden deres Strandgadegrund også havde en grund »oppe i byen« på Christianshavn. Men forskellene er også store, ikke mindst fordi Kristiania ikke manglede fremtidige indbyggere, idet det var bestemt, at borgerne fra det gamle Oslo skulle flytte til den nye by inden et år.

Karakteristisk nok udgik samme år, som Kristiania grundlagdes, et åbent brev til indbyggerne i det for længst udparcellerede og bebyggede *Kristianstad* i Skåne, hvoraf det fremgik, at alle, der byggede huse til gaden, skulle bygge i to stokværk, samt at de folk, der gjorde dette i den nærmeste fremtid, ville få forskellige skattelettelser.¹⁵

Også i Sverige kan man konstatere forsøg på at regulere bebyggelsen i et nyt byanlæg. Det drejer sig om det 1619 på ny anlagte *Göteborg*. Da byplanen efter nogen tids vaklen endelig fastlagdes ca. 1621, bortloddedes grundene i tre typer: a) grunde, hvorpå der skulle bygges stenhuse (ca. 18 × 50 alen), b) grunde til huse med stengavle, men ellers af træ og c) grunde til træhuse på de »dårligste« steder i byen. Hvis adelsmænd tog pladser i byen, måtte de vælge, hvor de ville bygge, men de var pligtige til at bygge stenhuse. En meget interessant korrespondance mellem lederen af anlægget og landshøvdingen om de nærmere detaljer vedrørende byens videre opbygning vil det føre for vidt at komme ind på her.¹⁶

Friederichsstadt i Slesvig, der grundlagdes 1619 af hertug Friedrich III af Gottorp, var en ren hollandsk koloniby og blev opført efter hollandske retningslinier på meget smalle grunde. Her opererede man i den ældste byplan med en fornemmere »Vorderstadt« til de større grunde med ca. 10 meters facadelængde, mens de mindre grunde henvistes til »Hinterstadt« – en disposition, som vi har set også muligvis spillede en rolle ved Christianshavns grundlæggelse. Iøvrigt fremgår det af privilegierne fra 1620, at

Kort over Friederichsstadt. Opmålt og tegnet af J. Jansen 1851. Målestok 1 : 3200.
Kgl. Bibl. - Vorderstadt fornedn og Hinterstadt foroven

der i alt fald skulle være seks forskellige grundtyper, hvoraf de to største havde følgende mål: 30×180 fod og 16×180 fod, mens de mindste – beregnet til håndværkere og arbejdere – havde målene 18×72 fod eller 16×60 fod.¹⁷

Vender man blikket mod Tyskland i samme periode, bemærker man byen *Mannheim*, der ligeledes var anlagt som hollandsk koloniby. I bebyggelsesplanen af 1622 for denne by forbeholdtes visse dele af byområdet småbyggeriet, men interessant nok havde også de fornemmere karreer mindre bebyggelse mod baggaderne. 1652 krævedes nu – mod at grundene uddeltes gratis – en mere ensartet bebyggelse til hovedgaden, bl.a. med bestemmelsen om mindst to etager. For dem, der ønskede at bygge, opstilledes fire huskategorier at vælge imellem:¹⁸

Model	A	B	C	D
Etager	3	3	2	2
Vinduesfag	14	5	5	3.

Hvor store forskelle der end kan være mellem dette byanlæg og danske forhold, genfinder man dog i 1622-års planen for *Mannheim* ideer om grundudnyttelsen mod side- og baggade, som minder om den ældste fase i Christianshavns udvikling.

Det sidste eksempel, der skal drages frem, er fra de nordlige Nederlande, hvor der netop i disse år herskede en bybygningsaktivitet af et imponerende omfang. Den var først og fremmest betinget af det vældige økonomiske opsving på handelens og industriens områder, som blandt andet havde sin rod i indvandringen fra de sydlige Nederlande – særlig kraftigt efter Antwerpens belejring og overgivelse 1585 under uafhængighedskrigen mod Spanien. Byer som Haarlem, Middelburg, Leiden, Rotterdam og ikke mindst Amsterdam var da også nødte til at gennemføre den ene store

Amsterdam i 1600-tallet efter Frederik V's Atlas, bd. XIII, s. 30. Kgl. Bibl. - Mellem den gamle bydel (i midten) og kvarteret Jordaan (øverst) ses tre-kanalområdet

byudvidelse efter den anden for at kunne optage dette vældige befolkningstilskud.¹⁹

For *Amsterdams* vedkommende er der foretaget beregninger over befolkningens størrelse, hvoraf skal nævnes et par cifre: Før 1585: 30000 indbyggere, 1610: 50000 (sikkert for lavt), 1622: nær 100000, 1642: 145000 og 1662: 200000 (alle tal omtrentlige).²⁰ Amsterdam udvidedes et par gange i slutningen af 1500-tallet (1585-86 og 1593), således at byområdet ved år 1600 var ca. 185 hektar, men først fra 1609 påbegyndtes den virkelig betydelige »halvmåneformede« udvidelse, der omfattede det udstrakte trekanalområde (Heeren-, Keyzers-, og Prinsengracht), og som, da udvidelsen endelig var fuldendt i 1660'erne, havde bragt byens areal op på ialt 725 hektar.²¹

Der kan ikke være tvivl om, at den byplanlægning, der lå bagved og muliggjorde denne sidste enorme udvidelse, lå på et meget højt niveau. Udvidelsens centrale punkt var, at der lagdes tre ringkanaler rundt om det meste af den gamle bykerne; langs med disse kanaler skulle de mere velstående bo, mens de mindre velhavende enten boede langs tværkanalerne eller også helt uden for de tre kanaler i det kvarter, der kom til at hedde Jordaan, hvortil også al industri- og håndværksvirksomhed var henvist. Mest påfaldende er det vel, at det virkelig lykkedes at gennemføre dette program, i alt fald for tre-kanalsystemets vedkommende.²² Ganske vist har det sidste vægtige bidrag til denne tredie byudvidelses historie²³ til en vis grad pillet glorien af foretagendet ved påvisningen af, at tre-kanalsystemet ikke har eksisteret som eet projekt fra begyndelsen (1609). Det har derimod ganske langsomt udviklet sig, efterhånden som der blev brug for nyt beboelsesområde. Alligevel kommer man dog ikke uden om, at intet overlodes til tilfældighederne, hvad angår såvel karreernes udnyttelse som udparcelleringen og bebyggelsen af hver eneste grund. R. Eberstadt gengiver en

udparcelleret karré beliggende mellem Heerengracht og Keyzersgracht:²⁴ Mod førstnævnte er der 11 meget fornemme parceller (ca. 8 m brede og 55 m dybe); disses bagsider støder op til et tilsvarende antal parceller af samme dimensioner, hvis front vender mod Keyzersgracht. På karreens to andre sider, mod tværgaderne, ligger grunde af betydeligt mindre omfang (ca. 7 m brede og 20-25 m dybe). I hjørnerne gør særlige parceller sig gældende, og for hele karreen gjaldt, at dens inderste dele ikke måtte bebygges.

Noget anderledes synes det at have forholdt sig med kvarteret for industri, håndværk og mindre bebyggelse (Jordaan), der siden har udviklet sig til et slumkvarter; imidlertid fastslår L. Jansen i sin undersøgelse, at dette område blot var beregnet til at rumme den mindre fine bebyggelse og også var planlagt således fra starten, og at det først i nyere tid har udviklet sig i uheldig retning.²⁵

I lyset af den gennemorganiserede nederlandske byplanlægning, hvoraf Amsterdams tredie byudvidelse kun er et enkelt, om end vægtigt, eksempel, blegner de nordiske byers anlæggelseshistorie unægtelig noget. Men man må her heller ikke undlade at betænke, at den foretagsomhed, der karakteriserede den nederlandske bybygning og -planlægning, hvilede på et økonomisk så velfunderet grundlag, at de »fine folk«, hvis navne stod at læse på det oprindelige grundfordelingskort over Christianshavn, og den storkapital, de repræsenterede, ikke tålte sammenligning hermed.

BILAG I

Gunstige, højvise hr. Kansler vendes Eders strengthed til for Guds skyld at høre denne min underdanigste beretning.

Eftersom jeg fattige mand for nogen år siden har begyndt at bygge efter vor nådigste herre og konges begæring i den nye by

Christianshavn, som min såvel som andre deres skøde derom formelder, formenende også at de privilegier, som derpå udgivet er, skulle os også til nogen friheder forhjælpe. Thi vi har alligevel begyndt på den bare strand at indhegne, og der som jeg har nu anvendt min armod var ved tre alen vand. Og det har jeg gjort i den mening, at jeg mente samme privilegier skulle os befri, thi Gud ved, hvad plads vi fattige folk, som herovre bor, kan om vinteren have. Thi det er mange gange så højvande, at man næppelig kan komme i byen en drik fersk vand at hente eller et stykke brød det siger noget andet. Men dette er altsammen intet agtet af de godtfolk, som her i byen bor, og allermest[?] af dem, som aldrig har sat en stage derover på pladsen eller en skilling anvendt, thi derfor unde de intet, hvad en anden fattig mand vedkommer, hvilket jeg tilforn i min indlæg for min gunstige øvrighed Borgmester og Råd har indlagt, og da lovet, at det skulle blive stående emeden Kgl. Majestæts brev kunne dem befri, så har de nu påny igen, som bor herudi København, begyndt med embederne, som noget ville bruge herudi Christianshavn, deres armod dem frataget og til lavet tyngde, som dog næppelig er god for deres husleje at udgive. Men på nogen tid kunne komme til et stykke brød, som dog er en hob fordrevne folk. Thi der er ingen, som bor vel i København eller andre steder efter sådant høres flytter herudi Christianshavn at besidde, hvorfor mange huse står allerede ledige, og flere der bliver, thi skal de være under Københavns privilegier, da vil de hellere bo i København, og siden bliver staden sådan liggende, hvilket skal være os fattige mænd til stor skade, som vores armod der har anvendt.

Gunstige hr. Kansler betænker de bedste middel og meddeler os Eders gode råd, at vi kunne nogen befrielse af Hans Majestæt bekomme den fattige almue til nogen defention. Gud vil Eders strengthed det rigelig igen belønne, og vil hermed have Eders

CHRISTIANSHAVNS GRUNDLÆGGELSE

strenged Gud Allernådigste befalet. Han spare og bevare Eders strenged nu og altid vel til liv og sjæl, amen, skrevet i Christianshavn den 5. august anno 1630.

Eders Strengheds pligtlydig tjener altid.

Johan Lauridsen e.h.

[RA: Da. Kanc. Indkomne Breve 1630 5/8].

BILAG II

[Mikkel Vibes målebrev på grund nr. 5-6 og nr. 40]

Er underdanigst begærende Kongl.Majst.s skøde og adkomstbrev på min nye plads og grund i Christianshavn, som jeg forfyldt og indhegnet har fra Strandgade af nordvest i sydøst på den sydvest side langs St. Anisstræde ind til Kongensgade – 96 sjællandske alen, udi bredden fra St. Anisstræde udi sydvest – 48 sjællandske alen.

Jordefri ejendom for mig og mine arvinger med sin fortov og havnen udi stranden til strømmen at nyde, beholde eller afhænde for fri grund.

Desligeste skøde på min plads, som er bygt og indhegnet langs Sofiegade på den sydvest side af nordvest i sydøst 96 alen. Bredden af nordøst i sydvest – 48 al.

Michel Vibe
e.h.

Dette har jeg underskrevne befunden i kortet, at det da i sandhed er, som forskrevet står

Abraham de la Haye
egen hånd.

[På bagsiden]: Mikkel Vibe borgmesters mål på tvende hans ejendomme i Christianshavn, herpå er skøde udgivet. Haff. 7. januar 1622.

[RA: Da. Kanc. Indkomne Breve: Målebrev 1622 7/1].

HENVISNINGER OG NOTER

Fortegnelse over utrykte kilder

Stadsarkivet:

»Christianshafns Boog 1682«.

Rigsarkivet:

Tyske Kancelli: Udenrigske Afd. Alm. Del nr. 114: 1611-16 Instruktion, Commissiones und Memorialen in publicquen Affairen.

Tyske Kancelli: Udenrigske Afd. Speciel Del. Nederlandene A. II 9: 1604-21 Akter og Dokumenter vedr. det politiske Forhold til Nederlandene.

Danske Kancelli B. nr. 244: 1617-48 Sager vedr. Det Ostindiske Kompagni III: Kompagniets Regnskab: 3. Diverse Regnskabsakter. (Participantlister – hovedsagelig listen »Kort Extrakt over participanters indlæg fra den første begyndelse til Johan Braem«, I et tilfælde – Anders Olufsen, jvf. p. 34 f. – er »Liste før 1623« benyttet).

Registrant 108 b: nr. 53: Christianshavns kirkes bygningsregnskab 1639-40.

Registrant 108 b: nr. 104: De christianshavnske byfogedregnskaber 1640-61.

Rentemesterregnskaber 1617-27. (For samtlige henvisninger vedkommende: *Udgiftssiden*).

Danske Kancelli: Indkomne Breve 1619-46.

Liste over anvendte forkortelser

Dansk Biografisk Leksikon.

Da. Biogr. Leks.

Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve (Udg. af Bricka og Fridericia). Bd. I-II (1589-1631) 1887-91.

Chr. 4. Breve

Corpus Constitutionum Daniæ (Udg. ved V. A. Secher). Bd. II-III (1576-1621) 1889-94.

Corp. Const. Dan.

J. Grundtvig: Christian IV's Hof- og Regeringspersonale 1596-1648 (i Meddelelser fra Rentekammerarkivet 1872).

Grundtvig: Personale

Haandtegnede Kort over København 1600-1660 (udg. af Vilh. Lorenzen) 1930.

Kortværket

CHRISTIANSHAVNS GRUNDLÆGGELSE

Kancelliets Brevbøger vedr. Danmarks indre Forhold. 1603-26 (Udg. ved L. Laursen) 1915-25.	Kanc. Brevb.
Kjøbenhavns Diplomatarium I-VI (udg. af O. Nielsen) 1872-84.	KD
G. F. Lassen: Documenter og Actstykker til Københavns Befæstnings Historie. 1855.	Lassen
H. D. Lind: Kong Kristian den Fjerde og hans Mænd paa Bremerholm. 1889.	Lind: Bremerholm
Vilh. Lorenzen: Drømmen om den ideale By. 1947 (p. 77-94: Christianshavn).	Lorenzen: Ideale by
Vilh. Lorenzen: Problemer i Københavns Historie 1600-1660 (i Historiske Meddelelser om København. 2. r. 4. bd. 1929-30).	Lorenzen: Problemer
Vilh. Lorenzen: Christian IV's Byanlæg og andre Bybygningsarbejder (Under medvirkning af Otto Brandt m.fl.) 1937.	Lorenzen: Chr. IV
O. Nielsen: Københavns Historie og Beskrivelse bd. III-IV. 1881-85.	ON
Historisk Tidsskrift.	Hist. T.
Historiske Meddelelser om København.	H. M. Kbh.
Rigsarkivet.	RA
Rentemesterregnskab.	RR
Tyske/Danske Kancelli.	Ty./Da. Kanc.

Christianshavns historie har i tidens løb været genstand for adskillige afhandlinger. Blandt de mange navne, man kan fremhæve, er der især tre, der har spillet en rolle for nærværende undersøgelse. Vilh. Lorenzen, der på mange forskellige steder har behandlet emnet, var den første, der betragtede Christianshavn ud fra en bybygningsmæssig synsvinkel, og tillige bragte han adskilligt nyt stof (således det ældste kendte tegnede projekt over Christianshavn fra 1. september 1617). H. H. Engqvist har ved sine undersøgelser af Strandgade 30-32 på meget væsentlige punkter øget vort kendskab til bebyggelsen i den første tid. Mogens Lebech har forfattet vor tids eneste større monografi over Christianshavn (Christianshavn. En konges tanke blev til virkelighed, 1955); her forøger han på flere punkter vor viden om grundlæggelsen og den ældste tid og fremkommer i den forbindelse med adskillige interessante og originale synspunkter. Samme forfatter har ved udarbejdelsen af bogen »Christianshavn på halvvejen«, 1960 givet en nyttig håndbog over ejendommene i de første 200 år af Christianshavns historie.

Indledning

1. Lorenzen: Chr. IV p. 18 ff.
2. Svend Ellehøj: Christian 4.s Tidsalder 1596-1660 (Politikens Danmarkshistorie 7, 1964) p. 219 f.

I

1. Lorenzen: Chr. IV p. 63 f.
2. Trykt i Kortværket pl. I (gengivet f.eks. i Danmarks Hovedstad fra Landsby til Storby (Red. af Steffen Linvald m.fl.) 1948, p. 40).
3. Lorenzen: Problemer p. 147-51.
4. Lorenzen: Chr. IV p. 82 f. og ON IV p. 181 ff.
5. ON IV p. 381 ff.
6. KD I p. 495 ff.
7. KD I p. 611 ff.
8. ON IV p. 391 f.
9. Lorenzen: Chr. IV p. 97.
10. KD I p. 630.
11. Lorenzen: Chr. IV p. 97.
12. ON IV p. 393.
13. Hist. T. 6. r. 2. bd. p. 219 ff.
14. Anf. afh. p. 224.
15. Anf. afh. p. 222-27.
16. Lorenzen: Ideale by p. 80.
17. H. D. Lind: Nyboder (1882) p. 1 f.
18. Lorenzen: Chr. IV p. 64-67.
19. Ang. detaillier se Lassen p. 21 ff. og Lorenzen: Chr. IV p. 67 ff.
20. Johan Jørgensen: Det københavnske patriciat og staten ved det 17. årh.'s midte (Skrifter udg. af Det hist. Inst. ved Københavns Universitet bd. I) 1957, p. 12.
21. Svend Ellehøj: Christian 4.s tidsalder (Politikens Danmarkshistorie 7, 1964) p. 227 ff.
22. RA: T.K.U.A. Speciel Del. Nederlandene A. II 9: 1604-21 Akter og Dok. vedr. det pol. Forh. til Nederl. (Læg: Instruktion, Pas og andre Akter vedr. Charisius' Sendelse 1607). Den citerede tekst i original: »Erstlich soll den Niederländern . . . [der således kommer til København] . . . ein bequemer Ort in unser Stadt Copenhagen eingethan und einge-raumet werden, allwahr sie irgen eine leidtliche und billigmassige Erstattung, des Grundts wegen, eigene Häuser ihres Gefallens und Gelegenheit nach, selbst zu-richten und bauen lassen, oder aber die, so von anderen daselbst allbereits erbaut und ihnen dienlich, an sich handeln und kauffen mögen«.
23. I. A. Fridericia: Remarques sur la conduite de Christian IV en économie politique et sur ses relations avec la bourgeoisie jus-qu'en 1625 (Oversigt over Videnskabernes Selskabs Forhandlinger 1896) p. 302.
24. Johan Jørgensen: Anf. arb. p. 12.
25. Om dette problem se H. Gamrath: Et udvidelsesprojekt til København fra begyndelsen af 1600-tallet? (H. M. Kbh. Arbog 1965) p. 38 ff.

II

1. Det er Fridericia, der har fremdraget instruktionen dels i ovennævnte afh. i Videnskabernes Selskabs Forhandlinger, 1896 p. 302 og dels i Danmarks Riges Historie IV p. 101 (Instruktionen findes i RA: T.K.U.A. Alm. Del nr. 114: 1611-16 Instruktionens, Commissiones og Memorialen in publicen Affairen fol. 129 v.f.). Den citerede tekst i original: »Für erst, dass den ihenigen so sich der Gestalt anhero im Reich einzulassen geneigt zu derselben Wohnplatz ein bequemer Ort auf unserem Lande in Amach, so bei unser Stadt Copenhagen allernähest belegen frei und ohne Entgelt niss eingethan werden, und sie alda ihre Häusser, ihres Gefallens aufzurichten bemechtigt sein sollen«.
2. Gengivet i Kortværket pl. II.
3. Påskriften er gengivet på originalsproget hollandsk med – den her benyttede – oversættelse i Lorenzen: Ideale by p. 77.
4. Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Chr. IV's Tid (Udg. ved Kr. Erslev) bd. I (1883-85) p. 232.
5. KD V p. 30.
6. Lassen p. 124 ff.
7. De følgende biografiske oplysninger fra Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek III, Leiden 1914, sp. 1166.
8. J. W. Dieperink: De Technieck van het Lantmeten (10. Jaarboek van de Landbouwhoogeschool te Wageningen (1928)) p. 18.
9. S. J. Fockema Andreae: Geschiedenis der Kartografie van Nederland (s'Gravenhage 1947) p. 36.
10. Dieperink: Anf. arb. p. 18 f.
11. Winsemius: Beschrijvinghe der Steden van Vrieslandt. Franeker 1622 (under beskrivelsen af Leeuwarden p. 3). Teksten i original: »... den constrijcken Ingenieur ende vermaerden Geometer Iohan Zems van Francker gheboortich, welcke dese Stadt [Leeuwarden] even als hy in andere Coninckrijcken ende verscheyden Plaetsen, insonderheyt by zyne conincklijke Majesteyt van Denemarcken vele Steden, Fortressen ende Fortificatien ontworpen, afghetekent ... hefft«.
12. Grundtvig: Personale p. 197 og RA: RR (her som i det følgende) *Udgiftssiden*, f.eks. 1617-18 fol. 744 v.f.
13. Lorenzen: Ideale by p. 81 f. Lorenzen synes ikke at have kendt Semp's virke uden for Danmark og nøjes derfor med at formode, at han var hollænder. Når Lorenzen således nævner en dansk søkaptajn J. S. som mulighed, må dette afvises ud fra ovenstående biografiske oplysninger.
14. Lorenzen: Chr. IV p. 110 og p. 70, jvf. Lassen p. 38.
15. RA: RR 1617-18 fol. 605 v. ff.

16. Lorenzen: Chr. IV p. 165 f.
 17. Chr. 4. Breve I nr. 115.
 18. Lorenzen: Chr. IV p. 356 ff.
 19. Norske Rigsregistraturer V 1619-27 (1874) p. 36 og 64.
 20. Grundtvig: Personale p. 197.
 21. Chr. 4. Breve I nr. 138 (p. 167 f.).
 22. Lorenzen: Chr. IV p. 356.
 23. Jvf. RA:RR 1620-21 fol. 297 v.f. (Sidste udbetaling til Semp søn Semp Johansen for arbejde på Chr.havn, før denne også forsvinder fra regnskaberne, er juli 1620).
 24. Lorenzen: Ideale by p. 82.
 25. Lorenzen: Chr. IV p. 358.
 26. Lorenzen: Ideale by p. 82 ff.
 27. Lorenzen: Chr. IV p. 389 f.
 28. Gerhard Eimer: Die Stadtplanung im schwedischen Ostseereich 1600-1715 (Lund 1961) p. 158 med henv.
 29. H. D. Lind: Kristian IV og hans Baadsmændsboder (Fra Arkiv og Museum III (1905-08)) p. 178 ff.
 30. Mogens Lebech: Nyboder i opgang og nedgang (1962) p. 10 f.
 31. Lorenzen: Chr. IV p. 73 f. med henv.
 32. Emil Madsen: Bidrag til Københavns Historie særlig i Chr. IV's Tid: Kvarteret ved Holmens Kanal (H.M.Kbh. 1. r. V, 1915-16) p. 209.
 33. KD IV p. 772.
 34. H. D. Lind: Anf. afh. p. 183.
 35. Stiftelsesdok. trykt i L. Bobé: Bremerholms Kirke og Holmens Menighed gennem tre Aarh. MDCXIX-MCMXIX (1920) p. 313.
 36. Jvf. afbildning hos Lorenzen: Chr. IV p. 74 ff.
 37. Jvf. H. D. Lind: Nyboder (1882) p. 4 ff. og Mogens Lebech: Christianshavn. En konges tanke blev til virkelighed (1955) p. 17.
- III*
1. Lassen bilag nr. 36 (p. 124).
 2. Lorenzen: Problemer p. 154.
 3. Trykt i Kortværket pl. VI 1 og 2. Af praktiske grunde vil Havnevæsenets kort (1965 afleveret til RA; placeret i RA's Kortsamling: Københavns Havnevæsens Aflevering) i det følgende blive kaldt *Kort I* (ill. bag i bogen), Det kgl. Biblioteks kort *Kort II* (ill. p. 40-41).
 4. Lorenzen: Anf. afh. p. 154.
 5. H. U. Ramsing: Københavns Historie og Topografi i Middelalderen I (1940) p. 30 ff., dertil kortene nr. 33 og 42 (se ill. p. 23).
 6. ON IV p. 184.
 7. Bilag I.
 8. Citeret i ON IV p. 191. (Om den franske rejsebeskrivelses forf. se: Udlændinges rejser i Danmark indtil år 1700. En bibliografisk fortegnelse ved H. Ilsøe (1963) nr. 43).
 9. Jvf. ill. p. 23.
 10. Lorenzen: Chr. IV p. 85.
 11. H. Rørdam: Monumenta Historiæ Danicæ II (1875) p. 718. Teksten i original: »1618. Januarii. Prima jacta sunt fundamenta

CHRISTIANSHAVNS GRUNDLÆGGELSE

- novæ urbis in Amagria, simulque pontis, qui urbes utrasque conjugeret, rudimenta supra glacie posuerunt«.
12. ON IV p. 201.
 13. Lassen p. 127 (nr. 36).
 14. Magazin for Rejseiagttagelser (udg. af R. Nyerup) bd. IV (1825) p. 418.
 15. RA:RR 1617-18 fol. 607 v.
 16. Magazin for Rejseiagttagelser IV p. 422.
 17. RA:RR 1618-19 fol. 590 r.f.
 18. RA:RR 1619-20 fol. 304 v.
 19. RA: Da. Kanc. Indkomne Breve 1619 20/7. Først trykt – på originalsproget hollandsk – i Lebech: Christianshavn. En konges tanke blev til virkelighed (1955) p. 20.
 20. RA:RR 1619-20 fol. 304 v.f. (1619 7/8-17/10 udbetaltes: 1250, 250, 440, 800 og 400 dal. = 3140 dal.).
 21. RA:RR 1620-21 fol. 297 v.f. (1620 31/5-7/7 udbetaltes 520, 570 og 406 dal. cour. = 1496 dal. cour.).
 22. RA: Da. Kanc. Indkomne Breve 1621 12/4 (jvf. Lassen nr. 37, p. 128).
 23. RA:RR 1621-24. Posterne fordeles sig som følger: RR 1621-22 fol. 292 r.ff.; 1622-23 I fol. 467 v.ff.; 1623-24 fol. 158 v.f. (Af de mange poster er beløb under 1 rdl. ikke medregnet).
 24. RA:RR 1624-25 fol. 169 r.f.
 25. Lassen p. 46 f. (Vindebroen mod Amager er dog først færdig 1628).
- IV
1. KD I p. 593 f.
 2. Målebrevene findes i RA: Da. Kanc. Indkomne Breve (under indsendelsesdato eller under den dag, da skødet på grunden udstedtes).
 3. KD passim.
 4. Trykt i ON IV p. 255-59.
 5. Kortene findes i Kortværket pl. VI 1 og 2 (jvf. Kap. III note 3). *Anm.:* I det følgende vil af praktiske grunde *Kort II's grundnummerering* til stadighed blive anvendt.
 6. Nu opklæbet på lærred; oplysningen om påskriften stammer fra et foredragsmanuskript af arkivsekretær Gerhard L. Grove om Christianshavns ældste topografi, – »for en del identisk med forfatterens foredrag i Oldskriftselskabet år 1900« (i Havnevæsenets arkiv), jvf. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1900, p. 333.
 7. Kortværket pl. VI 2 – den ledsagende tekst.
 8. Gerhard L. Grove: Kjøbenhavns Havn. En Oversigt over Havnens Udvikling fra Chr. IV's Tid til vore Dage (1908) p. 15 f.
 9. Lorenzen: Problemer p. 154 f.
 10. Begge disse dateringer genfindes i en mængde senere litt.; senest Danmarks Kirker. København 2. bd. (1960-65) p. 471.
 11. Mogens Lebech: Christianshavn på halvvejen (1960) p. 16.

12. Trykt i ON IV p. 255-59 (efter samtidig afskrift i RA: Da. Kanc. Indkomne Breve 1635 27/7).
13. I en afskrift hos Resen i hans »Christianshavns Boog 1682« af den foreløbige kendelse i den senere strid mellem København og Chr.havn om Grønnegårds Havns tilhørsforhold, der er dateret Odense 28. november 1635, hedder det til slut: »Belangende hvor mange i Christianshavn bygget har, af de plads indtaget har, derom overleveres herhos underretning af byfogeden, kærneren samt to borgere underskrevet«. (Folianten – i Stadsarkivet – er upagineret). At denne hos Resen nævnte underretning er identisk med vor synsforretning, fremgår af, at Johan Lauridsen 1634 var blevet Chr.havns første byfoged (KD III p. 126), og af, at Hans Knip træffes som kærner i alt fald 1639-40 (RA: Reg. 108 b nr. 53: Chr.havns kirkes bygningsregnskab – f.eks. bilag 31).
14. På to undtagelser nær: Grund nr. 23-24, der på Kort I deles ml. Willem Petersen og Steffen Sørensen, indehaves 1635 alene af Willem Petersen; den tre-dobbelte grund nr. 31, der 1635 alene besiddes af Falck Lykke, er på Kort I delt i tre lige store grunde med navnene Søren Bøge, Falck Lykke og Steen Willumsen.
15. KD II p. 663 ff.
16. KD II p. 669 f.
17. KD II p. 669.
18. KD II p. 670 f.
19. KD II p. 717 f.
20. KD II p. 724.
21. KD II p. 731 f.
22. KD II p. 734 f.
23. KD II p. 762 f.
24. 1635-forretningen registrerer af disse kun Balfour.
25. KD II p. 612 f. Kun to gange synes der at være en påfaldende lakune i rækken af skøder og målebreve: I forbindelse med grund nr. 7, hvor der ganske simpelt burde foreligge skøde ca. 1626, samt formentlig også vedr. grund nr. 51-52 (jvf. p. 61).
26. Nærmere dokumentation i det følgende.
27. F.eks. KD II p. 663, 669 f. og 717.
28. KD II p. 724.
29. KD V p. 166 f. (Den heromtalte kopi af den store afridsning kan ikke være Kort I eller II, da David Balfour klart nævnes blandt grundejerne).
30. KD I p. 593.
31. KD V p. 68.
32. Jvf. citatet p. 33 (KD V p. 166 f.) og KD V p. 218: Der skal 1639 rejses tiltale mod dem, som »allerede udlovet har vor købstad Chr.-havn at ville bebygge efter den afridsnings formelding med deres egne hænder udi... [og afridsningen] skal fremvises på tinge, når påæskes...«.
33. G. W. Kernkamp (udg.): *Memoriën van ridder Theodorus Rodenburg* (Bijdragen en Medede-

CHRISTIANSHAVNS GRUNDLÆGGELSE

- lingen van het Historisch Genootschap te Utrecht XXIII, Amsterdam 1902) p. 250 note.
34. Holland-Danmark (Red. af Knud Fabricius m.fl.) II (1945) p. 371.
35. Danmarks Adels Aarbog III (1886) p. 127.
36. J. J. Adils: Den danske Monopohandel paa Island 1602-1787 (1926-27) p. 400 ff.
37. Af afvigelserne synes den ene at være en forglemmelse (Steffen Sørensen), mens Falck Lykke på et eller andet tidligt tidspunkt kan tænkes at have overtaget både Søren Boges (Bugges) og Steen Willumsens forpligtelser på de øvrige dele af den tre-dobbelte grund nr. 31.
38. KD III p. 216 f.
39. Lind: Bremerholm p. 348.
40. Da. Biogr. Leks. XXV p. 614.
41. Lind: Bremerholm p. 371.
42. Lorenzen: Problemer p. 155 (jvf. ovenfor p. 31).
43. Se f.eks. Vilh. Lorenzen: Vore Byer II (1951) ill. nr. 59 og 60 (p. 198 f.).
44. Se f.eks. Mikkel Vibes skøde på nr. 5-6 og nr. 40 (KD II p. 663 f.) og Knud Marcussens på nr. 36 (KD II p. 669).
45. Johan Lauridsens skøde (KD II p. 717) og et senere skøde - KD III p. 295.
46. Nicolai Schwabes skøde (KD II p. 670).
47. Skøde af 29. okt. 1642 (KD III p. 234).
48. H. H. Engqvist: Strandgade 30. En christianshavnsk Gaards Historie gennem 300 Aar (1945) p. 10 f.
49. Afbildning i Lorenzen: Chr. IV p. 163.
50. KD I p. 596 ff.
51. KD VI p. 208 ff.
52. ON IV p. 293 ff.
53. Bj. Kornerup: Det lærde tidsrum 1536-1670, i Den danske Kirkes Historie (Red. af Hal Koch og Bj. Kornerup) bd. IV, 1959, p. 36.
54. RA: Da. Kanc. Indkomne Breve 1619 (denne liste drejer sig om personer, som lånte penge af kongen til videre indlån i Ostindisk Kompagni); liste ca. 1621 (Chr. 4. Breve I nr. 177); en liste fra 1626 (KD V p. 93), hvor der stilles evt. låntagere en vis frist for tilbagebetaling. Af disse tre lister er især den første blevet anvendt her.
55. Da. Biogr. Leks. XIX p. 105 ff.
56. ON IV p. 420 og 312; KD II p. 525.
57. Sune Dalgård: Dansk-Norsk Hvalfangst 1615-60 (1962) p. 63 ff.
58. Da. Biogr. Leks. III p. 6.
59. KD III p. 113.
60. KD VI p. 51.
61. RA: Ostindisk Kompagnis Arkiv. Der gives her een gang for alle henv. hertil (jvf. fortegnelsen over utrykt litt.).
62. Da. Biogr. Leks. VIII p. 344 ff.
63. KD II p. 525.

64. Sivert Grubbes Dagbog (Danske Magazin 4. r. II og IV, 1873-78).
65. Fremgår af Jens Sparres målebrev 1623 5/6 (jvf. senere).
66. Da. Biogr. Leks. XII p. 101.
67. KD VI p. 51.
68. Jens Pedersen Juell til Lindberg. (Om denne se: Danmarks Adels Aarbog XLIV, 1927, p. 28 - Stamtavler).
69. Danm. Adels Aarb. XIX (1902) p. 281 f.
70. Danm. Adels Aarb. XX (1903) p. 279.
71. Da. Biogr. Leks. XXII p. 339 ff.
72. RA:RR 1617-18 fol. 758 r.
73. Da. Biogr. Leks. II p. 304 f.
74. KD I p. 607 og 612, KD II p. 556, KD III p. 53 og KD VI p. 211 f.
75. Dalgård: Anf.arb. p. 74.
76. R. Willerslev: Danmarks første aktieselskab (Hist. T. 10. r. 6. bd.) p. 624.
77. RA:RR 1617-18 fol. 758 r.
78. Da. Biogr. Leks. XXIV p. 539 f.
79. Kanc. Brevb. 1616-20 p. 203 og 749.
80. ON III p. 383 og KD VI p. 56.
81. Kanc. Brevb. 1616-20 p. 810.
82. Da. Biogr. Leks. VIII p. 518.
83. RA:RR 1617-18 fol. 737 v.
84. Kanc. Brevb. 1616-20 p. 883 og 1621-23 p. 400 f.
85. RA:RR 1617-18 fol. 737 r.
86. Kanc. Brevb. 1621-23 p. 96 og 220.
87. Da. Biogr. Leks. XV p. 431.
88. Da. Biogr. Leks. VII p. 586 (Danm. Adels Aarb. X, 1893, p. 178).
89. Selv om vor Peder Galt til Tidseholdt har en navne, er der næppe grund til at tro, at denne har grund nr. 60 (Om P. G. til Tyrrestrup se: Danm. Adels Aarb. X p. 176).
90. Grundtvig: Personale p. 169.
91. RA:RR 1617-18 fol. 759 r.
92. KD IV p. 772 og V p. 64.
93. RA:RR 1617-18 fol. 343 v., 350 v.f., og 353 r.f.
94. RA:RR 1617-18 fol. 790 r. og 803 v.; Kanc. Brevb. 1621-23 p. 204.
95. Kanc. Brevb. 1616-20 p. 534.
96. KD VI p. 52.
97. KD VI p. 211 og 215.
98. De flg. biogr. opl. om Anders Olufsen findes i Lind: Bremerholm p. 89 f. og ON III p. 236 f.
99. Da. Kanc. Indkomne Breve 1619 (Pengene var lånt af kongen); kompagniets arkiv i RA (en senere liste end den ellers benyttede, jvf. listen over utrykt litt.).
100. RA:RR 1617-18 fol. 746 r. (November 1617 - Lind: Bremerholm har april 1618).
101. Anf.sted anf.fol.
102. Kanc. Brevb. 1616-20 p. 114 f.
103. RA: Da. Kanc. Indkomne Breve 1619.
104. Hvor intet andet opgives, findes opl. om Soll i Lind: Bremerholm p. 348.
105. RA:RR 1617-18 fol. 289 r.
106. Lind: Bremerholm p. 107 f.

CHRISTIANSHAVNS GRUNDLÆGGELSE

107. RA:RR 1617-18 fol. 348 v.
 108. KD VI p. 54.
 109. RA:RR 1617-18 fol. 744 r.
 110. KD IV p. 770 f. (især 773).
 111. KD I p. 604 og 612.
 112. ON III p. 206.
 113. RA: Da. Kanc. Indkomne Breve 1619; Willerslev: Danmarks første aktieselskab (Hist. T. 10. r. 6. bd.) p. 625.
 114. KD VI p. 52; biografi af G. Galster i Weilbachs Kunstnerleksikon III (1952) p. 181.
 115. Sunc Dalgård: Det petsoriske Kompagni af 1619 (1955). (Biografi med henv. p. 37 f.).
 116. H. U. Ramsing: Graabrødrekloster og Helligaandshus (H. M. Kbh. 1. r. III, 1911-12) p. 493 f.
 117. KD VI p. 54.
 118. Chr. 4. Breve I nr. 177 (p. 229).
 119. Axel Ernst: Om Guldsmed, Møntmester og Bjergværksparticipant Johan Post og hans Udmøntninger (Nordisk Numismatisk Årsskrift 1949) p. 73 ff., især p. 90 ff.
 120. Da. Biogr. Leks. XV p. 599; ON III p. 208 ff.; Dalgård: Anf. arb. p. 36 f.
 121. Lind: Bremerholm p. 73 f.
 122. KD VI p. 55.
 123. Da. Biogr. Leks. XVI p. 211; ON IV p. 216 ff.; Lind: Bremerholm p. 193 ff.; Dalgård: Dansk-Norsk Hvalfangst passim.
 124. RA: Da. Kanc. Indkomne Breve 1619.
 125. KD I p. 604 og 621.
 126. KD VI p. 54.
 127. KD III p. 51 f.
 128. Lind: Bremerholm p. 202.
 129. KD VI p. 54 og IV p. 771.
 130. Lind: Bremerholm p. 371 ff.
 131. Grundtvig: Personale p. 197.
 132. RA:RR 1617-18 fol. 745 r.
 133. Lorenzen: Chr. IV p. 32.
 134. Kanc. Brevb. 1621-23 p. 84 f. og 356 f.
 135. Holland-Danmark (Red. af Knud Fabricius m.fl.) II (1945) p. 371.
 136. KD II p. 651 f.
 137. KD II p. 750 ff.
 138. RA:RR 1617-18 fol. 648 r. (I Grundtvig: Personale - p. 157 - er han først rigens profos fra 1619).
 139. RA:RR 1617-18 fol. 764 r.f.
 140. RA: Da. Kanc. Indkomne Breve 1619.
 141. KD I p. 603, KD VI p. 210 og 213.
 142. Chr. 4. Breve I nr. 177 (p. 232 note 8).
 143. KD I p. 613, KD VI p. 211 og 214.
 144. RA: Da. Kanc. Indkomne Breve 1619.
 145. KD VI p. 56.
 146. KD III p. 193.
 147. KD VI p. 166 (muligvis galt årstal, da denne liste gennemgående er upålidelig, jvf. ON IV p. 296).
 148. Kanc. Brevb. 1616-20 p. 114.
 149. RA: Da. Kanc. Indkomne Breve 1619 18/10.

150. KD VI p. 226. Der er flere personer af samme navn: 1645 således en brygger i Nørregade og en anden boende i »Swaldergaden« (KD VI p. 285 og 237; KD III p. 239). Men disse sene navnefæller kan næppe komme i betragtning ved identifikationen.
151. RA:RR 1617-18 fol. 742 v.
152. Magazin for Rejseiagttagelser (R. Nyerup) IV (1825) p. 411.
153. Da. Biogr. Leks. XXV p. 484 og Dalgård: Det petsoriske Kompagni p. 33 f.
154. A. Fabritius: Det københavnske bystyres slægtsforbindelser i ældre tid (H. M. Kbh. 4. r. II, 1949-52) p. 338 f.
155. ON III p. 203.
156. KD I p. 612 og ON III p. 199 f.
157. ON III p. 204 f. og A. Fabritius: Anf.afh. p. 323.
158. Dalgård: Det petsoriske Kompagni p. 32 ff.
159. KD I p. 615 og 618; ON III p. 233.
160. Da. Biogr. Leks. XXV p. 614 og Dalgård: Anf.arb. p. 35 f.
161. ON IV p. 219.
162. Dalgård: Dansk-Norsk Hvalfangst p. 78 ff.
163. ON IV p. 238 f.
164. Dalgård: Det petsoriske Kompagni p. 38.
165. KD I p. 613 f. og IV 774. (ON IV p. 240).
166. KD VI p. 52.
167. I live 14/4 1619 (KD I p. 594), formentlig død 1620 (jvf. note 169).
168. KD VI p. 52 og II 556.
169. KD I p. 624.
170. ON IV p. 242.
171. RA:Da. Kanc. Indkomne Breve 1619.
172. RA:RR 1617-18 fol. 593 r.f.
173. Lassen p. 32 note 2 og p. 44 note 1.
174. RA:RR 1618-19 fol. 561 v.f.
175. KD I p. 601 og 620.
176. KD II p. 717.
177. Bilag I.
178. KD III p. 126 f.
179. KD VI p. 55.
180. KD III p. 79.
181. Således en vinhandler fra Nyborg, der 1617 leverer varer til staten, og som har flere berøringspunkter med københavnske borgere (RA:RR 1617-18 fol. 327 v.; Kanc. Brevb. 1616-20 p. 763 og 884; KD V p. 47).
182. KD VI p. 53.
183. Lind: Bremerholm p. 188 f.
184. Lind: Bremerholm p. 348 f.
185. Således Lind: Bremerholm, hvor imidlertid begge henføres til optagelse i Danske Kompagni 1626, skønt der kun forekommer een S. S. dette år (KD VI p. 56).
186. Grundtvig: Personale p. 172 og RA: Registrant 108 b.: De chrhavnske byfogedregnskaber (Navnet findes i første årgang under et rortoldregnskab som indfører af tømmer 3/9 1640).

CHRISTIANSHAVNS GRUNDLÆGGELSE

187. Kongens kalender 1625: Blev Mester Steffen antaget for en badskær og skal gives ham hver måned 100 sp.daler på sig selv, tyende og fire vognheste (Magazin for Rejseagttagelser bd. IV, 1825, p. 517). Grundtvig: Personale har ham ikke.
188. Lind: Bremerholm p. 236. Her omtales en vis C. V., der får kostpenge i to mdr. 1624 (som skibsofficer?), men ellers er han ukendt.
189. F.eks. RA:RR 1626-27 fol. 124 r.
190. ON IV p. 189 f.
191. KD I p. 646.
192. KD I p. 648.
193. H. H. Engqvist: Strandgade 30 (1945) p. 17. Engqvist er den første, der er inde på tanken om spekulation. Jvf. Lebech: Chr.-havn. En konges tanke ... p. 37 ff.
194. Bilag I. Om Lauridsens lejevåninger jvf. siden (p. 73 f.).
195. ON IV p. 250 f.
196. KD V p. 68.
197. Bilag I.
198. Jvf. i alm. skøderne (KD II passim). Første skøde, hvoraf det tydeligt fremgår, at der ikke er opfyldt forinden, er Anders Billes fra 1633 (KD III p. 118).
199. KD II p. 663 ff.
200. Bilag II (Samtlige målebrev findes i RA: Da. Kanc. Indkomne Breve; i de fleste tilfælde er datoen den samme som skødets).
201. KD II p. 669 f., målebrev 1622 25/2.
202. Fremgår af Knud Marcussens skøde (KD II p. 669).
203. KD II p. 669.
204. Målebrev 1622 25/2.
205. KD II p. 670 og målebrev 1622 1/3.
206. KD II p. 717 og målebrev 1622 29/9.
207. KD II p. 724 og målebrev 1623 18/3.
208. KD II p. 731 f. Målebrev kendes ikke.
209. KD II p. 734 og målebrev 1623 14/5.
210. KD II p. 735 og målebrev 1623 14/5.
211. KD II p. 740 og målebrev 1623 5/6.
212. Lind: Bremerholm p. 368.
213. KD II p. 762 f.; der findes to målebrev, hvoraf det første (dateret 1624 8/2) er basis for skødet, mens det andet (udateret) kun angiver en halv grund og formodentlig beror på en fejltagelse.
214. KD III p. 51 f. og målebrev 1626 23/2.
215. KD III p. 97. Målebrev kendes ikke.
216. KD III p. 129 og målebrev 1634 5/7.
217. KD III p. 118 og målebrev 1633 juli.
218. KD III p. 232.
219. Dette ses af Jens Sparres målebrev 1623 5/6 under beskrivelsen af grundens afgrænsning.
220. Se f.eks. Kortværket pl. XII og XIII.

221. KD V p. 69.
 222. KD III p. 63.
 223. KD V p. 175.
 224. KD V p. 218.
 225. Først publiceret hos Lebech: Chr.-havn på halvvejen. Bebyggelsens udvikling indtil 1756 med et aftryk af den ældste grundtakst fra 1675 (1960) p. 33-46. Der henvises her også til oversigten i anf.arb. p. 49-60: Chr.-havns ældste udstykning; her gives de nødv. henv. til selve grundtakstens tekst.
 226. Geddes Kvarterkort over København. Udg. af Københavns Kommunalbestyrelse, 1940. (Chr.-havns kvarter er gengivet hos Lebech i anf.arb.).
 227. KD I p. 594, 598, 645 og KD V p. 129; muligvis identisk med guldsmeden M. C. (KD I p. 611 og KD VI p. 54 og 226).
 228. RA: Da. Kanc. Indkomne Breve 1645 19/2.
 229. KD VI p. 59.
 230. Johan Jørgensen: Det københavnske Patriciat og Staten ved det 17. årh.'s midte (1957) passim.
 231. KD III p. 211.
 232. Lind: Bremerholm p. 354 f.
 233. Lind: Bremerholm p. 348.
 234. KD III p. 114 og KD V p. 223 og 295; Johan Jørgensen: Henrik Müller (1966) p. 67.
 235. Da. Biogr. Leks. XIII p. 62.
 236. Vilh. Lorenzen: Christianshavns borgerlige Bygningskunst. (Medd. fra Foreningen til gamle Bygningers Bevaring 2. r. 1. bd., 1914) p. 16 f. — fig. 14.
 237. Lind: Bremerholm p. 284 f.
 238. ON IV p. 271.
 239. KD VI p. 265.
 240. Lind: Bremerholm p. 371.
 241. KD V p. 166 f.
 242. Lebech: Chr.-havn på halvvejen p. 52 med henv. til grundtaksten.
 243. KD III p. 238.
 244. Fremgår af Mandiksens målebrev på grunden 1647 4/2.
 245. Lebech: Chr.-havn på halvvejen p. 52 f med henv. til grundtaksten.
 246. Skriver ved Silkeværket til 1622, derefter proviantskriver og siden materialskriver på Bremerholm (Lind: Bremerholm p. 110 ff.).
 247. KD III p. 295.
 248. Johan Jørgensen: Det københavnske Patriciat og Staten ... p. 20.
 249. Jvf. p. 54 samt note 187.
 250. Jvf. note 37.
 251. Lebech: Anf.arb. p. 55.
 252. Anf.arb. p. 55 f.
 253. Begge disse pladser er på Kort II rykket et nummer ned, men det kan næppe siges at spille nogen rolle, da begge er ubebyggede.
 254. Også denne plads er på Kort II rykket et nummer ned.
 255. Lebech: Anf.arb. p. 59 (jvf. dog også anf.arb. p. 22, hvor der omtales 30 boder).

CHRISTIANSHAVNS GRUNDLÆGGELSE

256. H. H. Engqvist: Strandgade 30 p. 13 ff.
257. Anf.arb. p. 31 ff. (Fig. 22-24).
258. Vilh. Lorenzen: Chr.-havns borgerlige Bygningskunst (Medd. fra Foreningen til gamle Bygningers Bevaring 2. r. 1. bd. (1914)), p. 15 f.
259. Engqvist: Anf.arb. p. 14.
260. Anf.arb. p. 13.
261. Muligvis kommer også Daniel Sinclair i betragtning, da han har grunden 1635.
262. Jvf. p. 48 note 219.
263. Engqvist: Anf.arb. p. 16.
264. H. H. Engqvist: Københavnske borgerhuse (i serien Danmarks herligheder – red. af Aa. Rousell) 1948, p. 20.
265. Lebech: Chr.-havn på halvvejen p. 53.
266. Opmålingen foretoges af arkitekterne J. C. Varming og Bent Rud, Det særlige Bygningssyn, og findes i Det særlige Bygningssyns arkiv.
267. Det må erindres, at alt fyldtømmer i facadegengivelsen ikke bygger på fund på stedet, men er ren rekonstruktion, hvilket selvsagt også gælder for gengivelsen af hele husrækken. Alle oplysninger vedr. bygningsmæssige detaljer er venligst meddelt af arkitekt Varming.
268. Vilh. Lorenzen: Vore Byer II p. 256 f.
269. Corp. Const. Dan. II nr. 133.
270. Sstds. f.eks. nr. 114, 182, 311, 467.
271. Kanc. Brevb. 1609-15 p. 284 og 1616-20 p. 695.
272. Kanc. Brevb. 1603-08 p. 648 f.
273. Corp. Const. Dan. III nr. 410 (p. 421).
274. KD I p. 653 f.
275. KD II p. 627.
276. KD II p. 721.
277. F.eks. Engqvist: Strandgade 30 p. 10 og Lebech: Chr.-havn på halvvejen p. 18.
278. Jvf. Engqvist: Anf.arb. p. 17.
279. Jvf. dog Danmarks Kirker. København. 2. bd. (1960-65) p. 471. (Her nævnes det, at Chr. IV lod lægge et fundament til en iøvrigt ikke kendt kirkebygning – antagelig omkring 1620).
280. KD III p. 126 ff.
281. KD V p. 154.
282. KD V p. 166.
283. KD V p. 182 f.
284. KD I p. 653 f.
285. KD III p. 199 f. (Sjæll. Reg. XX 137 f.). Originalen i Stadsarkivet (Trykt KD I p. 656 ff.).
286. KD I p. 649 og III 793 (Resens Chr.-havns Beskrivelse).
287. KD V p. 166 og 163 (Jvf. overhovedet ON IV p. 252 ff.).
288. ON IV p. 184 ff. og Lebech: Gamle skibe, gamle huse. En bog fra Chr.-havn (1959) p. 15 ff.
289. Det er næppe rigtigt, når Lorenzen (f.eks. i Chr.-havns borgerlige Bygningskultur i Medd. fra Foren. t. gml. Bygn. Bev. 2. r. 1. bd., p. 8) m.fl. hævder, at kongen 1639 nu mente, at Chr.-havn var så bebygget, at

- området burde have egne privilegier.
290. KD V p. 217.
291. KD V p. 218.
292. Ansøgning i RA: Da. Kanc. Indkomne Breve 1641 23/10 I og skøde 1642 27/5 (KD III p. 231 f.). Selv om Kort I og 1635-forretningen registrerede T. A.'s grund som nr. 44, blev skødet udstedt på nr. 43 - i overensstemmelse med Kort II.
293. RA: Da. Kanc. Indkomne Breve 1646 16/8.
294. KD III p. 246 og 265 f.
295. KD III p. 220 f.
296. KD III p. 217 f.
297. KD III p. 388 f. og KD I p. 682. (Jvf. Engqvist: Strandgade 30 p. 10).
11. Lebech: Chr.-havn. En konges tanke . . . p. 44 f.
12. Bilag I.
13. R. Willerslev: Danmarks første aktieselskab (Hist. T. 10. r. 6. bd.) p. 621 f.
14. Lorenzen: Chr. IV p. 254-81 (afsnittet forfattet af Harald Hals II) og Edv. Bull: Kristianias Historie. Udgivet til 300-aarsjubilæet 1924. Bd. II (1927) p. 1 ff.
15. Lorenzen: Vore Byer II p. 129 og Kanc. Brevb. 1624 21/2.
16. Arvid Bäckström: Göteborgs byggnadshistoria (Svensk byggnadskultur II) 1923, p. 9 ff.
17. Ferd. Pont: Friedrichsstadt I (1913) p. 42; Werner Rehder: Altholländische Bauweise in Friedrichsstadt an der Eider (i Nordelbingen. Beiträge zur Heimatsforschung in Schleswig-Holstein, Hamburg und Lübeck. Bd. I, Flensburg 1923) p. 178 ff.; Die Kunstdenkmäler des Landeskreises Schleswig (i serien Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein, 1957) p. 204 ff. - især p. 211 ff.
18. R. Eberstadt: Handbuch des Wohnungswesens und der Wohnungsfrage. (2. Aufl., Jena 1910) p. 49 f. og 53 f.
19. Se her bl.a. R. Eberstadt: Städtebau und Wohnungswesen in Holland (Neue Studien über Städtebau und Wohnungswesen. Bd. 2. Jena 1914) p. 57 ff. og Gerald Burke: The Making of Dutch Towns (London 1956) p. 132 ff.

Sammenfatning.

1. Se f.eks. ill. i København fra Bispetid til Borgertid (1947) p. 68.
2. Lorenzen: Chr. IV p. 90 f. og 97 f.
3. Jvf. kap. I note 25.
4. Lorenzen: Chr. IV p. 64.
5. Corp. Const. Dan. III nr. 136-37 og Lorenzen: Chr. IV p. 49 f.
6. Lorenzen: Chr. IV p. 50 ff.
7. Lorenzen: Vore Byer II p. 129 (Jvf. ON IV p. 249, der også er opmærksom på lejehusbyggeriet).
8. KD V p. 231.
9. RA: Da. Kanc. Indkomne Breve 1645 19/2.
10. Jvf. ill. p. 23.

CHRISTIANSHAVNS GRUNDLÆGGELSE

20. H. Brugmans: Opkomst en Bloei van Amsterdam. Tweede Druk. Herzien en bijgewerkt door A. le Cosquino de Bussy en N. W. Posthumus (Amsterdam 1944) p. 98 f.
21. C. H. Peters: De Nederlandsche Stedenbouw (i Brugmans og Peters: Oudnederlandsche Steden. 3. vol., Leiden 1909-11) p. 303 ff. og Brugmans: Opkomst en Bloei van Amsterdam p. 92 ff.
22. R. Eberstadt: Anf. arb. p. 116 ff. og G. Burke: Anf. arb. p. 147 ff.
23. L. Jansen: De derde Vergrooting van Amsterdam (i Jaerboek van het Genootschap Amsterlodamum. Deel 52. Amsterdam 1960) p. 42 ff.
24. Eberstadt: Anf. arb. p. 121.
25. L. Jansen: Anf. arb. p. 87.

GAMLE FÆRDELSREGLER

AF KRISTIAN HVIDT

Man skulle umiddelbart tro, at færdselsloven var et barn af dette århundrede, en følge af den eksplosive udvikling i den motoriserede trafik, der ved sin store fart udgør en betydelig fare både for den, der kører, og dem, der kommer for nær ved de kørende. Gamle mennesker erklærer da også, at i deres ungdom var der ikke noget, der hed færdselsregler – man gik, hvor det passede én, og kørte i den side af vejen, der var mindst hullet. Men heri tager de gamle mennesker dog fejl – undersøger man sagen nærmere, viser det sig, at færdselsloven er af meget gammel dato i Danmark – mere end to århundreder, før automobiler blev nogenlunde almindelige, var der færdselsregler. Set med nutidens øjne virker disse gamle kluntede forsøg på en ordning i forvirringen ret komiske; men for datiden var de tilstrækkelige – skabte et fundament, hvorpå også vor tids lovgivning hviler.

Behovet for en regulering opstår først dér, hvor færdselen er tættest, og det er da naturligvis i København med de snævre gyder og stræder, at lovgivningen først må træde ordnende til. København var jo også sæde for lovgivningsmagten – den enevældige konge, som i egen høje person fra slottet kunne se mylderet nede i residensbyens gader. I 1685 blev trængslen i byens gader så stor, at Christian V og den nylig udnævnte første politimester¹ i staden, Claus Rasch, fandt sig foranlediget til at udsende en færdselslov for staden, forsynet med en pompøs fortale:

»Vi Christian V . . . gjøre alle vitterligt, at eftersom Vi kom-

me udi Erfaring, hvorledes paa Gaderne her udi Vores . . . Residentz-Stad Kiøbenhavn stoor Uskikkelighed skal forøves, baade med den umaadelig Kiørsel af Vognsvenne, saa og andre Inconvenientzier, som skal foraarsages i en og anden Maade af Bønderne, som her indkommer, . . . have Vi allernaadigst for got befundet derom efterfølgende Forordning at lade udgaa.«²

De værste færdselsbøller må åbenbart have været Amagerbønderne, som daglig kom ind til byen for at falbyde deres varer på Amagertorv. For at komme denne uskikkelighed til livs indførte kongen simpelt hen det, som vi nu om dage ville kalde en slags hastighedsbegrænsning:

»Maa ingen, som kiører med ledige eller ladte Arbejds-Vogne, kiøre umaneerlig fast paa Gaderne, at syge Folk derover foruroliges og skeer Fortred, saa og Folk og Qvæg derved Skade tilføjes.«

Hestevognstrafik var jo i sandhed ikke lydløs – når sådan en arbejdsvogn med to-spand kom i galop hen over de toppede brosten, larmede det vel ikke meget mindre, end når en motorcykel kører for fri udblæsning.

Arbejdsvognene var solidere end vore dages biler, og kuskene langt mindre nervøse for skrammer i lakken. Medens nutidens færdselslov ikke behøver en paragraf, der lyder: Det er forbudt at køre ind i hinanden! så var det på Christian V's tid nødvendigt:

»Maa og ingen Arbejds-Vogn kiøre paa en andens Vogn og den nogen Skade tilføje; Forseer sig nogen herimod, da, foruden at betale Skaden, skal hand erlægge hvergang En Rigsdaler, som til Politimesteren og Børnehuset til lige Deeling skal være forfalden; Skulle de og Straffen ej kunde betale, da sættes de paa Vand og Brød udi toe Dage oc Nætter i Raadhuus-Kielderen.«

Københavnske gader i 1600-tallet var snævre og ufremkommelige, og monarken måtte derfor indføre faste parkeringsregler, der i

strenghed ikke står meget tilbage for nutidens. Hvis nogen vil holde ud for en port eller dør:

»da skal Kudskene eller Kiøresvenden holde . . . det allernærmeste ved Husene hand kand, paa det ingen, som vil enten frem eller tilbage, udi Kiørselen eller Gangen der udover skal vorde hindret.«

Ligeledes må vognene naturligvis ikke aflæsse deres indhold på gaden, – det skal bæres ind i husene med det samme. Men parkering i egentlig forstand var simpelt hen forbudt i hele byen, eller som det hedder i forordningens § 4:

»Ingen, i hvo hand og være kunde, maa lade sin Caross, Carlessk, Arbejds-Vogn eller Sluffe staa paa Gaden Nat eller Dag, naar Hestene ere fraspændte.«³

Lige så lidt må Amagerbønderne holde nogen steder i byen, når de har solgt deres varer, men de skal uopholdelig forføje sig fra byen for ikke at lave trafikpropper. Parkeringsbøderne for overtrædelse af denne paragraf er skrappe – 4 rdl. – en formue for almindelige godtfolk. For en stakkels vognsvend var dette omtrent den rene ruin.

Anordningen fra 1685 »Om umaadelig Kiørsel og adskillig anden Uskikkelighed paa Gaderne i Kiøbenhavn« blev, hvor vagt den end var affattet, grundvolden for næsten to århundreders dansk færdselslovgivning. Flere gange blev den med truende og formående kongelige indledningsord indskærpet byens borgere.⁴ I årene op mod 1780 må det have været særlig slemt med kørselens uskikkelighed, for i dette år indførte Kancelliet en skærpelse af 1685-loven, som nok kunne skræmme borgerne. Det store problem var hastigheden. Den gamle forordning foreskrev kun, at man ikke måtte køre »umanerlig fast« (d.v.s. hurtigt), men foreskrev ikke nogen egentlig hastighedsbegrænsning. For at komme uvæsenet til livs måtte man altså præcisere fartgrænsen; men da man ikke

var i stand til at måle hastigheder ligesom nu, gjorde man det ved følgende bestemmelser:

»1. Maae ingen, enten med sin egen Equipage, med Hyre-Vogn, Chaise, Phaeton, Cariol, Postvogn eller deslige, kiøre sterkere end udi en liden maadelig Trav, ikke paatvivlende, at jo ethvert Herskab og andre, som selv holde Eqvipage, alvorligen advare og tilholde deres Kudske og Tieneste-Karle, ikke herimod at forgaac sig.

2. Maae ingen Arbejds-Vogn, uden Forskiel af Eyere eller Brug, kiøre med Læs uden Fod for Fod, og ledige udi en liden saa kaldet Lonte-Trav.«⁵

Ligesom der indtil 1. juli 1966 skulle stå et skilt med »60 km« på større lastbiler, kunne der dengang have stået »Lonte-Trav« på datidens arbejdsvogne. Et dyt-horn havde man jo ikke dengang, og derfor måtte man klare sig med stemmens brug:

»5. Skal alle, som enten kiøre eller ride, og see et Menneske for sig, være forpligtede at anraabe samme at gaee af Veyen.«

Det må have været aldeles afgørende for Kancelliet at få den nye hastighedsbegrænsning gennemført i 1780, for overtrædelser af loven forfulgtes med en for Danmark sjælden rigoristisk hårdhed. Værst er det, at der ved loven gennemførtes et officielt system af angiveri, sådan at den, der meddelte politiet om en færdselsforseelse, modtog en dusør på ikke mindre end 6 rdl.; og som et særligt raffinement i afstraffelsen var det bestemt, at det var den ulykkelige trafikant selv, der skulle betale dusøren til »stikkeren«.

»Og paa det de, som sig herimod maatte forsee, desto uundgaaeligere kunde blive afstraffede, har Hans Majestæt videre . . . befalet, . . . at den eller de, som nogen saadan Forseelse ved Politie-Cammeret beviislig angiver, derfor skal nyde en Douceur af 6 Rdlr., hvilke den Skyldige, foruden den forhen fastsatte Mulct af 2 Rdlr. . . . samt anden corporlig Straf, som Spansk-Kappe, Arrest

paa Vand og Brød eller Hals-Jernet . . . efter Omstændighederne og Politimesterens Kiendelse, saa straxen uden videre Modsigelse, haver at erlægge.«⁶

Når dertil kom, at man få dage efter ved kabinetsordre (kancellipromemorie af 28. februar 1780) forbød al appel af politimesterens afgørelser til højere retsinstanser i færdselssager, kan man jo uden overdrivelse tale om et færdselsdiktatur.⁷ Den højtidelige lov slutter da også med nogle meget alvorlige kongeor. De udmunder i følgende formaning, som viser, at færdselspropaganda ikke er noget nyt – ordene kunne stort set bruges i dag, udsendt af Rådet for større færdselssikkerhed:

» . . . Kongen kan ei andet end med Misfornøielse og Afskye ansee de Menneskers Bestræbelse, som for en Fornøielses Skyld saa gjerne ville blive ved at sætte deres uskyldige Næste i Fare, omendskjønt de have hørt al den jammerlige Ulykke, som paa et Aars Tiid derved er forvold saamange i Byen.«

Det lidet tiltalende angiversystem var ikke en midlertidig foranstaltning i en krisesituation. Det stod ved magt helt op til 1869, dog med den forbedring i en revideret bekendtgørelse fra 1815, at der ikke altid betaltes nogen dusør til anmelderen, hvilket vel i nogen grad sløvede folks lyst til at ile til politikammeret og sladre om dem, der ikke kørte i en liden mådelig trav.⁸

Til glæde for politiet og angivere var nogle år tidligere blevet indført et system, som trives i bedste velgående den dag i dag: indregistrering og nummerering af køretøjer. Det var i begyndelsen af 1750'erne, at dette blev indført:

»Efter Høy Ordre, er forhen Brøggerne, Bagerne, Møllerne, Vognmændene og Hyre-Kudskene, her i Staden, bleven advarede, at have deres Arbeyds-Vogne, og Hyre-Kudskene deres Careter, forsynede med kiendelige *Nummere* paa begge Sider, for at forekomme Vognenes Opbringelse . . . naar Kudskene, eller Kiøre-

Karlene, begik nogen Forseelse paa Gaderne, med stærk Kiørsel eller U-ret at holde, med videre, som ofte forefalder.«⁹

Nogle år senere, i 1758, blev det alvorligt foreholdt, at nummeret skulle males

»og ikke med Kride paaskrives, som nogle have fundet for godt at gjøre, der strax bliver ukiendelig.«

Enevældens lovgivning var ikke præget af senere tids ensartethed – det var meget almindeligt, at der i én og samme forordning blev lovgivet om flere hinanden uvedkommende områder. I den førnævnte Kancelliplakat fra 1758 dukker pludselig henimod slutningen en aldeles afgørende bestemmelse op for første gang, en bestemmelse, der siden er blevet grundlæggende i vore dages trafik: højrekørsel – forudsætningen for, at man kan komme helskindet fra en køretur. Det hedder kort og godt i forordningen:

»Saa skal og alle forbemeldte Vogne, alletider kiøre paa den høyere Side af Gaden hvor henkiøres saa nær Rendesteenen som de kand komme . . . alt under een Rigsdalers Straf for hver som herimod forseer sig.«

Om en sådan sidebemærkning i en forordning om noget andet virkelig er blevet overholdt, kan synes tvivlsomt; men bestemmelsen kunne dog være retningslinie i de vanskelige situationer, der opstod hvert øjeblik, når to vogne skulle passere hinanden i de smalle gader, med dybe rendestene i hver side. Man må formode, at der allerede før 1758-forordningen har været en eller anden form for uskreven lov, en gentleman-agreement, der bestemte, at man passerede hinanden højre om, idet man dårligt kan tænke sig, at kuskene, der mødtes med hver sin vogn, i hvert enkelt tilfælde har diskuteret sagen.

Et andet og vanskeligere spørgsmål er, hvorfor man netop bestemte sig for højrekørsel her i Danmark, medens man i andre lande, f.eks. Sverige, kørte i venstre side af vejen. Det er et pro-

blem, der kan føre til allehånde teorier. Men for Sveriges vedkommende var sagen nu ikke så enkel som i Danmark, hvor man en gang for alle bestemte sig for højre side og blev ved det. I Sverige begyndte man nemlig med højrekørsel – Karl XII, eller rettere hans ministre, bestemte udtrykkeligt i en forordning fra 1718, at man skulle have den modkørende på venstre hånd, når man passerede hinanden, d.v.s. holdt sig i højre vejside.¹⁰ Men nogle år efter Karl XII's død, 1734, vendte man om på begreberne og indførte venstrekørsel¹¹ – og det holdt man fast ved i 233 år, indtil Sverige den 3. september 1967 vendte tilbage til den udmærkede ordning, som Karl XII indførte.¹²

Der er meget, der tyder på, at højrekørsel har sin begrundelse i den måde, hvorpå man kørte med hesteforspændte vogne. De ældgamle ord i dansk, der betegner hestene i et tospand: fjermer og nærmer – den til højre og den til venstre – viser, at kuskene fra de ældste tider har siddet eller gået på venstre side af sin vogn. Når kuskene sidder til venstre, må han også passere en vogn højre om, så han fra sin plads på vognen kan konstatere, at han ikke støder ind i det modgående køretøj.

Medens højrekørsel altså har noget med vognkørsel at gøre, stammer venstrekørsel antagelig fra en grundlæggende regel i selvforsvarets kunst, der gælder helt tilbage til middelalderen. Når to ryttere på en vej mødte hinanden, ville de passere venstre om af forsvarsmæssige hensyn. Alle mennesker med respekt for sig selv havde før ca. 1700 et sværd hængende på deres venstre hofte, som de trak blank med højre hånd. Hvis de nu passerede en mand højre om og han pludselig gik til angreb, var de, i hvert fald til hest, ret hjælpeløse. Passerede man derimod venstre om, var man når som helst parat til at slås med den, der kom imod en.

Indtil slutningen af 1700-tallet gjaldt færdselslovene kun for København. Udenfor hovedstaden fandtes ingen regler. Trafikken var

ringe og vejene elendige – de bestod ofte kun af den bare mark, hvor man kunne køre i flere spor. Men en højesteretssag fra 1780 lader dog ane, at der også ude i landet var en tendens til højrekørsel.

Retssagen drejede sig om erstatningsspørgsmålet, efter at to bøndervogne var stødt sammen på Kongevejen ved Hørsholm, simpelt hen fordi kuskene var uenige om, hvilken side de skulle passere hinanden på. Den ene bonde troede, at der var højrekørsel, og den anden venstrekørsel, hvilket uundgåeligt måtte ende med et sammenstød, hvorved en hest blev dræbt på stedet. Men ved voteringen om erstatningssagen i Højesteret erklærede en af dommerne, at han ville holde med den bonde, der havde troet på højrekørsel, »som vel ej er anordnet paa Landet, men her i Byen, og er almindelig Brug iblandt Bønder.«¹³

Systemet med højrekørsel bredte sig fra København ud i landet. Netop det samme år, 1780, som den førnævnte højsteretsdom, udsendtes en forordning om »den utilladelige Kiørsel og andre Uordener . . . paa Vejene, paa Stadens Grund uden for Portene.«¹⁴ Anledningen til denne forordning var, at kongen var i færd med at lade anlægge nogle elegante veje fra hver af stadens porte. Den første af dem, den fra Østerport, var allerede færdig. På disse veje indførtes højretrafik, men på en særlig måde, i flere baner alt efter de forskellige færdselsmidlers fart og de kørendes sociale status:

»Enhver som kiørende passere Adgangen til Stads-Porten, skal holde sig paa Steen-Broeen, og Arbeids- samt Bønder-Vogne, hvad enten de have Læs eller ikke altid kiøre langsom og sømmelig paa høire Side næst Jord-Veien i den Rad de ere komne, og ikke vige deraf, med mindre . . . nogen for dem kiørende Vogn enten kom til Skade, eller ved noget andet blev opholdt . . . saa at Midten af Broen altid holdes ryddelig til Forbie-Kiørsel for Kareter, Chaisser og Phaetons, hvilke det dog paaligger at holde sig paa den

høyre Side af Broen tæt op til Arbeids- og Bønder-Vognene. Paa Jord-Veiene, som ere ved Siden af Steenbroen, maae ingen kiøre, men samme bliver allene for Ridende og Gaaende med eller uden Byrde, som dog og maae holde sig paa høire Side.«

Men dette gjaldt altså kun for de københavnske udfartsveje – der skulle endnu gå tretten år, førend en rimelig færdselsordning blev gennemført i resten af Danmark. Det skete med den betydningsfulde vej-forordning af 13. december 1793. Det hedder her i § 89:

»Naar 2 Vogne møde hinanden paa Vejen, bør enhver holde til sin høire Side. En tom Vogn bør vige for en belæsset, og for en Karet, eller Chaise; og enhver skal være pligtig at vige af Vejen for Posten og Postillioner, naar disse blæse i Posthornet.«¹⁵

Medens 1700-tallets administration havde skabt – i hvert fald for Københavns vedkommende – et sæt af færdselsregler, der gjorde det lettere at afvikle trafikken, var tiden fra 1793 og helt op til 1869 mærkelig fattig på færdselslovgivning, selv om man kunne vente, at den stærkt øgede trafik i denne periode kunne have gjort det nødvendigt. Man levede videre på forordningen fra 1685, og hvad der tilføjedes hertil, var latterlige småting. Man kan f.eks. nævne plakaten, der forbød trafikanter at gå eller køre på Knippels- eller Holmens bro under disses op- eller nedhidsning,¹⁶ eller den, hvori det forbydes at istykkerslå kareter ude på gadernes kørebaner,¹⁷ ligesom det også helt op til 1869 foreholdtes københavnerne at holde gedebukke borte fra færdselsårerne.¹⁸ Typisk for Frederik VI's pernittengrynedede landsfaderlighed er en plakat fra februar 1816:

»Uagtet (vi tidligere har advaret) mod den Uskik af Pidske-Smelden, som den mindre Ungdom . . . kunde tillade sig, er det dog i den senere Tid bemærket, at Adskillige, saavel i Slæder, med og uden Læs, som i Kaner, have handlet mod de givne Lov-

GAMLE FÆRDSELSREGLER

På tilkørselsvejene til København kom der påbud om højrekørsel i 1780. Før den tid herskede tilfældigheden, som det fremgår af ovenstående prospekt af Vesterbrogade fra 1760. Kareterne i forgrunden holder til venstre, arbejdsvognene i baggrunden til højre. En enkelt vogn i baggrunden foretrækker at køre lige midt på kørebanen. Udsnit af prospekt fra Johan Jacob Bruun: *Novus Atlas Danicus*.

1761

bud, ligesom og den overhaandtagende Pidske-Smelden ved Kane-Kiørsel i Stadens Gader og paa dens Grund, er en mod den offentlige Sikkerhed stridende Uorden.«¹⁹

I 1860'erne blev man igen interesseret i orden og system i gadetrafikken. Efter at København i 1863 fik en ny politiorning, som i sine hovedtræk endnu er gældende, udsendtes i januar 1869 en »tidssvarende« politivedtægt for København, som i kapitel 3 og 4 indeholdt noget, der kunne ligne en moderne færdselslov.²⁰ Derefter blev alle tidligere færdselsforordninger tilbage til 1685 højtideligt ophævet.²¹ For landets øvrige købstæder udarbejdede Justitsministeriet en standard-politivedtægt, og disse blev i løbet af 1869-70 stadfæstet af byrådene med de små forandringer, som de lokale forhold nødvendiggjorde. Men endnu var der ingen samlet færdselslov for hele landet. I byerne gjaldt de lokale politivedtægter, på landeveje vejforordningen af 1793 – og i skovene et tredje sæt færdselsregler for køretøjer.²²

Men i løbet af årtierne omkring århundredskiftet ændrede trafikken som bekendt karakter. Først dukkede cyklisterne op, kaldet bl.a. henholdsvis velocipedanter og velocipetriner. Allerede fra 1869 blev de »saakaldte »Velocipeder«« ikke tolererede på fortove, men i 1883 blev det de vovemodige medlemmer af Dansk Bicycle Club tilladt at befare nogle spadserestier i Østre Anlæg for at øve sig, men kun før kl. 9 om morgenen.²³ På hele Strøget fra Kongens Nytorv til Rådhuspladsen måtte de under ingen omstændigheder vise sig.²⁴ Siden dukkede de første frygtindgydende automobiler op, og med dem den første egentlige færdselslov af 1903,²⁵ der siden jævnlige er blevet revideret og udvidet i takt med de stadig større mængder af biler, der unægtelig kører umaanerlig fast – ingen tænker mere på at overholde reglen om et såkaldt lidet lonte-trav.

HENVISNINGER OG NOTER

1. Om organiseringen af byens politi 1683-1814 se Kristian Hvidt: Politimester og politiret i København i Afhandlinger om arkiver ved Rigsarkivets 75 års jubilæum (1964) s. 82 f.
2. Frd. af 10. januar 1685. — Jvf. i øvrigt Torben Topsøe-Jensen: Ad hjulspor og landeveje (1966) s. 106 f.
3. En lignende bestemmelse fandtes i London, sidst lovfæstet i 1847. Bestemmelsen anvendtes endnu i 1964 som lovhjemmel til at idømme bøde til en taxachauffør for at have ladet sit køretøj stå »ubevogtet« i 20 minutter, skønt hestekræfterne nu var en almindelig benzinmotor. Politikens bagside 24. september 1964.
4. Således i Plakater af 20. september 1751, 30. oktober 1758, 4. maj 1772 og 8. februar 1811.
5. Frd. af 28. januar 1780.
6. For hyrekuske og kuske ved renovation nedsattes bodernes størrelse dog få måneder efter ved frd. af 10. oktober 1780.
7. Kabinettsordre af 28. februar 1780. Fogtmanns reskripter 1777-84 s. 277.
8. Politiplakat af 14. september 1815.
9. Her citeret efter den siden nævnte Plakat af 30. oktober 1758. En nyordning af vognnummersystemet skete ved Plakat af 18. juli 1771.
10. Ordlydendet var: När Paquetwagnerne mötas, hålla de halfwa Wägen hvar dera till höger. K. May's Förordning ang. Postväsenets och Gästgifwernas Sammanfogande. 10. februar 1718. Saml. af kungl. bref m.m. bd. 6 (1775) s. 467.
11. Gästgivare-Ordning af 12. december 1734 s. 23. Utdrag av Svenska Förordningar (1746) tome II s. 1144.

Hvis der ikke er plads til at passere hinanden, skal gående vige for ridende, ridende for kørende, kærre for vogn, mindre vogn for større, den tomme for den belæsede o.s.v. Hvis de alligevel ikke kan komme forbi hinanden, skal den ene kusk hjælpe den anden med at aflæse og skille vognen ad og sætte den sammen igen bag efter!
12. Der er blevet gjort en række til- løb til denne omlægning. Se f.eks. Statens offentliga utredningar

KRISTIAN HVIDT

- 1940 nr. 30 med udmærket historik s. 5 ff.
13. Thøger Nielsen: Uddrag af Højesterets Voteringsprot. (1952) s. 64.
 14. Frd. af 16. februar 1780. Frd. blev indskærpet borgerne igen ved Plakat af 1. juli 1816.
 15. I systemet af vigepligt heri kan der muligvis være en påvirkning fra den svenske 1734-forordning refereret i note 11.
 16. Plakat af 5. oktober 1769.
 17. Frd. af 28. oktober 1770.
 18. Plakat af 22. august 1791.
 19. Frd. af 9. februar 1816.
 20. Departementstidende 1869 s. 81 ff.
 21. Anordning af 22. januar 1869 § 2. Departementstidende 1869 s. 106-12.
 22. Heri er en lang række af færdselsforordningerne siden 1685 opremset.
 23. Færdselsbogen. Færdselsregler for hele landet (1925) s. 103-06.
 24. Dagsbefalinger samt andre reglementariske Bestemmelser for Københavns Politi (1884) s. 230 (22. februar 1869 og 16. april 1883).
 25. Ibid. s. 339 og 347 (6. august 1883 pkt. 5), jvf. Københavns færdsel - et tilbageblik. Udgivet af Københavns politis færdselsafdeling (1958) s. 30.
 26. Lov nr. 124 af 15. maj 1903. Allerede inden 1920 var den blevet revideret 5 gange (1906, 1908, 1910, 1913 og 1918).

ERINDRINGER

AF ZELIA N. ANDRUP

Fortsættelse fra årbog 1967.

De her bragte afsnit er stærkt forkortede.

2. JULEN

I mit barndomshjem formede julen sig sikkert, som det på den tid var almindeligt i de fleste københavnske hjem, undtagen på det madmæssige område. Vi fik aldrig risengrød og gæstesteg juleaften. Heller ikke senere i mit eget hjem har denne mod barne-maver så brutale skik været i brug. Otto og jeg var klare over, at hvis børnene skulle have glæde af al juleknaset, skulle deres maver ikke på forhånd fyldes med tung kost, som forvandlede dem til brosten. Jeg indførte derfor en ny tradition med en julemiddag af »feberkost« bestående af fiskebudding med asparges eller champignons som forret. (I fiskefarsen var den traditionelle mandel). Derefter kalkun og lidt henkogt frugt. I Dr. Tværgade var der slet ingen speciel julemiddag; mandelen i grøden kendte jeg kun »von hören sagen«. Vi spiste en ganske dagligdags og almindelig middag til sædvanlig spisetid kl. 4. En dame, for hvem jeg engang kom til at røbe, at jeg aldrig i mit liv havde spist risengrød og gåsesteg juleaften, udbrød forfærdet: »Så er De jo ikke kristen«, hvilket jeg beredvillig indrømmede.

Efter juletræet fik vi et aftensmåltid bestående af forloren skildpadde med frossen punch til. Dette var traditionelt. Vi har nok fået en eller anden slags dessert bagefter, men den har været varierende. Vi kendte ikke til udsmykning af spisestuen og bordet med adventskranse, julebukke, nissemand og alt det dér. Heller ikke opholdsstuerne var særligt pyntede til jul.

Forberedelserne var ikke nær så omfattende, som de senere er blevet. I mit eget hjem begyndte jeg at lave spegepølser først i december; senere kom talrige rullepølser, leverpostej, sylte og bunker af kager. Tilvirkning af rullepølser, leverpostej og kager var noget, der ofte foregik i Dr. Tværgade og derfor ikke særlig karakteristisk for julen. Bortset fra dejgen til de brune kager tror jeg ikke, at vi i mit barndomshjem begyndte at »jule« før et par dage før den 24nde. Naturligvis medregner jeg ikke, at vi pigebørn flere måneder i forvejen havde travlt med at strikke eller brodere, mens drengene snittede i træ for at forarbejde en serie af julegaver. Vi lavede bakkесervietter, osteservietter, lyseduge m.m. i fransk og engelsk broderi. Som lille syede jeg med kontursting i brogede farver på et kedeligt stof, som min mor kaldte »angola«. Mon det eksisterer endnu? Ellers var det hvide broderier eller endeløse strimler med tunger og »skygehuller« beregnet til undertøj, og senere blev det moderne at sy hvide kraver med hedebo-syning. Drengene lavede syæsker, handskeæsker, frimærkeæsker og fotografirammer, og når det gik højt endog taburetter og hyl-der, alt udskåret i almuestil. Disse ting hærgede hjemmet som en pest og dukkede op på alle mulige steder. Pigernes produkter op-holdt sig dog oftest beskedent hængemt i skuffer, men disse træ-sager var altid aggressivt udstillede ifølge deres natur.

Om aftenen op mod jul klippede vi stads til juletræet. Det fore-gik i spisestuen omkring det lange bord. Vi lavede først og frem-mest masser af kræmmerhuse af kulørt glanspapir, og vi konkur-rerede ivrigt om, hvem der kunne lave dem mest spidse og elegante. Vi flettede hjerter i to farver, net og musestiger af silkepapir. Vi havde også enkelte ark med kurve, der skulle klistres sammen. Guld- og sølvpapir forekom mere sparsomt og blev forbeholdt de større børn, for det var dyrt, og af det måtte intet gå til spilde. Flag i silke eller papir mener jeg ikke, vi havde. I grunden havde

vi på dette felt med juletræslykten ret frie hænder. Forældrene blandede sig ikke i vore påhit. Vi fandt æsker af forskellig størrelse og form frem, og dem overklistrede vi med kulørt papir eller guldpapir og pyntede dem med glansbilleder. Men vi kendte ikke til at lave roser og andre blomster af silkepapir, således som mine egne børn har gjort. Glasfugle, trompeter og kugler var forbudt; mine forældre var bange for, at vi skulle skære os på dem. Vi svinede herligt med guld- og sølvbronze, som blev smurt på alverdens ting og mindst på de ting, hvor det skulle være, f.eks. valnødder og grankogler, men så meget des mere på borde og stole og os selv.

Bortset fra de brune kager, hvis dej i lange tider stod på fade på spisekammerets højeste og desværre absolut utilgængelige hylde, kan juleforberelserne i køkkenet ikke have strakt sig over ret lang tid. Der blev bagt en bunke kager, vanillekranse, jødekager, korendekager, klejner og andre slags. Arterne varierede i nogen grad fra år til år, men de brune kager med en (hel!) mandel i midten, vanillekransene og klejnerne var faste gennem tiderne. Nogle år blev der bagt pebernødder, men de forsvandt igen af programmet. De duede kun til at spille om, fik prædikatet »noget kedeligt, tørt kram«, hvorefter de beskæmmet trak sig tilbage.

Formkager og store kager som »julekage« og »søsterkage« bagte vi ikke hjemme. Vi købte dem hos bageren, særlig »julekage« til glæde for min far.

Julegaverne, som hver især fabrikerede eller købte efter sit eget hoved, var ganske anderledes beskedne end senere tiders. Hvert barn fik et stykke legetøj, en dukke, en farvelade, tinsoldater eller sådan noget, men aldrig »bløde pakker« med beklædningsgenstande. Dette fornuftige synspunkt var vi vore forældre taknemmelige for, når vi hørte om kammerater, som til jul fik strømper, hårbånd, trøjer o.l. Vi syntes, det var et sjofelt snyderi af forældrene, som

dog var nødt til at give deres børn det tøj, de skulle bruge. Kun hvis det var noget særligt smukt og fint, som ellers ikke blev købt, fandt vi det tilladeligt, at forældre gav deres børn »bløde pakker«.

Kun to julegaver fra min barndom har gjort så stort indtryk på mig, at jeg endnu husker dem. Det ene var endda en fællesgave til de tre yngste børn, noget vi skulle »enes om«, og det at enes var absolut ikke vores stærke side. Gaven var en »lanterna magica«. Mon nogen nu aner, hvad det er? Det er et yderst primitivt lysbilledapparat med en lille lampe som lyskilde og nogle glasplader med kulørte billeder, som projiceres ud på et udspændt lærred. Nej, hvor vi fandt det pragtfuldt! Og det gik udmærket at enes om dette vidunder. Der skulle to til at betjene det (lampen og ind- og udtagning af pladerne), og når lampen ikke mere trængte til pasning, kunne der jo nok være to tilskuere. Det andet var en billedbog med vers i, og den husker jeg kun, fordi jeg havde snydt mig til at liste ind i kabinettet, hvor julegaverne blev samlet i en stor kurv under flygelet, og rode rundt i dem, til jeg fandt bogen med udskrift til mig. Jeg glædede mig nok til juleaften det år, men ikke som jeg plejede. Jeg havde jo ikke overholdt spillets regler, jeg havde gjort noget, som ikke var »fair play«. Selv om jeg ikke kendte sådan fine udtryk, følte jeg særdeles godt, at dette kunne jeg ikke være bekendt, og det pinte mig. Derfor har denne grå bog med titlen »Til mine smaa Venner« i blå bogstaver og med en tegning af en lille dreng med en bog under armen bidt sig så fast i min erindring, at jeg nu ca. 60 år efter er lige så fortrolig med den (skønt den forlængst er gået al kødets gang) som med mine leksika og håndbøger, som jeg daglig tager ud og sætter ind i min reel. Det ville nok have moret giveren, hvis han havde vidst, at denne gave – ved min egen lille sjofelhed – skulle få evigt liv for mig.

Julegaverne, som hver især købte og ordnede efter sit eget hoved

og formueomstændigheder, var sommetider pakket ind, sommetider ikke. En senere tids raffinement med, at hver person vælger et kulørt papir eller et særligt smukt mønstret papir til sine gaver, således at selve gavens indpakning angiver, hvem den er fra, kendtes ikke i min barndom. Det er egentlig en smuk skik. Vi har herhjemme haft de mest tilfredsstillende virkninger af denne idé; f.eks. mat, hvidt papir med røde silkebånd og julestjerner (glansbillede) ved siden af lyseblå pakker med grankviste som dekoration og sorte med sølvbånd og påklistrede juleklokker og stjerner i sølv o.s.v. Når man er et halvt dusin familier, der fejrer julen sammen og giver hinanden gaver, er her et rigt felt til at lade fantasien spille, og julebordene kan blive meget dekorative på den måde.

Men sligt kendtes ikke i goerne; jeg ved ikke engang, om begrebet »Julepapir« eksisterede.

Om en gave blev pakket ind eller ikke, afhang af, hvor den skulle eller kunne anbringes. Et år fik Agnete og jeg et par kjoler af hvidt musselin med et mønster af små kulørte cirkler ganske lignende de glaskugler, som børn spiller med. De var syet med blonde i den runde halsudskæring og med silkesløjfer på skuldrene, Agnetes røde, mine blå. De var hængt op på en af hylderne i en reol, og skønt de artsmæssigt måske kunne falde ind under begrebet »bløde pakker«, har jeg sjældent fået noget, jeg blev så begejstret over. Jeg husker godt min glæde over straks at få øje på dem, da vi kom ind i julestuen, og mine forgæves forsøg på at bryde ud af kredsen, der gik rundt og sang: »Højt fra træets grønne top«. Jeg måtte jo straks hen og beundre disse vidundere, som ikke kunne være til andre end Agnete og mig. »Boldekjolerne« døbte vi dem, og de spillede i flere år – klogeligt syede med mange læg til forlængelse, som de var – en meget stor rolle for os. Når

jeg så tydeligt husker disse kjoler, er det ikke, fordi der knytter sig nogen følelsesbetonet historie til dem, men af den prosaiske grund, at jeg har et fotografi af Agnete i sin »Boldekjole«.

Små gaver blev pakket ind og hængt på juletræet, andre ting, som anbragtes på gulvet under træet, måtte også pakkes ind af hensyn til eventuelle dryp fra lysene; langt de fleste gaver lå på julebordene ganske uden system.

Juletræet købtes af min mor eller af en af de ældre søskende i en eller anden af de mange gadeforretninger; det skete nogle dage før jul, og træet blev lagt ind i gården, hvor vi fra spisestuevinduet kunne se på det og stimulere vore forventninger. Først den 24nde, når kontortiden kl. 12 var forbi, bar Ejberg træet op og stillede det midt i min fars kontor. Her lå al stadsen parat, lysene var sat i holderne og brændt til. Dette var nødvendigt, for at de kunne fænge hurtigt, når træet skulle tændes. Vi flottede os meget med lys; der var nok op mod 100 lys på vore juletræer, og alle var de hvide. Forældrene havde antipati mod røde julelys. Det var de store børns job at pynte juletræet, og de små blev holdt borte med hård hånd.

Den 24nde om morgenen fik vi hver et stykke legetøj for at pacificere os i den lange ventetid til kl. c. 6, når festen skulle begynde. Når den ganske almindelige middag var sat til livs, og de voksne havde drukket deres kaffe, samledes hele familien med de eventuelle gæster og de tre tjenestepiger i kabinettet. Min mor satte sig ved flygelet, og alle sang »Dejlig er jorden«. Jeg mindes en tid, da min far før salmesangen læste juleevangeliet for os, men denne skik holdt sig ikke i mange år. Det er forbavsende, hvor lidet kristeligt vor jul var præget, da mine forældre dog var ivrige kirkegængere – særlig min far – og meget religiøst indstillede.

Efter salmen blev alle lys i stuen slukket, og børnene stillet op

på række efter alder, de mindste forrest. Polonaisen endte med de tre piger. Og så stod man der i mørket og ventede dirrende af spænding, mens det ældste barn tændte træet – en evighed!

Pludselig blev fløjdørene slået op, og der stod træet og strålede i et brus af lys, farver og englehår. Alle myldrede ind, men ikke straks til gavebordene og knaset på træet, der var nemlig meget knas i kurve og kræmmerhuse i mine første barneår. Senere fik vi godterne serveret på assietter og skåle på bordene, og træets mange fine kurve og spidse kræmmerhuse blev derved symboler. Et fast greb i hver af mine hænder forhindrede mig i at styrte mig over gaverne straks og styrede mig fast og nådeløst rundt i kredsen omkring træet, mens man sang: »Højt fra træets grønne top«. Der blev sunget mange vers, og det var ikke så lidt af en prøvelse for utålmodige sjæle, som under rundgangen måtte vende ryggen til de bugnende borde. Jeg var da også nær ved at dreje hovedet af led, efterhånden som jeg fik øje på flere og flere herligheder, som jeg i vild optimisme mente, alle var til mig. Endelig slap jeg løs og kunne »gå til sagen«. Der var ingen højtidelig gaveuddeling, hver måtte gå på jagt og hitte sit.

Når alle havde fået deres gaver under almindelig taksigelse og kysseri, faldt der fred over feltet. Børnene legede med deres legetøj, og de ældre satte sig hyggeligt til rette i dagligstuen omkring lampen og læste i deres nyerhvervede bøger. Min far sad altid juleaften i sin stol og pløjede »Blæksprutten« igennem. Ved nittiden gik vi ind i spisestuen til Ejbergs mesterværk, den forlorne skildpadde, som pligtskyldigst hvert år overgik sig selv. Bordet var ikke særligt pyntet til jul; strøning af grangrene, kranse i lysekronen, julebukke med silkebånd, englebasser og nisser m.m. tilhører en senere tid. Den eneste nisse, som optrådte på bordet i julen hos os, er den gemytlige fyr på hvidtølsflaskerne fra De forenede Bryggerier.

Da vi små var blevet halvvoxne, blev det et år betroet os at pynte juletræet. Men vi var blevet raffinerede og foreslog et helt hvidt træ – det brogede var jo kun for pattebørn! Så stod da træet der smykket kun med hvide lys, sølvpynt i alle variationer og masser af englehår. Det så fint ud. Men året efter ville vi ligesom Carl Lund og skildpadden overgå os selv. Kunsten steg, træet skulle ikke alene være hvidt, det skulle være »rimdækket«. Der købtes soda i bunkevis, som opløstes i en spand med kogende vand, og da det var blevet koldt, blev træet lagt ned og alle grene en for en dyppet i denne opløsning. Det var et gyseligt svineri, der trods alle forsigtighedsforanstaltninger med udbredte aviser gik hårdt ud over gulvet. Sodaen illuderede på en måde ret godt som rimfrost, men det lykkedes os ikke at få den jævnt fordelt, og kønt blev træet ikke. Desuden hindrede dette overtræk granen i at udsprede den herlige duft, som er en så umistelig faktor til at skabe den rette julestemning. Det blev nærmest en fiasko (år 1900 eller 1901). Næste år vendte vi tilbage til »pattebarnsjuletræet« med al den brogede stads.

Nytårsaften tilbragte vi altid hjemme og uden gæster. Der blev ikke serveret nogen særlig festmiddag, og dagen forløb som enhver anden dag i juleferien. Om aftenen spillede vi gerne »Halv tolv« om resterne af juleknaset, som i ond trang suppleredes op med de så foragtede pebernødder. Det skete altid i spisestuen omkring det lange bord. Lidt før kl. 24 kom der en stor bolle punch på bordet; den havde min mor brygget af adskillige flasker hvidvin, arrac, angostura og stærk sukkeropløsning, men hvad der ellers var i den, ved jeg ikke. Jo, citronskal var der altid i, og vi fandt naturligvis, at den var dejlig.

Punchebollen af mat glas med brede forgyldte kanter på underfadet og et forgyldt, krumt horn til håndtag på låget og med tilsvarende glas-puncheske var festlig at se på. Omkring bollen stod

de små, buttede punchglas på lav fod. Selve glassenes nedre halvdel var matteret, og foroven var de prydede med en blomsterranke i mat glas på den klare baggrund. Punchebollen har nu stået i 33 år i mit skab, men den morsomme ske er forlængst gået ad undas. Glassene har jeg aldrig ejet, men en del af dem eksisterer endnu hos en yngre slægtning.

Min far holdt en nytårstale, og vi drak året ind med megen højtidelighed. Bagefter var der almindelig taksigelse for det gamle år og almindelig rundkysseri, hvorefter man gik i seng.

Foruden skøjteløbningen på Kastelsgraven var en af juleferiens yndede forlystelser at gå på Panoptikon. Det lå i nærheden af den nuværende hovedbanegård på det sted, hvor nu den store skyskraber er bygget op, efter at »Terminus« brændte for nogle år siden.

Panoptikon var et »vokskabinet«, hvor man så historiske personer og begivenheder og desuden rædsler for enhver smag. Der var Napoleon i flot uniform betragende sin søn, den lille konge af Rom. Jeg tror også, at der var en stor krigsscene med Napoleon, der står på en træbro, men hvilket slag det hentyder til, ved jeg ikke – muligvis Beresina. Et andet sted så man gennem en rude den frygtelige brand i Burgteatret i Wien med ildskær og røg og kvalte damer hængende udover logeranden.

Det gyseligste og derfor naturligt mest appricierede var en serie tableauer »De onde veje«. Børn bliver jo ikke forgæves opfødt med Grimms eventyr og rystende spøgelseshistorier! I denne serie fulgte man en ung forbryders skæbne fra drikkeriet i knejpen til indbrud og mord på en gammel dame. Man så det ulykkelige offer liggende halvt ud af sengen, mens morderen gennemroder kommode-skufferne. Sidste billede var henrettelsen, hvor bødlen står med den slebne økse ved siden af blokken og den knælende forbryder, der har hænderne sammenlænkede på ryggen. Der var mange flere

billeder i serien, blandt andet den grædende moder med glycerin-tårer på de blege vokskinder, men jeg nævner kun de enkelte, som jeg husker bedst. Det var absolut ikke sund underholdning for børn, men vi kom der gentagne gange og gik altid hjem med en glubende appetit. Sindsbevægelser tærer!

Sommetider kom vi på museer med min far, og det var også en forlystelse; særlig elskede vi etnografisk museum. Jeg ville gerne have været på naturhistorisk museum, men det interesserede hverken min far eller nogen af mine søskende, så det måtte vente, til jeg kunne gå der alene, hvilket varede længe. Separatistiske tilbøjeligheder var ikke velsete i denne så fast sammentømrede familiekreds.

Skolen tog sig yderst sjældent på at tage eleverne på museum. Et påtænkt besøg på Thorvaldsens museum blev opgivet, da klasselærerinden, som skulle gå der med os, ytrede, at hun var bange for, at vi skulle »se uartigt på statuerne«. (Sic!)

Så var det jo heldigt, at min far ikke nærrede den slags ængstelser.

På Hellig-tre-kongers aften fik vi lov at sætte tre tændte lys på aftensbordet.

Da middagsmåltidet spistes kl. 16 eller 16½, var der hver dag aftensmad kl. 20. Det bestod af omtrent det samme som et nutidigt frokostbord med forskellige slags afskåret pålæg og ost, men aldrig nogen varm ret. Senere dukkede flere slags salater op; særlig yndet var »ruskumsnuskosalat«, en mayonnaise med mange slags grønsager dels rå og dels kogte. Den var også meget fin med radiseskiver og karse strøet over.

Når det var frostvejr, tiggede vi æg, hvis hvider vi slog ud i et glas med vand og stillede dem ved et åbent vindue. Næste dag havde hviden dannet mærkelige figurer som drypstengrotter eller fine, hvide slotte med tårne og spir – hvis man da ellers havde

ERINDRINGER

fantasi nok til at se dem! Derudaf kunne man læse sin skæbne, mente vi. Det havde jeg ikke fantasi nok til dengang; og dog havnede jeg på et pragtfuldt slot med mange tårne og fine spir, så der var måske noget i den gamle overtro alligevel. Hvem ved?

Der var også noget med, at man skulle sætte sine støvler på en eller anden tosset måde, gå baglæns i seng (hvem går for resten nogensinde forlæns i seng?) og fremsige følgende digt:

»Hellige tre konger, sig mig i nat,
hvem der skal være min bedste skat,
hvis dug jeg skal brede,
hvis seng jeg skal rede,
hvis hustru jeg skal være,
hvis navn jeg skal bære
med ære?«

Så ville man i drømme få svar på sine mange spørgsmål.

Men skønt jeg er min families eneste søndagsbarn, har både drømmeguden og de andre hinsides ånder altid til min store ærgrelse totalt ignoreret mig. Jeg fik aldrig svar på noget som helst, og jeg så heller aldrig spøgelser, hvad både min mor og flere af de ældre søstre påstod, at de ofte gjorde.

3. EN VINTERDAG I BARNESKOLEN

Det er bagende varmt. Agnete og jeg har bestemt, at vi vil lege alfekonge og alfedronning. Vi har plukket blomster, flettet krans og tilsidst syet små buketter på et par hvide festonsbukser og et tilsvarende skørt til dronningen. Jeg er færdig med mit og har strakt mig i græsset, hvor jeg ligger og lader solen bage mig igennem, mens jeg dovent ser på tjørnetræet, der vugger sine røde blomsterskærme mod den dirrende, dybbå himmel. Bag os står

spisestuevinduerne på vid gab, og vi hører stuepigen gå frem og tilbage derinde. »Se nu at blive færdig, Agnete. Det varer ikke så længe, før vi skal spise, Louise er ved at dække bord«. En klirren af glas på en bakke tyder på, at jeg har ret. Denne klirren bliver ved. Den bliver så pågående, at jeg irriteret sætter mig op – i sengen. Og der står Marie ved sit bord i sin stumpe nattrøje med en blafrende tændstik i hånden og klirrer med lampeglas og kuppel i det mørke og halvkolde barneværelse. Den lille, hyggelige natlampe har ikke været tændt inat, det er den kun, når en af os er syg, og mærkeligvis er alle raske i øjeblikket. Under Maries sribede nattrøje hænger chemisen ned; den sover hun med om natten. Det gør jeg ikke, men jeg har jo også en rigtig, lang natkjole, så min chemise ligger på stolen ved min seng. Jeg kigger lidt på Marie og ligger og morer mig med at tænke på, hvor sjov hun ville se ud i nattrøje alene og ikke en stump til at dække bagdelen. Hun sætter sig på sengekanten og klæder sig på; så går hun hen til spejlet og sætter håret op. Hun vasker sig ikke. Hendes toilette må vente, til de fire unger er ude af huset og morgenrengøringen overstået. Servanten må aflastes mest muligt, og Julie og Astrid har her førsteretten. Nu vækker Marie dem, så ved jeg, at klokken er 7¼ og at turen kommer til mig om et kvarters tid. Det nytter ikke, at jeg krampagtigt lukker øjnene og kæmper for at finde tilbage til græsplænen og den blomstrende rødtjørn, jeg hører dog de ældre søstres levé, deres småskænderier, deres børsten tænder over slumpespenden. Marie går ud for at fylde servantekanden igen nede i badeværelset, og idet hun passerer min seng, kommer det frygtelige øjeblik. »Zelia, du skal op, klokken er halv otte«. Ja, det er jo sandt, jeg skal i skole; det er ikke juni, men januar og juleferien holdt op for en uges tid siden. Æv, hvor er det væmmeligt!

Gnavent langer jeg ud efter tøjet, der ligger på stolen, hiver

hele redeligheden op i fodenden af sengen og begynder den ked-sommelige påklædning. Natkjolen af og chemisen på er et øjeblikks sag, selv om man sidder i en seng, og det er både varmere og hurtigere end den besværlige proces at stå ud af sengen, trække armene ud af natkjoleærmerne og trække den ned over hofterne, tage chemisen over hovedet for så endelig at træde ud af natkjolen. At tage natkjolen af inden man tog chemisen på var utænkeligt, så havde man jo kun den stumpe uldtrøje på, og det var meget upassende og derfor forbudt. Uldtrøjen har jeg altså på, den tages kun af om lørdagen, når man efter badet får rent tøj på. Jeg kan godt lide chemisen, den er lækker, af fint, hvidt stof med fine blonder eller festons i halsudskæringen og i ærmegabene. Især er jeg glad for den pæne nye facon med knapper på skuldrene i stedet for tidligere tiders chemise med små ærmer i og bred lining med chemiseknap, som man skulle passe sådan på, fordi den var af guld. Livstykket med de grå strømpebåndelastikker, hvori de uldne strømper hænger og dasker, kan jeg ikke fordrage, det ligner et seletøj, og desuden er det sjældent rent, for det skiftes kun hver fjortende dag. Det er lidt af et ekvilibristisk kunststykke at trække strømperne på uden at knappe dem af livstykket, som først tages over hovedet. Man skal kunne bøje sig ordentlig sammen med knæene helt op til næsetippen; men det er min mindste kunst, for jeg er meget smidig. Det er Agnete ikke, og jeg tror aldrig, hun lærte fidusen ved at lade strømperne blive hængende i livstykket. Strømperne er naturligvis sorte. Hvad skulle de ellers være? Mine havde det lille opmuntrende moment, at de i kanten havde ni højrrøde kryds. Systemet med de mange børn og de mange ens strømper var dette: ældste barn eet kryds i strømperne, næstældste to kryds o.s.v. Det var meget praktisk, idet et par strømper, som ved arv gik et trin ned i rækken, kun behøvede at få påsyet et nyt kryds, i stedet for at blive navnet om, som de

ellers skulle have været. Efter seletøjet kommer uldbukserne. De er lækre og dejlig varme; min mor strikker dem selv af fint, hvidt garn, og de sidder så godt med deres stramme ribbebort for benene, helt retstriking i selve buksen, der var syet med et godt stort spjæld. Ribbebort foroven med huller til elastikken. Dem var der aldrig vrøvl med. Så hopper jeg ud af sengen, nu bagdelen er behørigt garderet, og fortsætter processen stående ved stolen. Hvide bukser fint udsyede i linned med små læg, ofte tre sammen, og festons for benene, samme konstruktion med forklap og bagklap og to sæt bindebånd som Maries. De var mindre pålidelige end uldbukserne, for det kunne jo ske, at et af de fire bændler gik af, og så var det svært at tøjre forklappen med bagklappens bånd eller vice versa. Klokke af hvidt bommesi, vaffelmønstret på retten og loddent på vrangen og stift som en ulykke. Derover skørtet, som nu i vintertiden er af mørkt tøj i retning af militærklæde syet med bred linning og tungt som en brosten. Jeg tænker med et suk på sommerens dejlige, lette, broderede skørter af hvidt linned! De sorte støvler med tunger, een for hver knap og to særlig store tunger som afslutning foroven knapper jeg hende ved Maries bord, hvor støvleknapperen med benskaft har sin plads. Jeg elsker mine støvler; de er flotte, synes jeg. De bliver også syet til mig, og det er sjovt at komme til skomageren og få taget mål med denne tingest, der har ligesom en lille slæde, der kører hen og viser fodens længde. Min mor vælger selv skindet ud, så de kan blive rigtig fine og lækre.

Nu er servanten ledig, og jeg går hen at vaske mig. Det går rask, for oftest er det kun ansigt og hænder, der får en omgang. Min mor har af hensyn til børnenes teint, som hun er meget øm over, forbudt sæbe i ansigtet.

Hals og arme sæbevaskes, men kun på speciel opfordring fra Marie. Så børstes der tænder over slumpepanden. Det sker kun

om morgenen, indtil en lærerinde i sundhedslære fortæller mig, at sligt bør ske om aftenen. Et svagt forsøg på at indføre denne reform i barneværelset faldt negativt ud undtagen for mit eget vedkommende.

Men nu kommer det sidste og det værste. Jeg skal redes! På stolen ved Maries bord anbringes delinkventen. Åh, hvor var det nemt og smertefrit, da jeg som ganske lille var drengeklippet. Ganske vist hadede jeg frisør Rasmussen, der kom og klippede os allesammen, og jeg kunne ikke lide at gå og fryse om hovedet de første par dage derefter, men det skete så sjældent, at det ikke rigtigt talte med. Overgangstiden med krumkam var heller ikke slem, det var kun et par tag med kammen. Men nu var håret så langt, at det kunne holdes sammen i nakken, og når det rigtig strammedes, kunne det »flettes med knibtang« og danne to små stenhårde løkker i en fletning. Det var dog langt at foretrække for den forsmædelige »tut«, som jeg til min fortrydelse indtil for kort tid siden havde måttet gå med, og som alle kammeraterne håned og drillede mig med. Denne »frisure« holdt håret sammen helt inde ved hovedet, hvor det bandtes stramt med et underhårbånd og derover en lille, sort silkesløjfe. Vi havde aldrig andet end sorte hårbånd, undtagen til baller; så fik vi bånd i kjolens farve eller hvide silkebånd. Denne gyselige »tut« stak vandret ud fra hovedet som en kuperet hestehale og gjorde mig håbløst til grin for mine mere hårfagre kammerater. Lidet anede jeg i min trængsels »tutperiode«, at jeg i løbet af få år skulle blive den stolte ejermand af en pragtfuld, tyk fletning, der lod sig flette »i to etager« og var så lang, at jeg kunne sidde på dusken af den og derved forvandle de fordums spottefugle til ydmyge beundrere.

Nu gjaldt det om at skynde på Marie, så jeg i en fart kunne komme hen og tage kjole og forklæde på. Kjolen, der altid var ulden og syet uden særlige dikkedarer, havde mindre interesse end

forklædet, der skiftedes oftere og var af blomstret eller ternet bomuldsstof i forskellige farver; desuden var det pyntet med flæser i ærmegabene og flæser i halsen besat med smalle, hvide blonder.

Der lægges ikke megen vægt på klæder i mit hjem. Vi ejer kun to vinterkjoler hver, én til skolebrug og én lidt finere søndagskjole, som senere degraderes til skolekjole; desuden en danseskjole og naturligvis en balkkjole, som holder i mange år.

Når Marmorkirkens klokker ringer otte, skal vi være færdige og gå ind i spisestuen. Min mor sidder ved bordenden oppe ved vinduet og ved hendes højre side min far. Det vil sige, der er hans plads, for han er som oftest meget tidligere oppe og ude at gå morgentur eller til gymnastik, når vi kommer ind til bordet. Sommetider er han gået til Rysensten for at tage bad. Han er »viking« (navnet var vist ikke endnu opfundet); men i al fald ynder han at hoppe i et hul i isen, en indstilling, der er komplet uforståelig for min mor, og som fylder hende med en blanding af beundring og rædsel. Hun sidder i en lang, grå morgenkjole kantet med sorte fløjlsbånd og med blondekappe besat med sorte eller hvide silkesløjfer på hovedet. Til højre for min far har det ældste barn sin plads, dernæst det næstældste o.s.v., således at jeg som rosinen i pølseenden har plads mellem Agnete og min mor. Denne pladsfordeling er hellig og ukrænkelig. Er man syg eller forhindret af andre grunde, står pladsen tom. Ikke tale om at rykke sammen eller bytte pladser.

Til teen får vi en krydder, som vi flækker og smører godt tykt smør på og derefter franskbrød og surbrød ad libitum. Julie og Holger kommer op at slås om det sidste stykke surbrød – det er en daglig foreteelse, som de ofte tuder over, og vi andre griner af. Ved hver kuvert står en flaske mælk og en madkasse med frokosten, »skolen ser helst madkasser«. I en fart puttes flasken ned i

det dertil beregnede rum i den ene ende af skoletasken. Den er af sort voksdug med lysegule kanter syet i tornisterfacon med klap, der spændes med en lille rem på midten. Flere af kammeraterne har røde eller grønne fløjlstasker af samme model; men jeg kan nu bedst lide min egen sorte med lyst, stribet foer indeni. Den er også let at tørre af i regnvejr og lugter ikke ækelt »uldent« som de andres. Om madpakken er svøbt en lille frynseserviet, også et krav fra skolen. Min er festlig med en rød krebs broderet i korssting i det ene hjørne. Den skal i spisefrikvarteret breddes ud på pulten, inden maden pakkes op. Min mor har et arsenal af disse »krebseservietter«, for Agnete og jeg har aldrig andre med i skole.

Kl. 8 ½ går det vilde jag ned ad trapperne. Skolevejen går gennem Kronprinsessegade, Gothersgade – hvor »syrevognen« ikke benyttes af denne lille horde på 5 à 6 søstre – til Østervoldgade nr. 7, N. Zahles skole. Det er ganske vist koldt, men ikke koldt nok til at lægge vejen gennem Kongens Have for der at glide på de mange glidebaner. Det går hurtigere end den kortere vej ad Gothersgade, for man løber jo fra den ene bane til den anden for at bevare farten.

Når jeg først er kommet i skole, morer det mig. Måske til dels fordi det ikke er så tilvant for mig som for de andre. I kammeraternes vidnesbyrdbog opregnes de forsømte skoledage, i min er der tal på de dage, jeg har været i skole, og det er ikke så mange.

Jeg kan godt lide de fleste af lærerinderne undtagen bibelhistorielærerinden og regnelærerinden. Den første er sledsk og salvelsesfuld, den anden kedelig. Klasselærerinden holder jeg meget af, skønt hun skænder meget på mig, fordi jeg laver spektakel i timerne. Jeg indser godt, at det nu er hendes metier, ligesom det er et skolebarns ret at få lidt sjov ud af timerne. Blandt andet spiller jeg på knappenål og har forført en del kammerater til det samme.

Vore nåle har navne efter operaens stjerner, og jeg er den lykkelige ejermand af »Herold«, en usædvanlig lang fyr, der har en dejlig tone, når han klemmes rigtig godt fast under pultens låg. Naturligvis kan denne sport kun drives med held, når man er nogle stykker om det, så lyden stadigt kommer fra forskellige steder. Ellers var synderen alt for let at finde.

Når jeg bliver straffet med oversidning og »seddel med hjem«, tages det aldrig højtideligt af mine forældre og følgelig heller ikke af mig selv. Kun een anmærkning fik vi på hovedet for. »Uopmærksom«. Stod der det, blev min far meget vred. Ellers kunne vi så nogenlunde skabe os, som vi fandt for godt i skolen. Jeg havde hørt en for mig opbyggelig historie om min fars indstilling til de ældre søstres skolegang, og den gav mig en vis afstivning i mit eget forhold til skolen. En af de tre store søstre, som dengang gik i frk. Richards skole, sad og læste på sin geografilektie til næste dag. Hun bad min far hjælpe sig med at finde bugten ved Squillate på kortet. »Bugten ved Squillate? Hvad er det for en bugt?« Han søgte forgæves på kortet og sagde til sidst: »Jeg kan heller ikke finde den; men det er også ligegyldigt, den bugt behøver du ikke bekymre dig om«.

Næste dag gik min far op på skolen til frk. Richard og spurgte hende, om det var rigtigt, at hun krævede af børnene, at de skulle lære bugten ved Squillate, for det var da meningsløst. »Børnene i min skole skal kunne bugten ved Squillate«, svarede denne bestemte og originale dame. »Ja vel«, svarede min far, »men mine døtre skal ikke lære bugten ved Squillate«. Og så drog han hjem med alle døtrene. De kom over i N. Zahles skole, hvor så resten af sværmen kom ind, efterhånden som de voksede til. Forholdet til frk. Richard vedblev mærkeligt nok at være særdeles venligt; jeg så jo, at hun kom som gæst ved middagsselskaberne også efter »slaget ved Squillate«.

ERINDRINGER

Gymnastiktimerne er en behagelig afbrydelse af undervisningen i klasseværelset. Vi kommer ned i stueetagen til »omklædningsværelset«, hvor »omklædningen« indskrænker sig til, at man tager kjole og skørter af, trækker et par mørkeblå »niggers« over de andre to par bukser og derover en tilsvarende gymnastikdragt af cheviot syet med skørt, bælte i livet og langærmet bluse med matroskrave besat med hvide lidser. Det bedste var de små sorte gymnastiksko. De ellers højtelskede støvler sad jo på fødderne året rundt undtagen om natten. Om det er 10 graders frost eller 20 graders varme influerer ikke på de lange sorte uldstrømper og knapstøvlerne. Derfor er det sådan en herlig følelse at springe rundt i de små, dejligt lette sko. Desuden er jeg flink til gymnastik, en af de flinkeste. Havde jeg blot haft flere kræfter, særlig armkræfter kunne jeg let have hævdet første-pladsen. Spring og smidighedsøvelser er jeg som skabt til, men jeg kan ikke hæve mig i bøjede arme eller gå op ad et tov uden at tage benene til hjælp.

Efter timen må vi igen ind til omklædning i det alt for lille værelse, og jeg skal love for, at det ikke alene er armsved eller fodsved, men universalsved krydret med andre uddunstninger, som gør atmosfæren derinde tyk og udéfinerlig. Bad er der naturligvis ikke, og ingen tænkte på muligheden af at klæde sig af »i folkets påsyn«. Det ville have været toppunktet af uanstændighed og have vakt en storm af forargelse ikke mindst fra forældrenes side.

Al undervisning gaves af lærerinder, og en lærer var for os et næsten ukendt fænomen; man kunne dog undertiden møde et par stykker på gangene, men de underviste kun i de ældste klasser. Jeg var vist i 5te klasse (ca år 97), da det store privilegium at få en af skabningens herrer til lærer i naturhistorie tidedes mig. Det var Vilhelm Rasmussen. Frk. Zahle havde en mærkelig evne til

at knytte tidens bedste lærerkræfter til sin skole. Der er vist få, der kan prale af at være bleven undervist af en så strålende lærerstab, som jeg havde i min gymnasietid: L. Moltesen i kirkehistorie (sandt at sige ikke morsom). M. Mackeprang i historie. Hans Holten-Bechtolsheim i latin, senere Ove Jørgensen, da Holten fik ansættelse på Sorø Akademi. Ove Jørgensen er vist mere bekendt, men Holten var så absolut den dygtigste og mest inciterende af de to. Vilhelm Andersen i dansk. A. B. Drachmann i græsk.

Den bekendte filolog Heiberg var samtidigt ansat ved skolen, min søster Agnete læste græsk med ham. Jeg tvivler på, at nogen skole, hverken privat- eller statskole nogensinde senere har kunnet mønstre en sådan buket af kapaciteter.

Agnete blev student i 1902, jeg i 1905.

Men tilbage til 1897, da Vilhelm Rasmussen blev min lærer i naturhistorie. Han vakte min interesse for naturfag, hvilket jeg endnu idag er ham taknemmelig for. Men sikken en komedie med formaninger op og ned ad vægge, inden vi fandtes præparerede til at gå ind til denne nåde! For eksempel blev vi instruerede om, at vi ikke, som sædvanlig, når vi ønskede at træde af på naturens vegne, måtte sige: »Må jeg gå ud?« Vi skulle sige, at vi ikke var rigtig raske.

I det hele taget blomstrede snerperiet i denne ellers så fortræffelige skole, som fik det kunstgødning. Hos fransklærerinden måtte vi ikke oversætte »être à califourchon sur une barre« ved »sidde overskrævs på en bjælke«, nej, det var et stygt og meget upassende udtryk. Det hed »ride på en bjælke« og således fremdeles. Den sarte frk. Ringberg ville have rødmet ned i fjederstøvlerne, havde hun anet, hvilke uhyrligheder hendes uskyldige små lam få år efter kom ud for i de græske tekster hos A. B. Drachmann.

Men endnu er jeg kun en lille pige i »de små klasser«, som sid-

der stivøjet af kedsomhed og prøver at begribe lidt af de indviklede regnestykker med talrige æbler, pærer, knapper, æg o.s.v. »Når 3 pund pærer koster 1 kr. 73 øre, hvad koster så en parterbillet?« Jeg begreb det aldrig.

Bare den fjollede klokke dog snart ville ringe! Endelig kimer den, og vi får fri, vi skal hjem. Tøjet på i en fart og af sted. Ved trappen bremses farten, idet en klasselærerinde har taget opstilling ved det øverste trin. En efter en må vi give hånden, knikse og sige farvel. En meget fornuftig foranstaltning for at bremse det vilde run ned ad trapperne; men vi skønner absolut ikke på det. Vi er tre-fire kammerater, som har aftalt soldetur til Tychsens chokoladebutik i Vendersgade. Der ligger på disken de herligste stænger med kaffekrem og tekrem i form af egeblade og andre botanisk mere ubestemmelige blade. Dadelstænger, figenstænger og chokoladestænger med lyserød hindbærkrem findes også en masse, men bøge- og egebladene med kaffe- og tekrem er mest skattede. De koster 10 eller 15 øre. Hver får sin pose med et udvalg efter smag og formueomstændigheder, og så går turen til Kongens Have, hvor vi på en bænk tusker om herlighederne og nyder slikkeriet under agtpågivende spejden. Øjner vi en af lærerinderne fra »Zaligheden«, gemmer vi poserne og tager handsker på. Ellers kan man vente sig en overhaling næste dag om det upassende og udannede i at »spise på gaden« og gå uden handsker. Gyseligt! Snobberiet er lige så frodigt som snerperiet på den anstalt. Det var dog sjældent, at vi blev overraskede i disse »proletarmanerer«, og vi nød livet og sludrede – naturligvis skole og lærerinder, og så skiltes vi og gik hjem. Det er ikke hver dag, jeg kan følges med kammeraterne. En gang om ugen skal jeg til spil efter skoletid; så har jeg den uhandlelige noderulle af sort voksdug med bindebændler, men uden hank eller håndtag at bakse med foruden skoletasken. Jeg må trave ud til Gl. Kongevej nr. 100 til

fru Dahl (f. Musæus), som slider bravt med mig uden at opnå større resultater. Jeg er doven og har ofte slet ikke øvet mig, så timerne er ret pinlige for begge parter.

Om tirsdagen går jeg til gymnastik hos Poul Petersen ude i Nørrebros Lyceum i Ravnsborggade. Det er noget, jeg gør frivilligt, fordi det morer mig, og det var aldrig vanskeligt hos min far at opnå den nødvendige bevilling til undervisning, lige meget af hvad art den var.

Poul Petersen, den gamle hugaf, krigsassessor og fhv. underofficer, tog ikke blidt på sine elever. Det kunne godt falde ham ind at kommandere os til at stå på ét ben med det andet strakt vandret frem og armene ligeledes vandret ud til siderne og derpå begynde en lang forelæsning om holdning og gangs betydning o.s.v. Naturligvis begyndte benene at klatte ned efter nogen tids forløb, men han talte uanfægtet videre, indtil kun een var tilbage i den oprindelige stilling. Denne ene blev meget rost, men de andre skældt ud for nogle slapsvanse. Men dygtig var han, og det hold, han førte frem i Koncertpalæet ved sæsonens afslutning, var et elitehold, fint disciplineret og med meget smukke præstationer særlig i spring og smidighedsøvelser. Det var en stor fest for mig at deltage i denne opvisning, men jeg havde også slidt bravt i det hele vinteren.

Tirsdag og torsdag (spil) når jeg først hjem kl. 4 eller 4½ lige til middagsmaden. Ellers er jeg hjemme kl. 2½ og har tid til at lege nede i gården eller oppe i barneværelset før middag.

Middagsmåltidet er meget enkelt og kosten hverken særlig varieret eller raffineret, men god og borgerlig. Øllebrød med spegesild på en lille asiet er ikke i kurs hos børnene, men des mere hos min far. Forskellige slags grød og søde supper som havresuppe med saft i, hyldebærsuppe, byggrynssødsuppe med svedsker og kanelstang, hvid sagesuppe med mange æg og smagt

til med rom, kærnemælkssuppe med bunker af rosiner til formad og derefter kød eller fisk. Det kunne være kogt torsk eller rødspætte eller stegte sild eller rødspætte. Undertiden fik vi – til min rædsel – klipfisk. Den serveredes dog med mange formildende omstændigheder såsom små kogte skalotter, hakket hårdkogt æg og tomater, når de fandtes. Så gjaldt det om at snyde sig til et mikroskopisk stykke klipfisk, som man druknede i en strøm af smeltet smør og derefter begravede under et bjerg af kartofler, tomater, løg og hårdkogt æg. Kødretten kunne være kogt oksebryst. Min far var en stor ynder af kødsuppe, og vi fik det ofte. Min mor havde megen sans for god mad, og hun havde til fulde løst hemmeligheden ved den gode kødsuppe, nemlig at der skal et ordentligt stykke kød i gryden. Deraf fulgte, at kødretten ofte var kogt kød i peberrødssauce, hachis, aubain eller biksemad. Desuden optrådte koteletter, bøf, medisterpølse, frikadeller o.l. Gemyse forekom ret sjældent om vinteren og bestod mest i stuvet hvidkål, rødkål og spinat, når den kom frem. Det har nok ligget i luften i klunketiden at stuve alt muligt i mælk. Grønærter (når det skulle være fint), gulerødder, ja endog makaroni af den tykke klodsede art med et hul helt igennem blev serveret i en tyk mælkstuvning. Det var noget slemt melpap og absolut ikke anbefalelsesværdigt!

Det er en herlig overraskelse særlig en vinterdag efter langfarten ud til Gl. Kongevej ved hjemkomsten at lugte den krydrede duft af hvidkålssuppe eller gule ærter, ikke alene fordi jeg kan lide den mad, men også fordi der vanker pandekager eller æbleskiver bagefter. Allerbedst var dog efter min mening æbleringe (dypet i krustadedej, kogt i fedt og overstrøet med sukker). Dessert fik vi almindeligvis ikke til hverdag og ingenlunde altid om søndagen.

Efter middag er der rigelig tid til den smule lektielæsning, der kræves, og til at øve mig – hvis jeg da gider – og til at lege.

En gang om ugen skal jeg om aftenen til dans. I tidlige tider, da jeg endnu var for lille til at være med, foregik danseundervisningen i hjemmet naturligvis på det »store kontor«. Valdemar Price var engageret til at lære de ældste børn med samt en del børn af mine forældres venner at danse. Min mor spillede til. Men nu havde Valdemar Price undervisning i et lokale i Havnegade, og der må de yngste børn altså hen blandt en hærskare af fremmede børn.

Det er morsomt at gå til dans. Vejen går gennem Store Kongensgade og forbi »hesten«. Ikke den på Kongens Nytorv, den er der ikke noget ved, men chokoladehesten i kaffehandler Jensens vindue. Her gøres gerne holdt, og man solder nøddetoppe, for på danseskolen må vi gerne have slik med. I Havnegade er der et mylder af drenge og piger, og pigerne er så fine, så fine. En lille pige med glatkæmmet, blondt pagehår i mørkeblå fløjlskjole med et bredt, lyseblåt silkebånd, der går over venstre skulder og ender i en flot sløjfe på den modsatte hofte, vækker både beundring og kritik. Det er da ingen manér at anbringe et skærf! Men hvor er jeg misundelig!

Valdemar Price er en smuk, hvidhåret mand, der styrer hele skaren med autoritet og stor dygtighed. Han står midt på gulvet og dirigerer og kritiserer, mens holdet marcherer rundt: »En – to – en – to, op med hovedet, ret ryggen, kast foden frem. Stræk vristen og sæt tåen først i gulvet. Udad med fødderne«. Så kommer opstilling i 1ste, 2den, 3die position. 4de position, den vanvittige stilling med fødderne på ret linie (vinkel 180 gr.) kan kun de færreste gøre uden at bøje i knæene. Så igen rundt i salen i en hurtig chassé, mens Price kommanderer: »Frem, frem, svæv!

Svæv i en silkesnor!« Derefter kommer runddansene, polka, vals, som er den vanskeligste, mazurka og galop og til sidst de indviklede turdanse la française og les lanciers. Den stilfulde menuet, som Price lægger megen vægt på, udføres med største grandezza. Her hedder det: »Rolig, værdig, stolt som en dronning!«

Menuetten er afslutningsnummeret, hvorefter man går hjem (kl. 9). Min sædvanlige sengetid er kl. 8, så det er sent for mig, og jeg skal på hovedet i seng, når jeg kommer hjem.

4. SELSKABELIGHED

En stor middag

Nej, jeg kunne afgjort ikke fordrage selskaber. Nok ballerne for de ældre søskende og naturligvis vore egne børneboller og fødselsdagsselskaber og til nød de mindre familiemiddage. Men ikke »herremiddage« eller »kjolemiddage«, hvor det vrimlede ind med »gamle stabejser« i fuld krigsmaling.

Flere dage før en stor middag begyndte man at føle uroen i huset. Der blev pudset sølvtøj og gjort ekstra rent, og kogekonen, madam Bagger, havde flere konferencer med min mor. Dagen før fester stillede hun for at koge suppen (kun 2den dags suppe kan have den rette, fine smag) og gøre andre forberedende øvelser i køkkenet, og på selve dagen var hun der fra den årle morgenstund. Det var ganske nødvendigt, for programmet var stort. Mindre end 6 à 7 retter kunne man anstændigvis ikke byde på. Skemaet så omtrent således ud: 1) suppe 2) fisk 3) fugle, vildt eller lign. 4) saltret 5) steg 6) ost 7) dessert 8) frugt. Var det det helt store sus, optrådte et dusin østers før eller efter suppen. Vinene svarede dertil: sherry til suppen, rhinskvin (eller sauterne) til fisken, en let bordvin f. eks. en eller anden chateau-vin til fugleret og saltret. Til steg serveredes en bourgogne, som også blev

drukket til osteretten, og til desserten kunne man vælge mellem portvin eller madeira. For at undgå forveksling bar krystalkarafflerne sølvkæder om halsen med skilt med de tre hedvines navne. De fire slags vin var obligate ved de fleste af mine forældres selskaber, hvorimod bourgognen ikke var nødvendig ved familiemiddage og mindre middage.

De fleste af retterne var rigt garnerede, så der var hårdt brug for arbejdskraft i køkkenet. Det var ganske utænkeligt, at et par af husets mange døtre kunne sættes til at tage lidt fat, hvorimod der indforskrevs forskellige hjælpende ånder, blandt andre husets vaskerkone, madam Christensen. Suppen, som oftest var en kraftig oksekødssuppe, havde forskellige franske navne efter den forskellige garniture, den optrådte med, »Juliennesuppe« med fintskårne rødder og lidt smalle spinatstrimler, til aspargessuppe hørte æggestand og mange asparges, til almindelig klar suppe kødboller og bagte boller (miniature) samt riflede rødder skårne med chartreusekniv o.s.v. Disse emner forstod min mor sig på, og hun var en mester til at variere retterne. De franske navne var det mest min far, der brugte, min mor var mere engelsk-indstillet, og jeg husker ikke mere alle disse navne, men når jeg læser i mine store, franske kokebøger, smiler jeg ofte genkendende til både supper og fiskeretter. Huset var ikke uden grund kendt for sit gode køkken.

Til fisken var der fint udstukne kartofler og ofte en eller anden lækker sauce tillavet med æg og smør (hollandaise, sauce vin blanc o. l. til laks eller pighvar). Tomatsauce kendtes ikke, tomaten havde endnu ikke vundet indpas i køkkenet. Den forekom undertiden på frokostbordet til hverdag; min far gjorde sig de hæderligste anstrengelser for at vænne sig til denne for ham så uvante frugt, som vi andre jublede over, men det lykkedes aldrig for ham. Det var ligeledes ukendt i min barndom at servere grønsager under nogen form til fisk. Det eneste grønne, de stak-

kels havdyr kom ud for, var den hakkede persille til de kogte rødspætter.

Til den lette kødret, som kunne bestå i små lammekoteletter, fuglevildt eller fjerkræ, som ofte var farseret, var der franske kartofler. Saltretten kunne være kold hamburgerryg eller letroget oksetunge plus skinke, som undertiden var i aspic og undertiden fint rullet op som kræmmerhuse uden om en pletteret »gemysering«, hvori der var f. eks. små grøntsager eller asparges rystede i smør eller i mayonnaise. De to gennembrudte gemyseringe har jeg liggende, men jeg bruger dem aldrig; de er temmelig upraktiske.

Hovedretten »piece de résistance« (som om det var nødvendigt at få noget at »stå imod med« efter de fire foregående retter) var så godt som altid steg; kalvesteg, oksesteg, lammesteg. Flæskesteg var ikke regnet for noget, det var fattigmandskost. Men kalkun, gåsesteg eller andesteg var velanset for ikke at tale om dyreryg, det var fint. Til denne ret serveredes et utal af forskellige slags garniturer afpasset efter stegens art. Grøn salat, stegte løg, kastanier, bønner, ærter, asparges og i saucerne masser af oliven eller champignons. Desuden var der et fyrværkeri af alverdens syltetøjer, særlig de smukke geleer i mange variationer, men også syltede pærer, svedskeblommer (kogt i rødvin) og jordbær og tyttebær (til vildt). Der spistes syltetøj i en målestok, som moderne mennesker – i al fald i byerne – næppe drømmer om. På landet får man det måske stadigvæk.

Hvis osteretten ikke bestod i osteboller eller stænger, men serveredes naturel, kom den ind i de af de »flittige« døtre broderede osteservietter. Jeg husker en masse af disse tingester med det blå, københavnske porcelæns musselmalede mønster eller med edelweiss og tunger og Gud ved hvad.

Desserten var ofte is, særlig var kaffeis eller parfait og choko-

ladeis værdsat af børnene. Prinsessebudding og diplomatbudding var vi ikke så begejstrede for, men »tutti-frutti« var dejligt. Frugtsalat, også kaldet »abemad«, kendte vi ikke. Til desserten var der ofte småkager; marengs og nogle dejlige, lette pleskner, som jeg ikke mindes at have set i mange år.

Middagen sluttede med frisk frugt efter årstiden. Den stod på bordet i et par høje krystalskåle med forgyldte kanter, en sølvbryllupsgave fra 1893. Jeg har dem begge, men overdelen til den ene er desværre erstattet med en skål af senere oprindelse, som slet ikke kan måle sig med den originale af svært krystal med brede slibninger.

Det var altså intet under, at der var travlt i køkkenet i et par dage, når en sådan middag skulle stables på benene.

Allerede når jeg kom hjem fra skole, var mine private cirkler forstyrrede.

Entreen var ryddet for familiens overtøj, og følgelig måtte jeg ikke hænge tøj og skoletaske på den sædvanlige plads, det skulle ind i et af sovekamrene. Mine trin lød ubehageligt gjaldende i den tomme gang. I dagligstuen var der pinligt »ryddet op«, og løberen, som til daglig lå fra entredøren til spisestuedøren, var fjernet. Portiererne til kabinettet var trukket for, og her var der »frisørsalon«. Der lugtede vammelt af varme krøllejern og parfumeret hår, når man nysgerrigt stak næsen indenfor.

Min mor og de voksne søstre kom derind efter tur, for at få håret ordnet og sat op af frk. Meyer. Hun var næsten lige så uundværlig til de store fester som pianisten »Sorte Hartmann« til ballerne, og hun måtte bestilles længe i forvejen. I spisestuen var der heller ikke til at være; der var dækket op i hesteskoform til en ugudelig masse mennesker. Midt på hovedbordet stod det smukke plateau af engelsk plet med den store tilhørende pletterede vase fyldt med blomster. På plateauets blanke bund var

ERINDRINGER

et lille udvalg af de små geleskåle på lave fødder, hvorpå ribsgele og æblegele strålede som skønne cabochonslebne ædelsten. Rundt om på bordet stod mange krystalskåle med andre slags syltetøj. Min mor var meget stiv i sylte- og preserveringskunst, ja, hun var endda ikke så lidt forud for sin tid.

Allerede i halvfemserne, længe inden henkogningsglassenes tid, henkogte hun ærter i sommerferien ude på landet. Husets kvindelige bestand, mærkeligvis indbefattet døtrene, blev sat til at bælle tøjkurve fulde af ærter. De fyldtes på blikdåser, som en blikkenslager kom og loddede til, hvorefter de blev kogt i gruekedelen. Også trykkogning praktiserede hun, før de dertil egnede apparater var opfundne; desværre er jeg ikke klar over hendes fremgangsmåde, men hun gjorde det faktisk. Når vi var syge og trængte til særlig nærende kost, fik vi »kalvevin«, suppe kogt på kalveben og kød under tryk. Hun var ganske klar over, at de værdifulde næringsstoffer, særlig æggehvidestoffer, går tabt ved almindelig kogning af kød, men bevarer, når det koges under tryk. At det samme gælder vitaminerne, anede hun ikke af den gode grund, at de dengang ikke var opfundne.

Bordet var dejligt at se på pyntet med mange blomstervaser og pletterede kandelabre, sølv og krystal. De bredtslebne glas, mindst fire ved hver kuvert, brød lyset på festlig måde. Undertiden var der endda champagneglas i samme belgiske krystal. Servietterne var sat op i fantasifulde figurer som svaner eller tårne o.s.v. Var det en meget repræsentativ middag, vandrede en ukendt, stiv og højtidelig herre rundt i spisestuen og tog sig af den slags job – lejetjeneren! På bordet stod et par steder vandkaraffer med tilsvarende glas omkring til de gæster, som ønskede at fortynde vinen. De føromtalte høje krystalskåle rigt belæssede med udsøgt frugt gjorde meget til at give bordet dets festlige præg. Var det efterår, købtes valnødder ind, og så havde husets pigebørn et slemt stykke

arbejde med at pille dem. Jeg siger »pille« ikke »knække«. Vi måtte med pincetter pille den gule hinde af kernerne, og helst skulle det gøres, uden at den gik i stykker, hvilket er meget vanskeligt. Men der kan gå sport i alt, og vi konkurrerede ivrigt om, hvem der kunne fremvise flest hele, pillede kerner. De kom på bordet i små krystalskåle med ske til at forsyne sig med denne sjældne vare, som i høj grad appricieredes af gæsterne. Særlig morsomt for os var dette arbejde ikke, men det var kun rimeligt, at min far mente, at disse mange pigebørn skulle gøre en smule nytte. Til daglig faldt det hverken min mor eller os ind, at vi kunne hjælpe til med det mindste i huset eller blot sy vore egne afrevne knapper i. Vi gjorde ikke times gavn. Parallelt til valnødderne om vinteren havde vi rejjerne om sommeren. Det gik hyppigt på, at der hos rejekonerne på Strandvejen købtes bunker af rejjer. En halv time før måltidet ringedes der med en stor mælkeklokke (den slags som mælkemanden den dag i dag bruger i provinsbyer) den samme, som altid på landet kaldte os til bords, og så måtte alle pigebørnene stille til rejjepilning. Det var ofte flere pund, det drejede sig om, så vi havde travlt, og det var ikke blot, når vi havde gæster. En skål med upillede rejjer er vist aldrig set på bordet i det hus. — —

Nå, der var altså ikke til at være i nogen af opholdsstuerne, og helt umuligt var det at læse lektier nogen steder, hvis man da ikke ville sidde i barnekammeret, og der var jo heller ikke noget bord at sidde ved. I spisestuen var anretterbordet blokeret af service til middagen; især fyldte de lysegrønne skylleskåle plus stabler af desserttallerkener op, så der var ikke plads til en femøre, langt mindre til en skolebog. Det klogeste var at absentere sig, og så gik man en tur, hvis vejret da var til det. Kl. 4 måtte jeg være hjemme igen for at klæde mig om — eller blive klædt om til middagen. Ganske vist var det kun de voksne børn, som kom

med til bords, men de små – først 5 – senere 3 stks. – sad ved et lille bord i hjørnet af spisestuen henne ved »hullet«, så lidt pæn skulle man alligevel være. Det var gerne »danskjolen« og løst hår; først senere, da vi kom med ved det store bord, var det galla for os.

Kl. 5 eller 5½ myldrede gæsterne ind i stiveste stads og blev modtaget i entreen af lejetjeneren og stuepigen, der skilte dem af med overtøjet. De fleste kom kørende i droske, og lyden af hestetrampen i gården er for mig uløseligt forbunden med minderne om de store fester i mit hjem.

Så længe børnene var helt små, så de ikke meget til al stadsen. De blev holdt i barneværelset, hvor de spiste med Marie og kom i seng til sædvanlig tid kl. 7. Jeg husker dog, at min mor på denne tid til store middage altid optrådte i sort silke, højhalset og langærmet sommetider med kniplinger og med kappe på hovedet. Senere emanciperede hun sig (ca. 1898–99) og anskaffede sig en cremefarvet brokadekjole, der endda var nedringet og med små, korte pufærmer, hvilket vakte stor forargelse blandt tanterne til begge sider; men kjolen var smuk og klædte hende storartet, især da hun havde hals og arme som en ung pige, ja, de var, som var de drejede, og ingen af døtrene kunne konkurrere med hende på dette punkt.

I dagligstuen var stearinlysene tændt i kronen og på piedestalerne, og her tog mine forældre imod deres gæster. Hvor var de fine allesammen. Da jeg nu var skolepige, måtte jeg ind at hilse på dem før middagen, så jeg fik god lejlighed til at kigge på dem. Alle herrerne var i kjole – (om slipset var sort eller hvidt, husker jeg ikke. Jeg gætter på sort). De fleste havde ordner enten i knaphullet eller om halsen eller begge dele. Jeg havde ikke megen sans for »rang og stand og stjerne«, men justitsminister Nellesmanns brede, blå silkebånd over skulderen og sløjfen med

den lille, hvide emailleelefant kunne jeg ikke stå for, og jeg listede mig gerne hen for at pille ved den. Det tog han mig ikke ilde op. Han havde børnebørn, som også interesserede sig for »bedstefars lille gis«. Rygtet gik endda, at de fik lov til at lege med den sammen med deres andre legetøjsdyr.

Mens gæsterne samledes, konverseredes der. Der blev hverken budt tobak eller nogen form for cocktail eller aperitif. Min far gik rundt med en dosmerseddel og betroede herrerne, hvilke damer de skulle have til bords. Der lå kort ved kuverterne i spisestuen, men jeg mindes ikke, at der nogensinde var »bedes føre« kort i entreen. Når alle var samlede, gik man til bords. Det var for os børn et befriende øjeblik. Vi skulle ganske vist sidde til bords Gud ved hvor længe, mens man arbejdede sig igennem de mange retter, men vi sad dog for os selv ved det lille bord, og ved siden af os på gulvet havde vi vore skoletasker, så vi i de lange »mellem-akter« kunne læse lektier i fred. Dersom man da kan kalde den uophørlige knebren fra hovedbordet for »fred«. Men det hele blev for os et jævnt spektakel, som vi så glimrende kunne abstrahere fra, omtrent som larmen i en maskinhal eller som en radioudsendelse fra Tjchekoslovakiet. Kun talerne virkede forstyrrende, og dem var der mange af. Halvfemserne stod ikke tilbage for nutiden i den ædle kunst at oversavle hinanden.

Desuden var der al den dejlige mad, som vi nød i fuldt mål. Vin fik vi også, så meget vi ville have. Det var et princip hos min far. Der blev skænket for os som for voksne, men vi skulle selv holde måde, og Gud nåde os, hvis vi drak mere, end vi kunne tåle.

Når middagen langt om længe var forbi, gik selskabet ind for at nyde kaffen og likøren (eller cognacen). Damerne samlede sig i dagligstuen og kabinettet, mens herrerne fik serveret i »det store kontor« og det overfor liggende mindre værelse. I disse to stuer

blev der budt cigarer. Ingen af damerne røg, og det var ganske utænkeligt, at en herre kunne vove sig ind på damernes enemærker med en tændt cigar. – Det var aldrig særlig morsomt at høre på damernes snak om deres altid umulige tjenestepiger – hovedtemaet – eller teaterforestillinger, som man ikke havde set og heller ikke havde ret megen chance for at få at se. Det morsomste var at høre om rejser, som også var et yndet tema.

Helst var jeg gået ind til herrerne, for der hørtes ofte latterbrøl gennem døren, men årsagen til munterheden var sikkert historier, som absolut ikke var egnede for børn og barnlige sjæle. Hæmninjerne har nok været noget svagelige efter al den gode vin. Der regnedes aldrig mindre end en hel flaske rødvin p. p. foruden de andre vinsorter. Når man betænker de mange retter og den lange tid, er det vel heller ikke så urimeligt, som det straks lyder for vore ører idag.

Senere på aftenen kom herrerne ind for at konversere damerne en stakket stund ved teen, som blev serveret med småkager til ved 10-tiden. Hele festen var tidligt forbi, og vognene var sagt til til ca. kl. 11 eller 11½. Ved afskeden blev der budt på en »gå hjem cigar« til herrerne.

Baller for de voksne børn

Det var ikke alene i dagliglivet, at mit barndomshjem var udpræget gæstfrit. Vi børn havde ofte kammerater med hjem fra skole, og det var selvfølgelig, at de blev og spiste til middag hos os. Vi spiste jo allerede ved fire-tiden. Men hvert år holdtes der flere selskaber og et par baller, eet for de voksne børn og eet for de mindre, skolepligtige børn. Der er allerede fortalt om et af de meget store selskaber, som min far holdt for sine venner og kol-

leger – oftest som en herremiddag, men der var årlig flere andre selskaber for husets vennekreds. Et par af dem holdtes på landet.

Da mine ældre søstre deltog i tidens selskabelighed, medførte det, at der blev holdt baller eller karnevaller for deres omgangskreds. Disse baller var en meget højtidelig forestilling, der gennemførtes efter firsernes strenge ritual. Jeg vil her give en skildring af et bal, som det gik for sig i perioden omkring 1890–94.

Først blev listen over de eventuelle gæster forelagt min far til godkendelse. Han var ikke snobbet, og det hændte, at navnet på en gæst fra et anset og velhavende hjem blev slettet til fordel for en anden, som ikke kunne »gøre gengæld«, som det hed. Mange af balkavalererne var sønner af min fars venner. Justitsminister Nellemanns 3 eller 4 børn hørte ganske vist med til den faste stab, men det var dikteret af venskab både mellem forældrene og de unge. Der var intet i vejen for, at der blev indbudt unge mennesker, som pigebørnene havde gjort bekendtskab med i andre huse eller i skolen, men det sås helst, at det var akademikere.

Så blev der udsendt trykte invitationer. Søndagen før ballet måtte alle de gæster (herrer), som ikke tidligere havde været i huset, stille på visit, og søndagen efter ballet måtte samtlige mandlige gæster aflægge takkevisit. Det var altid ved 3–4 tiden. De unge herrer mødte undertiden de ældre søstre, der hver søndag gik tur på Langelinie, men naturligvis skulle være hjemme til »visit-tid«. Det var utænkeligt, at de kunne følges hjem med deres unge venner; derfor fremkom den latterlige situation, at pigebørnene spadserede på det ene fortov og deres balkavalere på det andet hele Bredgade igennem og først hilste på hinanden, når de stod ved entrédøren på 1. sal i Dr. Tværgade 40, og havde ringet på klokken.

I den store, lyse dagligstue sad min mor og tog imod. Traktementet var til at overse, for der blev ikke budt det fjerneste, ikke

ERINDRINGER

Dronningens Tværgade 40, som det så ud i 1954. Fot. af arkitekt, M. A. A. Erik Morthorst, Stadsingeniørens direktorat

engang tobak. De generte og ulykkelige unge mennesker sad på kanten af stolene og vred deres handsker, mens der »konverseredes« om de sidste teaterstykker, skuespillerne, rejser o.l. En naturlig samtale om dagen og vejen eller lidt opmuntrende gossip om fælles bekendte hørtes aldrig ved sådanne lejligheder, – skønt der ellers nok kunne sladres ret kraftigt.

Selve baldagen, når pigebørnene skulle pyntes, kom en damefrisørinde, som »satte hår« på hele familien efter tur – men kun på de voksne. På hver af pigebørnenes seng havde Marie lagt stadsen frem. Først en ulden undertrøje, så en linned chemise kantet med festons, og så det uundgåelige stramme korset. Dernæst uldne underbenklæder og linned-benklæder, der bandtes om livet med bændler. Først forsiden med bindingen bagpå, så bagklappen med sløjfen foran på maven. Også benklæderne var med festons og mellemværker. Så underskørt og et eller flere stivede skørter med flæser og festons og til sidst et underliv, der dækkede korsettet, hvis der da ikke hørte underkjole til baldragten.

På benene havde man inderst et par meget tynde, hvide uldstrømper og over dem hvide svikkelstrømper i bomuld. Silkestrømper var vist endnu ikke i brug.

Jeg mener at huske, at skoene var sorte eller overtrukne med silke i kjolens farve – men er ikke sikker på det.

Balkjolen kunne være af silke eller tyl. Ofte bestod den af en nederdel af blondestof og dertil et stramtsiddende atlask liv, der gik spidst ned for og bag. I sæsonen 1893–94 havde de tre ældste søstre ens balkjoler, men i forskellige farver, Augustas var blå, Berthas lyserød og Valborgs grøn. Halsudringningen, enten firkantet eller rund, var gerne kantet af en bred blonde, der lå udover det lille pufærme. Over hver skulder lå ofte en bred flad sløjfe af moirésilkebånd. Halsbånd og armbånd var del af toilettet ligesom de lange handsker og viften.

ERINDRINGER

Når pigebørnene var færdige, måtte de vandre ned gennem den skumle gang, der forbandt spisestue og køkken, for at lade sig beundre af pigerne og de andre tjenende ånder. Først når det var sket, gik de op i dagligstuen, hvor gæsterne skulle modtages. Her brændte lysene i prismekronen og i de svære bronzekandelabre, der stod på piedestalerne mellem vinduerne. Min far og min mor sad ved bordet midt i stuen, mens døtrene stående afventede gæsternes ankomst. Kjolerne måtte skam ikke krølles. På bordet stod en tændt petroleumslampe på en hvid broderet lysegug. Ved sådanne lejligheder morede det mig at krybe op i sofaen, der stod under det mægtige nøddetræs-spejl og dækkede fløjddøren til barneværelset, for i spejlet at se gæsterne myldre ind i deres brogede stads. Det hele blev jo dobbelt så stort, syntes jeg, og jeg måtte have noget ud af det, mens tid var, for jeg skulle tidligt i seng.

Til daglig havde vi en løber, der forbandt døren fra entreen med døren til spisestuen, for at der ikke skulle slides for stærkt på det blomstrede brysselertæppe. Dagligstuen var jo gennemgangsstue fra kontorerne og de to gårdværelser til den øvrige del af lejligheden; men når vi havde selskab, blev løberen fjernet. Måske har jeg glemt det, men jeg mindes ikke, at der blev pyntet op med blomster, når vi havde fremmede. Ved højtideligere anledninger kom det fornemme, engelske plateau med den store pletterede vase på bordet i spisestuen, og den var altid rigt pyntet med blomster; men det skete ikke ved ballerne, og i opholdstuerne var der ingen blomsterdekorationer.

Et bal bestod gerne af 12–14 par. I entreen fik hver gæst et balkort udleveret; det var et lille dobbelt-kort med guldtryk og en lyserød (til damerne) eller lyseblå (til herrerne) silkesnor, hvori en ganske tynd blyant i tilsvarende farve. Teksten var: 1. vals (en »vals« på balkortet betegner et afsnit af ballet. Der danses således

både polka, mazurka, vals m. m. under en »vals«), française, 2. vals, borddans, 3. vals, les lanciers, 4. vals. Sommetider forekom også cotillon, der var placeret lige efter borddans. Dette stod på kortets højre side. Venstre side havde tomme linier ud for de nævnte danse beregnede til navnene på de engagerede partnere. Når gæsterne var samlede, blev herrerne opfordret til at engagere damer til aftenens danse. De gik hen til de spændt ventende damer, bukkede flot for de udvalgte og udbad sig den eller den dans hos de skønne, der rødmende kniksedede og skrev deres navn i kavalereens kort, mens han skrev sit i damens kort. Det tog sin tid med alle disse inklinationer og skriverier; men fik dog ende, og så kunne man nok trænge til en lille hjertestyrkning i form af en kop te med småkager til. Denne te måtte drikkes stående, hvilket slet ikke er let med hvide glacéhandsker på og ingen borde eller lignende til at stille fra sig.

Balkortets forskellige danse blev meget forskelligt vurderede. 2. vals var højest i kurs og kaldtes »sværmevals«; til den engagerede man sin udkårne. Borddans var også en vigtig dans, hvortil man sikrede sig en særlig god dame, hvorimod 1. vals og 4. vals ikke regnedes for ret meget.

Til hver dans valgtes en opførende kavalier. Den herre, der skulle »åbne ballet« – alias opføre 1. vals, var almindeligvis husets ældste søn eller den ældste datters herre. Han klappede i hænderne og bad herrerne inklinere for deres damer og stille sig op i række. Derefter gik han – med sin dame – i spidsen for hele kortegen ind i balsalen, min fars store kontor. Her strålede lysene i den drejede trækrone og fra lampetterne på væggene. Gulvet var i forvejen behandlet med udsnittet stearin, for at dansen kunne gå lidt lettere. Alle møbler var flyttet ud mod væggene, og i et hjørne sad »Sorte Hartmann« ved det opretstående klaver – denne sort-beskæggede herre var et absolut nødvendigt led i ethvert

ERINDRINGER

ordentligt voksent eller børnebal i halvfemserne; men ham måtte man også sikre sig mindst tre uger før baldagen.

Først marcherede man salen rundt nogle gange til tonerne af festpolonaisen; og så begyndte dansen. Den opførende kavalier lod de første tre-fire par danse ud, og han »klappede af«, når dansen skulle høre op, så de næste par kunne komme til. Der var aldrig trængsel på gulvet, for disse ordrer overholdtes strengt. — Det skulle man byde nutidens unge! Men dengang tænkte ingen på, at det kunne være anderledes!

Af runddansene var vals den almindeligste og mest elskede, men der dansedes også mazurka, der især var virkningsfuld, når der var herrer i uniform, der rigtig forstod at knalde hælene sammen, så det lød lidt i retning af sporeklirren — hvilket sikkert er meningen med den dans. Det var Agnetes yndlingsdans, da hun blev baldame, mens jeg holdt allermest af at smægte i en »sagte vals«. Der dansedes også en del polka, men i min tid blev den betragtet som infantil og tåltes i grunden kun i form af galop. Du gode Gud, hvor vi galoperede! Sveden drev af både herre og dame, hvilket ikke kan undre nogen, når man har hørt, hvordan man var klædt på under balkjolerne. Herrerne havde alle mindst een reserveflip med i lommen, så de kunne tage en frisk og stiv flip på, når nr. et var »svedt ned« til en uformelig klud. Det var ikke særlig æstetisk. Den mere rolige danse måde kan altså have visse fordele. Men alligevel! Hvor er det en skam, at de gamle, smukke tur-danse er gået så komplet i glemmebogen til fordel for nutidens ca. 1950 jukke-rundt danse. De var så morsomme både at danse og at se på, især fordi damernes dragter altid var i klare, lyse farver, der kontrasterede ganske anderledes smukt mod de sorte herrekjoler end senere tiders grumsede og mørke farver. For slet ikke at tale om »bluse-og-nedérdel« moden og den slags deprimerende fænomener.

I unge af i dag skulle have set en francaise! En dans hvori hele ballet deltager med de morsomme ture, hvor snart alle de lysklædte damer samles på den ene side og herrerne overfor på den anden for i næste øjeblik at mødes i møller med damerne yderst som brogede kronblade i kæmpeblomster med sort hjerte. Eller de slynger sig kunstfærdigt ud og ind imellem hinanden i maleriske, regelbundne figurer. Jeg tror, der danses en francaise i sidste akt af »Elverhøj«. Det er vist nutidens eneste chance for at se den smukke dans. Men så ser man den også i renkultur.

Og les lanciers! Den har man dog vist en erindring om! Den er både fornøjelig og dekorativ, ikke sandt? Ja, jeg tror sandelig, at den er ved at komme på mode igen! Det glæder mig virkelig.

Menuet derimod har jeg sjældent eller aldrig danset ved private baller. Den er for højtidelig. Den kan også studeres på Det kongelige Teater i »Elverhøj«.

Når 2. vals var danset, gik man – under ledelse af den opførende kavalier – atter i polonaise – ind i spisestuen. Her var dækket op ved småborde til 6 à 8 personer. Rummet var oplyst af en glaslysekroner, hvori var indlagt auerbrænder.

De kølige, pastellblå vægge og de lyse birketræs-møbler gav hele sceneriet et let og festligt præg i modsætning til dagligstuens tunge hygge.

Hvad man fik at spise?

Ja, det afhang i nogen grad af, hvad indbydelsen havde lydt på. Hvis der var inviteret til: »middag med dans«, fik man en middag, så nogenlunde efter de gængse former; d.v.s. to varme retter, f. eks. en fiskeret (ofte fiskefars i rand med fyld) eller lignende, en kødret og en dessert. Man kom jo også et par timer tidligere til »middag med dans« end til almindeligt bal, der begyndte ved 20 tiden. Børneballer dog kl. 19. »Middag med dans« var altså en lille tand finere end bal. Til »middag« fik man to

slags vin; rødvin og hedvin til desserten. Til ballerne begyndte man med lidt smørrebrød. Her optrådte det sære lukulliske påhit »køjne«. Det var smurte mariekiks med hårdkogt æg og en ansjos lagt om blommen. Og sandwiches – rugbrød og franskbrød lagt sammen med skiftevis tunge, leverpostej, skinke og karse skåret ud i firkantede stykker. Den efterfølgende varme ret var meget ofte forloren skildpadde eller dyreragout, men sjældent en regulær steg. Den fik man derimod ved »middagen«. Desserten var ofte is; særlig ved børneballerne. Her var drikkevarerne afbrændt rødvin eller biskop, mens de voksne fik ren rødvin til ballerne. Tarteletter eller krustader med fyld – ofte skinke + ærter + gulerødder var næsten stående ret ved børneballerne ligesom is til afslutning; derimod ikke appelsinskiver neddryset med sukker. De optrådte som forfriskning mellem dansene, sammen med sodavand, som heller ikke kom på bordet ved spisningen.

Ved bordet præsiderede mine forældre, ligesom min mor trofast holdt ud i balsalen hele aftenen. Det var ganske utænkeligt, at der kunne komme ungdom i hjemmet, når forældrene ikke var til stede. Sidste halvdel af ballet gik på ganske samme måde som den første, kun cotillonen var noget for sig selv. Her var rig anledning for værtsfolkene til at udfolde hittepåsomhed og for gæsterne til konkurrence og jalousi; når en herre eller dame blev overvældet med ordner eller buketter, mens andre stakler intet fik. Den gode og opmærksomme værtinde sørgede derfor altid for at have lidt i baghånden, som gennem husets sønner eller døtre kunne deles ud til de af skæbnen forfordelte. Det var alt for flovt at komme hjem uden at have fået del i cotillonen – og det stod jo heldigvis ikke på ordner og buketter, hvem man havde fået dem af.

Et andet træk ved de voksnes baller var, at den opførende kavalier somme tider beordrede »kæde«, og så tog alle hinanden i hånden, og anført af ham »løb« hele styrken i fuld fart gennem

alle stuerne helt ned i køkkenet, hvor de for rundt om bordet (som stod i midten) og om de forbløffede tjenestepiger for at returnere samme vej, efter at have aflagt besøg i samtlige husets værelser. Det skete ikke ved børneballerne. Kl. ca. 1 var ballet forbi. Droskerne rullede op for døren for at hente baldamerne. Ved afskeden fik herrerne budt en cigar – under selve ballet blev der ikke røget hverken cigarer eller cigaretter.

De voksne kunne også engang imellem lege forskellige lege. Ordsprogsleg var højt skattet; eller de fik spændt et lagen ud og samlede damerne på den ene side. De skulle så enten stikke en fod frem under lagnet eller holde en hånd over det. Herrerne på den anden side skulle prøve at kende de forskellige damer og gribe hånden eller foden på den mest attråede dame.

Børneballer

Det årlige børnebal var en af vinterens strålende begivenheder. Det blev som oftest afholdt i vinterens sidste del – altså efter jul. Baldamerne var Agnetes og mine klassekammerater, og det første der skete, var, at vi havde indbydelserne med i skole til de udvalgte – og vi var vældig stolte ved at uddele de fine, små breve. Balkavalererne var så godt som aldrig brødre til vore kammerater, skønt mange af dem havde brødre i passende alder; det var for størstedelen sønner af mine forældres venner og min brors venner.

Drengene fik deres indbydelse pr. post; den lød på »en lille dans« fra kl. 7 til 10 (eller 11), ganske som de voksne fik de balkort, når de kom, og når balkortene var udfyldte, blev der serveret te med småkager til.

En veninde af mig, som kom på børneballer i mit hjem, mener at huske, at der mellem dansene blev budt utallige slags syltetøj,

der serveredes med et stort glas vand ved siden af skålen, hvori man skyllede sin ske mellem hver slags syltetøj, man spiste. Hvad man spiste *til* syltetøjet, forlyder der intet om. Rimeligvis ikke noget. Selv husker jeg intet om syltetøj til børneballerne. — —

Af alle dansene var cotillon den mest spændende. Der var altid fra værtens side gjort meget for at gøre den overraskende, festlig og morsom. Jeg ved, at jeg som ganske lille har været cotillon ved et bal for mine ældre søskende. Jeg forestillede Ole Lukøje i stumpet skjorte, med broget parasol og en blomsterkurv på armen. På parasollen var hæftet de flotte guldpapirs-ordner, som damerne skulle give herrerne, når der var dame-inklination, og kurven var fuld af små, fikse buketter, som herrerne, når deres tur kom, skulle give damerne. Et år blev børneballet afholdt ved fastelavnstide. Til cotillon var der ikke ordner og buketter som ellers. Min mor havde hos bageren bestilt ganske små boller og strutter af marcipan. De var sat på silkebånd og fæstet på pude i stedet for de traditionelle ordner. Ideen gjorde lykke, og endnu ca. 70 år efter husker enkelte det vellykkede børnebal med fastelavnsbollerne. — —

Når vi som små kom til børnebal, var vi naturligvis i stiveste galla; lyse, lette kjoler af tyl, eller fint blomstret musselin var det almindeligste, selvom silke også forekom. Derimod aldrig kjoler i mørke farver eller kjoler med forskelligt liv og nederdel. På fødderne havde småpigerne sorte sko — ofte laksko med rem over vristen eller med sorte bindebånd i kors op ad benene, som balletdamer har det; men så godt som aldrig balletsko. Sko med overtræk i kjolens farve sås hyppigt; hvorimod strømperne altid var af hvidt bomuld.

Der var anvendt megen omhu på frisuren. Alle pigerne havde langt hår, som de til hverdag havde i fletning ned ad ryggen; men til fest skulle håret rigtigt vises og beundres. Forhåret blev

redt op midt på issen og der bundet i hestehale med en stor silkesløjfe i kjolens farve, mens resten af håret hang frit ned. Jo længere og tykkere det var, jo mere blev det beundret – især af vennerne! Drengene interesserede det vist ikke ret meget. Nogle få piger havde et smukt fald i håret, enkelte fik det endda ordnet i proptrækkerkrøller, hvad alle fandt særdeles smukt. En af mine klassekammerater havde et langt askeblondt hår. I grunden var det smukt, men det var ganske uden fald – så dødt som en dørstolpe. Da hun kom til mit bal, var vi alle nær ved at tabe øjnene ud af hovedet. Håret stod som en sky omkring hende, omtrent som på billedet af »Bustepeter«* i »Den store Bastian«. Vor Herre bevares, hvor så hun ud! Selv var hun stolt som en spanier over sin flotte frisure. Den var skam også dyrekøbt. Hendes mor havde flettet håret i legio af tynde jernhårde fletninger. De blev stænket som andet vasketøj, og derefter måtte pigebarnet lægge sig på knæ ved et strygebræt, mens de talrige fletninger en efter en blev presset og strøget. Først når hun havde fået balkjolen på, blev fletningerne løst op og frisuren ordnet. Resultatet var som sagt mildest talt – forbløffende! Men opsigt gjorde pigen sandelig på ballet, så hvis det var hensigten, blev håbet opfyldt i rigt mål.

I dag er hun ca. 80 år, og hendes hår gør hende megen bekymring. Der er næsten intet tilbage af den fordums pragt. Ak ja! Sic transit gloria mundi!

*Den tyske »Struwwelpeter«, der i danske udgaver kaldes »Fugleskræmsel«.
Red. anm.

FRA KØBENHAVNS BYMUSEUMS VIRKEFELT 1966-68

AF STEFFEN LINVALD

Som det har været museets sædvane, siden det fik overladt den tidligere Kgl. Skydebanes bygning på Vesterbro, har det også i de forløbne to år udfoldet en ret omfattende udstillingsvirksomhed. Ganske vist er besøgsantallet på museerne i gennemsnit stigende, omend det kan variere noget fra år til år, men ikke desto mindre er det nødvendigt til stadighed at påkalde publikums opmærksomhed, ved bl.a. gennem vekslende udstillinger at stimulere interessen for deres virksomhed og permanente ophængninger, som er og bør være den grundstamme i museerne, der ikke er underkastet skiftende udstillingsnormer. Dette synspunkt er som helhed betragtet også det grundlag, de kunst- og kulturhistoriske museers virksomhed er opbygget på, og Bymuseet danner på dette punkt ingen undtagelse. Dette museum har dog utvivlsomt de vekslende udstillinger og øvrige arrangementer at takke for, at det på forholdsvis få år har skabt sig en goodwill i befolkningen, som på mange måder er kommet det til gode – især gennem et stadig stigende besøgsantal og ved de talrige gaver, det mellem år og dag har modtaget. De udstillinger, museet i de sidste to år har afholdt, er af meget forskellig art, men alle har de haft det tilfælles, at de på den ene eller den anden måde har haft tilknytning til København og livet i vor hovedstad.

I julen 1966 afholdtes således en fornøjelig udstilling, der under titlen: »Jul dengang« gav et morsomt kulturhistorisk billede af de skikke, der er knyttet til julen i København, og af julegavernes

forskelligartede karakter fra tiden omkring 1880 op til vor egen tid, belyst ved hjælp af genstande og billeder som f.eks. Erik Henningsens berømte maleri af »Jul på Østergade 1890«.

Interessant var også udstillingen af »Københavnske jordfund gennem århundreder«, der undtagelsesvis var henlagt til stueetagen, hvor de mangeartede genstande: kakler, jern- og lædersager samt porcelæner og fajancer kunne ses på baggrund af de billeder af byen, de tidsmæssigt hørte sammen med, hvad der naturligtvis bidrog stærkt til at fremme forståelsen af dem.

I anledning af Københavns 800 års jubilæum i 1967 afholdtes fra slutningen af marts til 1. maj en fotokonkurrenceudstilling: »Københavns ansigt«, hvortil Københavns kommunes kulturfond havde bevilget 7000 kr. til præmier. Udstillingen, der omfattede de tre kategorier: sort-hvide papirbilleder, farvepapirbilleder og farve-dias, blev besøgt af henved 10.000. Bortset fra de indsendte farve-dias skulle de øvrige billeder overgå til Bymuseet, som derigennem er kommet i besiddelse af et værdifuldt billedmateriale fra nutidens København.

Fra 2.-11. juni afholdt Københavns Philatelist Club sin 80-års jubilæumsudstilling »Hafnia 1967« i Bymuseet, medens museets gæster i juli og august havde lejlighed til i festsalen at betragte de mange sjældne og smukke gaver, som byen i anledning af jubilæet havde modtaget. I årets slutning havde magistratens 4. afdeling fået stillet festsalen til disposition til afholdelse af en interessant udstilling, der under titlen »Træk af Københavns fremtid« ved hjælp af arbejdsmodeller, bl.a. af det indre København, af det indre Nørrebro, af et boligområde omkring Saxogade, af Bispeengen, af Søringen og af Amager viste, »hvorledes byen kan komme til at se ud på grundlag af det byplan-arbejde, som for tiden er i gang«. Udstillingen vakte da også den store opmærksomhed, som den med rette gjorde krav på.

Helligånds Kirke set fra Amagertorv. Akvarel, C. W. Eckersberg 1809

Men også på andre områder har Bymuseet deltaget i jubilæumsarbejdet. For utallige forretninger og institutioner var det rådgivende med hensyn til valg af billedmateriale og genstande til brug for de småudstillinger, de hver for sig foranstaltede om det kvarter, i hvilket de er beliggende, ligesom museet også deltog i det forberedende arbejde til den store jubilæumsudstilling »København før og nu« i Bellacentret.

Som tidligere har der også i de forløbne år været vist film i museet, bl.a. BP's film om »København«, der var en jubilæums-gave til kommunen.

Til Bymuseets mest betydningsfulde erhvervelser hører en akvarel af C. W. Eckersberg »Parti fra Amagertorv set mod Hellig-ånds Kirke« 1809, der er blevet købt på auktion hos Bruun Rasmussen. Ikke blot er det i kunstnerisk henseende et meget værdifuldt billede, der i tidsmæssig henseende slutter sig til museets akvareller af de fire byporte, men også topografisk giver det et udmærket indtryk af kirken og dens nærmeste omgivers daværende udseende, ligesom det på en fortrinlig måde belyser det københavnske gade- og folkeliv efter bombardementet 1807.

Et smukt maleri af A. Hunæus fra 1855 med tre børneporætter af slægten Seidelin fra Amagertorv er testamentarisk skænket museet af frk. Inger Hjort ved direktør Bagge, A/S Seidelin.

Historisk nok så interessant er dog den frise på 35 porætter af skandinaviske kunstnere, videnskabsmænd etc., som museet gennem højesteretssagfører Henrik Bache har modtaget af arvingerne efter fru Ellen Kunwald, der i 1901 blev gift med apoteker Otto Benzon. Af frisen, der var anbragt i villaen Kristiania-gade 1, har den unge kunsthistoriker John Erichsen foretaget en undersøgelse (se s. 181).

Fra samme periode – årene omkring århundredskiftet – er et fornøjeligt maleri af Osvald Nilson fra 1907 af stambordet i den

Interiør fra den gamle café Bræddehytten. Maleri, Osvald Nilson 1907

gamle café Bræddehytten, som indtil 1909 lå tværs over den nuværende Bernstorffsgade. Det er erhvervet af dens populære restauratør Frederik Nielsens søn, grosserer Kai Nielsen, Gothersgade 28. Blandt gæsterne omkring bordet ses bl.a. forfatteren Carl Muusmann, hoffiskehandler Oscar Fredericksen, kaptajn Weiss og redaktør Andreas Buntzen foruden restauratøren selv.

Af billeder har museet iøvrigt erhvervet en tegning af Niels Bredal: »Regensgården i 1860'erne«; et maleri af Marie Luplau: »Parti fra Ørstedsparken«; et maleri af Hans Knudsen: »En udsigt over det yderste Nørrebro 1903«; en pastel af billedhuggeren Svend Lindhart: »Udsigt fra Nærumgade mod Hillerødgade« og et maleri af Emil Wennerwald: »Parti fra Damhussøen«, der giver et indtryk af denne egns landlige tilstand i begyndelsen af dette århundrede.

Men foruden malerier har museet også modtaget en lang række interessante og værdifulde fotografier og genstande, således har fru teaterchef Gregaard skænket en musselmalet kaffekande af københavnsk porcelæn fra slutningen af 1700-tallet.

Bymuseet har i 1966/67 været besøgt af 78.437 gæster; 439 har studeret i dets billedarkiv, og mere end 4.200 billeder og genstande har været udlånt til studiebrug og reproduktion. I 1967/68 har antallet været henholdsvis 85.011, 360 og 2370.

EN KØBENHAVNSK PORTRÆTFRISE

AF JOHN ERICHSEN

Ved velvilje fra arvingerne efter fru Ellen Kunwald er Bymuseet kommet i besiddelse af en portrætfrise, forestillende kunstnere og kendte københavnere fra tiden omkring århundredskiftet. Frisen blev nedtaget i ejendommen Kristianiagade 1 – dog først efter at være blevet fotograferet på stedet, således at det efter konservering, og når passende plads er fundet, vil være muligt at genopsætte frisen med de originale træ- og gipsrammer.

Fru Kunwald blev i 1901 gift med apoteker Otto Benzon (1856-1927) og beboede til sin død i 1966 ejendommen Kristianiagade 1. Denne villa havde Otto Benzon ladet bygge i 1897 ved arkitekten Andreas Clemmensen. Da en del af frisens portrætter imidlertid ifølge signaturene er malet inden dette år,¹ er det rimeligt at antage, at Benzon har haft en del af billederne hængende i sine tidligere boliger.²

Portræterne er så ensartede og formen så karakteristisk, at de må være malet til dette bestemte formål enten som gaver til apotekeren eller på bestilling af ham. Billederne måler ca. 51 × ca. 43 cm, og som det fremgår af fotografiet, er de foroven afsluttet med en trekant. Materialet er pap; inden for en på selve pappet malet grøn ramme ses portrættet på en gullig baggrund. Billederne adskilles af en lodret træliste, mens der foroven løber en guirlande af gips.

Otto Benzon var cand. polit. & pharm., medindehaver af Svaneapoteket og dertil hørende fabrikker. Han var en driftig forret-

ningsmand med talrige tillidshverv; offentligheden kendte ham dog bedst som forfatter til adskillige skuespil, som bl.a. opførtes på Det kongelige Teater. Stykkerne var alle i den lettere genre, præget af vid, satire og københavnerjargon. Benzon var rundet af en god borgerlig og frisindet slægt, en mand, der havde sin samtids øre og banebrydende på mange områder. Gennem sit erhverv og sine mange interesser kom han i kontakt med mange mennesker inden for vidt forskellige grene af samfundet. Han var tillige lidt af en mæcen, der stiftede flere legater, bl.a. et, der hvert år skulle uddeles på Georg Brandes' fødselsdag.

Det kan derfor ikke undre, at Benzon var i stand til at pryde sin stue med portrætter af en venne- og omgangskreds, udplukket blandt notabiliteterne i skandinavisk kunst- og åndsliv. Af de 35 portrætterede skal her nævnes malerne Viggo Johansen, Herman Vedel, Erik Henningsen, Julius Paulsen, Kristian Zahrtmann, P. S. Krøyer og Lauritz Tuxen. Flere af disse og andre malere er repræsenterede med selvportrætter, ofte replikker af tidligere arbejder, f.eks. er Tuxens selvportræt identisk med det fem uger før malede portræt, der hænger på Skagens Museum. Af forfatterne kan nævnes Sophus Schandorph, Holger Drachmann, Bjørnstjerne Bjørnson og Georg Brandes. Lidt udenfor falder polarforskeren Knud Rasmussen, som Herman Vedel har kopieret efter sit maleri på Frederiksborgmuseet. Endvidere er der xylograf Hendriksen, museumsdirektør Pietro Krohn og komponisten Edvard Grieg.³

22 af de 35 malerier er signerede og en del tillige daterede. Ifølge dateringerne er portrætterne malet mellem 1890 og 1912. Der er altså tale om en frise, der er blevet øget med årene, ligesom det var tilfældet på Brøndums hotel i Skagen. Ideen til portrætfrisen dér var undfanget af Krøyer i 1883 efter fransk forbillede.⁴ Der er ingen tvivl om, at Otto Benzon har villet efter-

ligne spisesalen på Brøndums hotel, hvor han i øvrigt selv figurerer! Ikke mindre end 11 af Kristianiagadefrisens personer er gengangere fra Skagenfrisen.

Gennemgående er kvaliteten på Benzons frise ringere end på forbilledet i Skagen, ja nogle af portrætterne er endog uhyre ringe. Mens Skagenfrisen næsten udelukkende er malet af Krøyer og Michael Ancher, er Benzons portrætter malet af en række forskellige kunstnere. Det er allerede nævnt, at en del er kopier af egne tidligere arbejder; andre er tydeligvis anonyme kopier efter kendte maleres arbejder. Således er f.eks. Drachmann og Bjørnson kopier efter Krøyer.

JOHN ERICHSEN

Alligevel fornægter de »gode« malere sig ikke, f.eks. er Krøyers og Eilif Petersens selvportrætter aldeles storartede billeder. Ligeledes er der flere med umiskendelige kunstneriske kvaliteter – størst værdi har frisen dog, fordi den i sin helhed giver et morsomt billede af datidens københavnske kultur- og åndsliv.

HENVISNINGER OG NOTER

1. Første datering er 1890, hvilket ikke udelukker, at nogle er malet tidligere.
2. I tidsrummet 1890-92 boede Benzon i Ny Østergade, fra 1892 til 1895 i Stormgade.
3. Jeg er museumsdirektør Eigil H. Brünniche megen tak skyldig for bistand med identificering af personer og bestemmelse af kunstnere.
4. Jan Zibrandtsen i kataloget til Skagens Museum, 1965.

KØBENHAVNSKE JORDFUND 1966-68

AF JØRGEN AHLEFELDT-LAURVIG

I disse år, hvor der stadig bliver foretaget et større antal nedrivninger i den indre by, og hvor man almindeligvis ikke har haft kældre under bygningerne, har der været meget at gøre for Bymuseet, både før og efter nedrivningerne.

To steder, som lå i nærheden af hinanden, var gravningerne på Illums grund på Strøget, og Magasin du Nord's grund på hjørnet af Bremerholm og Vingårdsstræde. Begge steder havde vi held til at få både bygherre, ingeniører og arbejdere interesserede, og dette var utvivlsomt medvirkende til, at vi opnåede så gode resultater. Hos Magasin fik vi taget en meget fin træbrønd op fra omkring 1520. Brønden, som var helt af træ med bundramme, hjørnestolper, karmtræ og alt, hvad der skulle være, blev sendt til konservering på Nationalmuseet, idet vi håber at finde en god plads til at få opstillet den på Bymuseet. Der findes ikke noget tilsvarende her i landet. Det var småt med fund i selve brønden, men nogle fine lertøjsting, som synes at stamme fra Holland, lå knust i bunden. Også hos Illum havde vi held til at få arbejdsro til at grave en brønd ud. Denne brønd var fra 1500-årenes midte, og der var et utal af tabte ting i den. Disse ting kunne samles og udgjorde en del af Illums udsmykning i vinduerne i jubilæumsdagene. Kunstmaler Sven Hauptmann hjalp Bymuseet med denne interessante opgave, hvor der med uendelig forsigtighed blev gravet ned gennem de skår- og mudderfyldte lag. Da stedet skulle cementeres til næste dag, måtte der graves i 14 timer, og trods det at der blev gravet ved kunstigt lys en del af tiden, blev de fundne

Sortgods og lertøj fra omkring 1550

ting taget forbavsende hele op. Stjertpotter, sortgods gryder, rhinsk stentøj og mange andre interessante ting blev udbyttet på dette sted. Et andet sted på samme grund fandtes resterne af »Byens Rende«, en træbygget grøft, som ledte spildevandet fra området ved Pilestræde ud i vandet ved Gammelstrand.

Det kongelige Bibliotek har foretaget en udvidelse imod havnen, og selv om der ikke var så mange løsfund at finde netop på dette sted, var det en stor oplevelse at se området, da grunden var gravet ned i den ønskede dybde. I hele området stod der store mængder af pæle, som havde været bolværkspæle i Christian den fjerdes krigshavn. Indsejlingen og de enkelte bolværker stod umådeligt tydeligt, og området blev fotograferet og opmålt i håbet om, at man engang i nybygningens kældergulve vil være interesseret i at aftegne disse ting.

Ved Nørre Søgade på en grund, som strækker sig ind mod Nansensgade, har Bymuseet også haft lejlighed til at følge en

gravning. Også her blev vi begunstiget af stor interesse fra både arbejdernes og formandens side, og vi fik lejlighed til at udvide vore samlinger af skår fra Store Kongensgades fajancefabrik med fine skår af kopper, underkopper, krus og tallerkener. Tingene her på denne grund var fra midten af det 18. århundrede, men nede i søens mudderlag lå musket- og kanonkugler, som med sine yngre aflejringer ovenover utvivlsomt stammer fra svenskernes angreb under belejringen i 1658.

Med den tunge lastbilstrafik i Københavns gader opstår der rystelser og vibrationer i mange af de gamle huses mure, som ofte hviler på et sindrigt system af trærammer eller pæle, som er rammet ned i jorden gennem fyldlagene. Da husene slår revner, er det ofte nødvendigt at foretage en ny pilotering, hvor man erstatter de gamle bærende træpæle med klodser af cement, som er gravet ned i den faste undergrund. Således har det været tilfældet i Toldbodgade, i Bredgade og i Fredericiagade, hvor firmaet C. T. Winkel har haft et hold i gang med netop denne specielle opgave. Formanden for dette hold har været Aage Hansen, som på så enestående måde hjalp Bymuseet under udgravningerne på Store Kongensgadefabrikens grund i Fredericiagade, og som reddede mange værdifulde skår til os. I Bredgade var der i no. 32-34 et tykt fyldlag under huset mod gaden, der viste sig at være den tilkastede grav, som har omgivet Sofie Amalienborgs have. Blandt de mange gode ting, som kom til museet derfra, var en brun-glaseret hollandsk havevase med små løvemasker. Den havde været hvidmalet, og der sad adskillige steder spor af malingen. Fra Toldbodgade gav det samme hold os nogle fine skår af et Store Kongensgade bakkebord, og en næsten hel tallerken med et fuglemotiv fra samme fabrik.

Et af de steder, som man på forhånd havde knyttet den største forventning til, var vel den store gravning på Københavns Grønt-

Lågskål fra Store Kongensgade-fabrikken. Signatur sammenskrevet IP/HP

torv, hvor man skulle grave sig gennem adskillige meter af byens tilkastede voldgrav. Uheldigvis for forskerne har militæret holdt voldgraven i en meget fin stand, og der var derfor ikke meget bundfald at finde på dette sted, de rige fyldlag, man kendte fra Rådhusets bygning og andre steder på Rådhuspladsen, var ikke til stede her. Det viste sig at være bedre i Tivoli, hvor man både har rensset ved søen og samtidig arbejdet med forskellige ombygninger. Her fik Bymuseet også en del ting, men da samlingerne i Tivoli blev ødelagt under krigen, vil det nok være rimeligst, om man gav Tivoli en passende samling i håbet om, at det kunne vække folks interesse og få dem til at gå på Bymuseet for at se mere. Denne idé er blevet benyttet et andet sted, idet Brøstes samling på Christianshavn velvilligt har udlånt en fajancethekande til supplement af de udstillede københavnske fajancer i vor samling, og Bymuseet samtidig har udlånt forskellige ting, fundne på Christianshavn.

Der har selvfølgelig været talrige steder i byen, hvor Bymuseet

har haft lejlighed til at konstatere bygningsrester, og blandt de mest interessante var således en munkestensmur under Bøgelund-Jensen på Rådhuspladsen, hvor det har været muligt at påvise muren i en dybde af 4 meter hvilende på store kampesten. Trappetårnet til Kong Hans' vingård i Vingårdsstræde har også været blandt de mere spændende bygningsrester.

Der er indgået mange fine ting til samlinger af jordfund i de senere år. En henvendelse fra Københavns belysningsvæsen gav store mængder fra slutningen af 1700-tallet. Under en nedgravning til en transformator i en gård i Lille Kirkestræde no. 6 havde man ramt fundamentet til en gammel skorsten. Fundamentet var blevet fyldt med forskellige ting, hvoriblandt der lå store mængder af glas, porcelæn, fajancer og lertøj. Glassene synes at være fra Nøstetangen eller en anden af de norske fabrikker, fajancerne var fra Kastrup, Slesvig, Rendsborg og andre af de mest kendte fabrikker. Porcelænet var fra Kina fra slutningen af 1700-tallet eller dansk fra samme periode. Det så ud til, at alle tingene var gået i stykker samtidig, og man kan jo gætte på, at der er væltet et skab under bombardementet i 1807 og indholdet er blevet knust. Det knuste er så sammen med andet blevet smidt i skorstensfundamentet. I museets samlinger er der et stykke af et ligklæde fra begyndelsen af 1700-tallet. På klædet er der trykt bogstaverne K. O.A.C.S. Et lille alabastsignet i samme montre bærer de samme bogstaver. I det omtalte skorstensfundament lå der et stempel med en stempelpude fastrustet på. Da vi fik klumpen skilt ad, havde stemplet de samme bogstaver, som må udlægges som Kongelige Octroyerede Asiatiske Compagnies Sigil.

Alle de her ovenfor nævnte ting udgjorde en del af udstillingsmaterialet i årets jordfundsudstilling, som efterhånden er ved at blive et regelmæssigt indslag i museets udstillingsprogram, og er blevet besøgt af lige ved 8000 gæster.

Til samlingerne af jordfund har museet modtaget gaver af følgende:

Antikvitetshandler Kai Andersen, Ny Adelgade.

Kunstmaler Louis Ehlers, Lyngby.

Frk. Edith Frey, Åbenrå, København.

Formand Aage Hansen, København.

Kunstmaler Sven Hauptmann, Høyensgade.

Kunstmaler Henning Horn, Peder Skramsgade.

Kunstmaler Poul Lillesøe, Kirke Sonnerup.

Arbejdsmand Bue Madsen, Englerup.

Antikvitetshandler Erl. Schroeder, Grønnegade.

Overinspektør Kai Uldall, Lyngby.

PIBELERSFIGURER

AF JØRGEN AHLEFELDT-LAURVIG

Under udgravningerne i de fleste byer og bebyggelser af nogen alder finder man ofte stumper af kridtpiber. Disse piber var lavet af et skørt materiale, pibeler. For at køle røgen havde de oftest en meget lang pibespids eller stilk, som den kaldtes. Når en sådan pibe fik et stød eller slag, sprang den i reglen i tusind stykker, og pibens ejer måtte give sig til at påbegynde tilrygningen af endnu en pibe.

Det var dog ikke kun til kridtpiber, at pibeleret anvendtes, man kender således fra udgravningerne på Bryggen i Bergen og fra Fogedbygårds voldsted eksempler på små horn af form som waldhorn fremstillet af pibeler. Disse fund kan dateres til den senere middelalder.

Pibellersfigurer kender man fra de samme egne ved Rhinen, som senere vandt berømmelse for deres stengods. Således ser man i det fortræffelige museum i Siegburg ved Bonn en hærskare af små musicerende engle og længst glemte helgener fra den sene middelalder. Ligeledes er der i Museum für Kunst und Gewerbe i Hamborg adskillige fine små sen-middelalderlige figurer af pibeler, der ligesom det lille jesusbarn i bymuseet i Prag kunne lede tanken hen på en anvendelse af disse figurer som julekrybbe eller dele af et husalter.

Af og til kan man med lidt held finde dele af pibellersfigurer i den københavnske jord. Hvad disse figurer har været anvendt til, er vanskeligt at forestille sig, det har sandsynligvis været pryd-

PIBELERSFIGURER

Piblersfigurer, der har mistet benene

figurer, da det jo ikke blot var i den viktorianske tidsepoke, at man glædede sig over nips.

Disse figurer dukker ikke op i de københavnske jordlag før op i 1600-tallet, altså samtidig med at tobakken for alvor bliver populær, og det er da almindeligvis verdslige personer, som er motiverne.

En figur, som ikke er helt ualmindelig, er en mandsperson, som med den ene arm om en dames liv samtidig føler på hendes barm.

Figuren til venstre på billedet foran er fundet i Nørre Søgade. Der havde om aftenen eller om natten været nogen inden for den afspærrede byggeplads for at grave, og vedkommende havde trods set faren for at blive pågrebet af vagtpatruljen, som kom der regelmæssigt med hund. Figuren havde vedkommende overset i det dårlige lys, og nu pryder den Bymuseets samlinger. Det er en trommeslager fra begyndelsen af 1700-tallet (Den store Nordiske krig), som han ser ud, har trommeslagerne i Karl den 12.s og Frederik den 4.s armeer set ud.

ANMELDELSER

Nogle jubilæumsbøger m. m.

I 1967 fejrede København sit 800-års jubilæum. Begivenheden gav anledning til, at der blev skrevet adskilligt om hovedstadens historie: bøger, afhandlinger, artikler, pjecer o.s.v. af vidt forskelligt omfang og vekslende lodighed, ligesom flere forlag fejrede begivenheden ved genudgivelse af gamle værker om København, såvel historisk-topografiske pragtværker som mere kuriøse ting.

Det er ikke hensigten her at foretage en fuldstændig gennemgang af hele denne litteratur, bl.a. fordi forlagene og forfatterne kun i ringe omfang har indsendt værkerne til anmeldelse i Historiske Meddelelser om København, men også fordi der selvsagt i festens anledning blev publiceret adskilligt, som kun har haft interesse på kortere sigt. Der skal kun fremdrages nogle enkelte bøger, som det i al fald har været værd at lægge mærke til – hvormed ikke være sagt, at der ikke blandt de uomtalte publikationer kan være adskillige lødige ting.

Først skal nævnes *Sv. Cedergreen Bech: Københavns Historie gennem 800 år. P. Haase & Sønns Forlag. 1967. 640 s. ill.*

Seminarieadjunkt, cand. mag. Sv. Cedergreen Bech slog sit navn som forfatter fast for en større kreds, da det af ham skrevne 6. bind af Politikens Danmarkshistorie, der omfatter tiden 1533-96, udkom i 1963, og i 1965 udkom et nyt bind af dette værk med Cedergreen Bech som forfatter, nemlig 9. bind, der behandler perioden 1721-84. Man blev klar over, at her var der en velskrivende, såre belæst og overordentlig produktiv historisk skribent, som der var al mulig grund til at vente sig meget mere af. Alligevel var det ikke helt uden bekymring, at man allerede i december 1967 – kort før jubilæumsåret var ved at rinde ud – tog et nyt stort værk af ham i hånden, et værk, der tog hele Københavns 800-årige historie under behandling. Var det ikke gået lidt for hurtigt?

Det er i al fald en smuk bog. Men de bedste teknikere har da også været mobiliseret til dens fremstilling med *Erik Ellegaard Frederiksen* som tilrettelægger. Kunsthistorikeren, museumsinspektør *Jørgen Schou-Christensen* og historikeren, museumsassistent *Jens Ole Lefèvre* har taget sig af billed-

ANMELDELSER

redaktionen. Kortene er tegnet af *Klaus Mikkelsen*. Resultatet er blevet ikke alene nydeligt, men også overskueligt. Desværre er der mange trykfejl.

Teksten vidner på ny om Cedergreen Bechs belæsthed og vældige arbejds-
evne. Fremstillingen er her som i Danmarkshistorien smidig, og i mange hen-
seender er bogen fyldig og oplysende. Ved omtalen af krigeriske begiven-
heder og katastrofer såvel som i det, man kunne kalde sædeskildringen, fej-
rer forfatterens stilistiske evner triumfer. Store afsnit er så spændende, gri-
bende eller morsomme, at de må have bud til en endog meget stor læserkreds.

Men den slår ikke til overalt. Bedst er skildringen af tiden fra omkring
middelalderens slutning til midten af 1800-tallet. Man mærker, at her er
forfatteren hjemme i sit stof, og hvad man kan rejse af indvendinger, f.eks.
at han kommer lidt let om ved skildringen af privilegieudviklingen 1658-61,
eller at vi får lovlig lidt at vide om de skatter, afgifter og andre byrder, der
hvilede på borgerne, er ikke tungtvejende. Derimod må behandlingen af tiden
derefter betegnes som svag. Forfatteren holder sig hovedsagelig til en gennem-
gang af den politiske og økonomiske udvikling på landsplan og i stor almindel-
lighed. Det helt afgørende, at byen fra da af udvikler sig til en uhyre vigtig
serviceorganisation for borgerne, er utilfredsstillende beskrevet. Vi får en
lille smule at vide om den kollektive trafik, meget lidt om hygiejniske foran-
staltninger og forsyningen med gas og elektricitet og næsten intet om ho-
spitalerne. Lige så overfladisk er stadens økonomi behandlet. Når forfatteren
går let hen over kommunalpolitikken i disse år, er han til en vis grad und-
skyldt. På dette område savnes dybtgående studier, og værket prætenderer
ikke at være et førstehåndsarbejde. Men for de kommunale institutioners
vedkommende gælder en sådan undskyldning ikke. Om dem foreligger der
omfattende historiske redegørelser.

Konklusionen må vist blive, at Sv. Cedergreen Bechs »Københavns Hi-
storie gennem 800 år« ganske vist er en levende, indholdsrig og for visse
afsnits vedkommende omfattende skildring af byens historie med hovedvægt
på den kulturhistoriske beskrivelse, men at bogen for den nyeste tids ved-
kommende er mangelfuld. Havde forfatteren haft lidt mere tid til sin rå-
dighed, kunne sidste del af værket utvivlsomt være blevet langt bedre.

Den kyndige københavnshistoriker *Mogens Lebech* har benyttet jubilæet
til på *Nyt Nordisk Forlag, Arnold Busck*, at få udsendt en billedbog *Køben-
havn og Københavnerne i 800 År (167 s.)*. Kendte og mindre kendte billeder
er her stykket sammen til en hastig og fornøjelig, men lidt rodet gennemgang
af byens kulturhistorie.

En anden af jubilæets smukke billedbøger er *Historien om en gade, Pile-
strædes historie genfortalt af Steffen Linvald og udgivet i anledning af Kø-*

ANMELDELSER

benhavns 800-års jubilæum (101 s.). Bogen blev ved nytår udsendt af *Det Berlingske Bogtrykkeri* som årspublikation. Den er tilrettelagt af *Aksel Danielsen*. Museumsinspektør *Steffen Linvald* fortæller livfuldt om gadens og kvarterets bygninger, om de mennesker, der har levet her, og om de historiske tildragelser, stedet har været skueplads for.

Den energiske leder af Københavns bymuseum har også benyttet feståret til at udsende en bog om gadenettet og gadenavnene i den jubilerende by – *Steffen Linvald: Københavnske gadenavne i fortid og nutid (103 s.)*, udgivet som nytårgave af *Dansk Kautionsforsikrings-Aktieselskab*. Dette vigtige og spegede problem bør nok engang underkastes en dybtgående videnskabelig analyse, f.eks. når hele Ramsings materiale er udgivet. Men den foreliggende nette og uprætentiose bog er i al fald en begyndelse.

Blandt jubilæumsårets publikationer er også en prægtig svensk på ca. 400 meget store sider. Den er udsendt af *Allhems Förlag* i Malmö, bærer titlen *Köpenhamn* og rummer foruden en indledning af den tidligere svenske rigsarkivar dr. *Ingvar Andersson* en oversigt over Københavns historie af den afdøde danske rigsarkivar dr. *Svend Aakjær*, en skildring af stadens liv i 1800-tallet af redaktør *T. Vogel-Jørgensen* og en tilsvarende skildring for vort århundredes vedkommende af folketingets tidligere formand, fhv. kulturminister *Julius Bomholt*. Der sluttes af med et stort billedafsnit, der bærer titlen *Köpenhamnska nutidsglimtar*. Billederne er fotograferet af *Erik Liljeroth* og kommenteres af redaktør *Claus Jacobsen*. Underskrifterne under det historiske billedmateriale er udarbejdet af museumsinspektør *Steffen Linvald*. Hvem der har redigeret bogen, fremgår ikke helt klart.

I dette fornemt udstyrede værk bemærker man med vemod den store og solide historiske oversigt af *Svend Aakjær*, der som bekendt, før han blev rigsarkivar, i godt en halv snes år var stadsarkivar i København og redaktør af *Historiske Meddelelser om København*. Selv om det ikke var nogen overvældende lang årrække, var det dog bemærkelsesværdig lidt københavns-historie, denne ellers så produktive forfatter fik ud i sin levetid. Nu dukker der altså et stort arbejde op fire år efter hans død. Det er bedrøveligt, at han ikke oplevede at se det trykt.

De læseværdige afhandlinger, der stort set følger traditionelle baner, vil nok til en vis grad overskygges af de mange flotte billeder, der spænder fra altergang til striptease. Billedteksterne er gennemgående sobre, om end *Claus Jacobsen* ikke altid har undgået det »poppede«.

På baggrund af disse bøger virker *Alfred Jeppesen: København bag de gamle facader. Aschehoug Dansk Forlag (192 s., ill.)* i det ydre noget mere traditionel. Det er en pæn bog af lidt gammeldags tilsnit med et fornøjeligt

ANMELDELSER

og let læst indhold. Ca. hundrede af byens ejendomme gennemgås, og der fortælles løst og fast om deres beboere og de folk, der færdedes her. Kilderne til oplysningerne anføres desværre ikke.

Endnu livligere og lettere i sin fremstilling er *Palle Koch: Strøget. Gyldendal (184 s.)* med tegninger af *Holger Worm*. Så livlig er den, at den momentvis nærmer sig det kaotiske. Men bag den ledeløse og stedvis irriterende form gemmer sig en omfattende læsning, som forfatteren omhyggeligt gør rede for i en litteraturliste, og han har fået noget ud af det læste. Bogen ligger på kanten af, hvad der kan kaldes københavnshistorie, men den er underholdende, og dens slentrende stemning understreges på den mest charmerende måde af *Holger Worms* fine rids.

Selv om nærværende omtale af jubilæumslitteratur om København kun skal omfatte nogle enkelte bøger og slet ikke kan komme ind på den betydelige mængde afhandlinger og artikler, der også behandlede hovedstadens historie i jubilæumsåret, må det måske alligevel til slut være tilladt at nævne, at det fornemme historiske tidsskrift *Scandia* i 1967 bragte en afhandling af *Jørgen Mejer, Ole Worms Københavnsbeskrivelse – det første skrift om København?* (bd. 33, s. 182–96). Der redegøres heri for et lille latinsk håndskrift, som findes i Det kongelige Bibliotek. Det er antagelig skrevet ca. 1628-30 af *Ole Worm* og gør rede for Københavns historie og topografi. Skriftet viser, hvor stærkt synet af *Christian IV.s* mange store anlæg og bygninger har virket på samtiden (selv om man nok under læsningen må have i erindring, at tiden brugte en blomstrende stil med stærke vendinger). Hør bare: Den kongelige børs, et kostbart bygningsværk, som er dekoreret med et snoet tårn og andre udsmykninger, ligger på øens (d.v.s. Slotsholmens) yderste del. For op til den ligger den overvældende bro midt over det brusende hav, bygget under vor højst glørværdige *Christian den fjerde* for umådelige udgifter osv. osv.

Gustav Albecks afhandling om *Absalons eftermæle (Historiske Meddelelser om København, årbog 1967, s. 7-87)* vil være læserne bekendt.

Overordentlig vigtigt er det, at jubilæet gav stødet til, at andet og sidste bind af værket *Københavns bystyre gennem 300 år* blev gjort færdigt. Det anmeldes i det følgende.

Sigurd Jensen.

ANMELDELSER

Poul Møller: Københavns bystyre gennem 300 år, II, 1858-1940. Udg. af Københavns borgerrepræsentation. Kbhvn. 1967. 396 s., ill.

I det demokratiske samfund foregår det politiske liv som to i og for sig uafhængige funktioner – landsstyret og det kommunale styre er to »maskinerier«, der på mangfoldige områder tangerer og påvirker hinanden og i hvert fald hviler på den samme sokkel i samfundet, vælgerkorpset. I dansk historieskrivning har der hidtil været en overvejende tendens til at se bort fra den kommunale sektor i studiet af vor politiske historie og koncentrere sig om den rigsdagspolitiske udvikling. Der er imidlertid ved at ske en vending i den almindelige historieopfattelse, der i de kommende år vil gøre den kommunalpolitiske historie til et studieobjekt af væsentlig betydning. Påvirkninger fra sociologien og political science har i nogen grad bidraget til at vende historikernes interesse fra det rent politisk-økonomiske synspunkt til et mere socialt, kulturhistorisk aspekt. Studiet af folkelige bevægelser, som de manifesterer sig ude i befolkningen, er blevet »moderne«, og her er det, at man kan trænge dybere ned ved punktundersøgelser i, hvad der foregik på de lokale forsamlingsområder.

Kulturhistorisk set er Københavns historie blevet grundigt behandlet, sidst i Cedergreen Bechs omfattende fremstilling, der udkom på Haases forlag i jubilæumsåret. Men her som i mange andre fremstillinger forekommer det, at den rent politiske historie bliver noget stedmoderligt behandlet over for de mere folkloristiske beskrivelser af gadelivsbilledet gennem tiderne. Navnlig gælder det for den nyere tids politiske historie, og der er dog her et meget væsentligt område. Danmark er jo i den usædvanlige situation, at dets hovedstad rummer henvend en fjerdedel af hele landets indbyggere, og Københavns kommunalpolitiske udvikling bliver dermed et repræsentativt eksempel på hovedudviklingen i hele den kommunalpolitiske sektor.

Det er derfor med glæde, at man modtager lektor Poul Møllers værk om Københavns bystyre 1858-1940. Her har man netop den Københavns politiske historie i nyere tid, man savnede. Længe har den været undervejs. I 1940, ved 100-året for Christian VIII.s kommunalforfatning, vedtog borgerrepræsentationen at udgive et sådant værk. Bind I af stadsarkivar Flemming Dahl udkom i 1943, den myreflittige dr. Povl Engelstoft påtog sig at skrive bind II; indså efter nogle år, at han trods fliden ikke kunne nå det, og overlod det til sin medarbejder, lektor Poul Møller. Nok er der gået lang tid mellem de to bind, men det er også et omfangsrigt værk, lektor Poul Møller har leveret, knap 400 sider i kæmpeformat, mindst en trediedel større end normale; illustrationer er der ikke mange af, så det er vel ikke langt fra, at teksten i omfang svarer til to bind af f.eks. Politikens Danmarks hi-

ANMELDELSER

storie. Det er også et grundigt og gennemarbejdet værk, der er kommet ud af besværet. Lektor Poul Møller har ikke sparet sig nogen anstrengelser med at gennemlæse de lange og vidtspundne stenografiske referater af borgerrepræsentationens møder siden 1857, og med at give nøjagtige kildehenvisninger. Man stoler på oplysningernes soliditet som på et ældre bankfirma.

Opgaven har ikke været helt let for Poul Møller – dels skulle bogen fortsætte linien i Flemming Dahls 1. bind, og dels skulle den holde sig fri af det samlingsværk, »København 1840-1940«, som borgerrepræsentationen også lod udgive ved jubilæet i 1940, hvori vigtige sider af bystyrets virksomhed, f.eks. skolevæsen, vejevæsen og finanser var belyst af specialister blandt kommunens embedsmænd. Resultatet er blevet, at Poul Møller har taget de vigtige emner op, som ikke var omtalt i den førnævnte »København 1840-1940«, og ligesom denne delt sin fremstilling op i en række afsnit hver om enkelte sider af bystyret. Dette har så afgjort sine fordele, men også sine stærke ulemper, navnlig den, at man kommer til at miste fornemmelsen af den kronologiske udvikling i hele bystyret – man begynder forfra ved 1857 henved 10 gange i bogen og undgår ikke gentagelser, da emnerne uundgåeligt må overlappe hinanden. Et overblik får man dog i det meget omfattende første hovedafsnit om udviklingen i kommunalforfatningen, der i detaljer følger den interessante ændring i forholdet mellem magistraten og borgerrepræsentationen, en forfatningsudvikling med mange paralleller til den, der samtidig foregik på det statslige område. Efter et par afsnit med omtale af specielle forhold som bystyrets stilling til Københavns havn og til nabo-kommunerne, fortsættes hovedlinien i bogen, den politiske udvikling, med en række kortere afsnit om borgerrepræsentationens forretningsgang og om de kommunale valg. I alle afsnittene er der fremdraget mange interessante detaljer og fremlagt et stort materiale.

Bogen lider imidlertid efter min mening af to ikke uvæsentlige svagheder. Den ene er, at den er bygget over et for snævert kildemateriale og er for begrænset i sit udsyn. Poul Møller har i for høj grad støttet sig på borgerrepræsentationens forhandlinger. Den slags stenografiske beretninger er jo i det store og hele ørkenvandring, hvori historikere ganske vist kan finde oaser rundt omkring. Men de forbliver fata morgana'er, hvis de ikke suppleres med andet kildemateriale, f.eks. aviser, memoirer og breve. Mest grelt forekommer dette at være i det lille afsnit III, om forholdet til staten. Til behandling af dette meget væsentlige emne er udelukkende brugt borgerrepræsentationens forhandlinger, og, set gennem dette lille kikkul, kommer der uundgåeligt en skævhed i proportionerne. Her som også i andre afsnit gælder det, at fremstillingen ville have vundet meget, hvis forfatteren havde frigjort

ANMELDELSER

sig noget fra de mange tusinde sider taler på rådhuset, var steget op på et højt punkt og havde set på det politiske mylder sådan lidt fra oven.

Dette fører direkte over i den anden svaghed, den, at fremstillingen i nogen grad har fået en stillestående karakter ikke mindst på grund af de talrige indirekte referater af taler og ordvekslinger. Et enkelt direkte citat nu og da kan virke meget oplivende på en beskrivelse, men mange indirekte gengivelser virker tyngende mere end oplysende.

Kristian Hvidt.

Bo Bramsen: Ludvig Bramsen, Forsikringsnestor og Socialpolitiker. Nyt Nordisk Forlag. 1968. 224 s. ill.

Om sin fader, gehejmeetatsråd Ludvig Bramsen (1847–1914), forsikringsmand og socialpolitiker, har Bo Bramsen skrevet en højst læseværdig, alsidig og ganske usentimental bog, der danner en naturlig fortsættelse af samme forfatters bog om bedstefaderen Luis Bramsen (1964) anmeldt i denne årbog 1964. Begge bøger er bekostet af forsikringsselskabet Nye Danske af 1864, hvis direktører de to mænd var i tilsammen 88 år.

»Jeg håber med tiden at blive en god patriot og nyttig for samfundet«, skriver Ludvig Bramsen som 17-årig gymnasiast. Og dette livsmål nåede han til fulde. Som forsikringsmand følte han et stort ansvar over for samfundet, der ikke kunne sættes til side for profithensyn, en opfattelse, der ikke deltes af hans fader, med hvem han i mange år havde et byrdefuldt samarbejde. Hans opfattelse af forsikringsvæsenet bragte ham i berøring med socialforsikring. Som 41-årig direktør vandt han, der blot var cand. phil., Universitetets guldmedalje for en opgave om arbejderforsorg.

Hans sociale interesse bragte ham i berøring med politik, og for Bramsen kunne det kun blive inden for Højre, hvis ledende socialpolitiker han blev gennem mange år. 1892 valgtes han i Ålborg til Folketinget som »uafhængig, frisindet højremand«, og da Hørring i 1899 rekonstruerede sit ministerium, blev Bramsen indenrigsminister, hvilken portefølje han bevarede også under Sehested indtil Systemskiftet. Disse to sidste højreministerier er vel de svageste, man har set, og megen påskønnelse høstede han ikke ved sin ministergerning, hvorimod hans arbejde med de sociale love fortsattes med en sådan dygtighed, at han vandt respekt selv i Socialdemokratiet (det værste, han vidste), og så sent som i 40'erne har Steincke bekendt sin gæld til Bramsens arbejder.

ANMELDELSER

Man lærer Bramsens personlighed at kende gennem de mange åbenhjertige private notater, han gennem livet gjorde om og til sig selv. De viser ham som en velbegavet, dygtig, ansvarsbevidst og samfundssindet mand, fuld af familiegåde, ikke uden forfængelighed og stolt af sin fremgang. Som politiker troende Estrupianer og inderlig kongetro, helt uden for de påvirkninger, der udgik fra Georg Brandes. Sit åndelige behov afreagerede han gennem musikken, som han dagligt udøvede ved sit flygel.

Foruden at være et monument over en udmærket senvictoriansk københavnsk borger rummer bogen mange træk til belysning af denne samfundsklasses liv og færden i de sidste år af forrige århundrede.

Bogen er fortrinligt udstyret med velkommenterede billeder.

Jens Vibæk.

Fra Bremerholm til Gammelholm ved Steffen Linvald. Kbhvn. 1968. 87 s. ill. Udgivet ved Danmarks Nationalbanks 150 års jubilæum. Redigeret og typografisk tilrettelagt af Stephan Kehler. Bogbinderarbejdet er udført af Jakob Baden (Mogens Willie). Skriften er Engelsk Caslon, trykt i Det Berlingske Bogtrykkeri.

Det er et forbløffende stort antal byhistoriske småskrifter, der gennem årene er kommet fra museumsinspektør Steffen Linvalds flittige hånd. De udmærker sig ved, at der gennem dem offentliggøres mange værdifulde københavnske billeder, som ellers ligger gemt i Bymuseets arkiv eller findes mer eller mindre tilgængelige i forskellige samlinger. Nærværende lille bog, som bogarbejde en overordentlig pæn ting, adskiller sig på ovennævnte område ikke fra forgængerne.

Her er gengivelser efter interessante fotografier helt tilbage fra fotograferingens barndom i 1860'erne, gengivelser efter stik samt efter malerier og akvareller. Disse er vist i fine farvereproduktioner, men hvem der har udført det udmærkede klichéarbejde, fremgår desværre ikke af oplysningerne. Gennem alle disse illustrationer yder bogen den historisk interesserede meget af værdi.

Teksten er derimod, som det næppe kan undgås i en så lille bog om et begrænset område af det ældre København, i væsentlig grad en sammenstilling af uddrag fra mere omfattende københavnsværker. Disse uddrag, ofte citater, er knyttet sammen med forfatterens egne ord og kommentarer. Det kan nogle steder forekomme at være gået lidt stærkt; sproget er ikke altid så let forståeligt, tanken bag ikke altid så klar.

ANMELDELSER

Bogens første kapitel omhandler Nationalbankens placering og dens omgivelser fra den i 1818 fik sit navn og havde sæde i den gamle Courantbanks bygning ved siden af Børsen. Denne bygning, opført 1785 af Meyn på grundlag af et projekt af Harsdorff, blev nedrevet, da Nationalbanken i 1870 flyttede til den nuværende, af Herholdt opførte bygning ved Holmens Kanal. Den passede ikke sammen med Børsen, mente man, »men datidens syn på den deles dog ikke af nutiden, der kun kan beklage dens nedrivning«. Dette er Linvalds kommentar. Det er meget tænkeligt, at de samme ord engang i fremtiden vil blive sagt i forbindelse med den nuværende bygning, der, som det i øjeblikket er meningen, senere skal nedrives.

I bogens følgende kapitler behandles Gammelholms historie i den tid, den hed Bremerholm og husede skibsværft med mere: »alle de forskellige ting, som udfordres til de kongelige orlogs-skibes tiltakling og udrustning, samt skibsbyggeriet henhørende – hedder det hos Jonge i hans Kiøbenhavns Beskrivelse fra 1780'erne«.

I 1795 opstod den ulyksalige ildebrand, som ved sjusk og forsømmelighed bredte sig til byens huse. Flåden flyttede til Nyholm, og efter langvarige diskussioner blev Gammelholm frigivet til civil bebyggelse.

Dette behandler Linvald i et interessant kapitel, som han kalder »Byen overtager Gammelholm«. Det skal dog ikke forstås bogstaveligt, at staden København overtog området. Det tilhørte staten, og det var staten, der foranledigede den endelige planlægning, der i 1859 blev overdraget den 32-årige Meldahl. 1861 blev den første grund solgt, og 1877 var kvarteret omtrent udbygget. Det er således blevet til samtidig med de første bebyggelser på Broerne, men den bedre beliggenhed, inden for de gamle volde og op ad Kongens Nytorv, bevirkede, at bebyggelsen i gadehusene kom til at rumme særligt store, herskabelige lejligheder og facaderne udstyredes med en særlig rig udsmykning. Bag gadehusene adskilte bebyggelsen sig ikke væsentligt fra den dårligste på Broerne.

Forskellige offentlige eller halvoffentlige bygninger byggedes også og blandt disse den nuværende Nationalbankbygning. Den er et stærkt og godt hus fra den stilefterlignende tid, en arkitekturperiode som vi nok skal være varsomme med at rynke for stærkt på næsen ad.

I bogens afsluttende kapitel »Gammelholm i vor tid«, med undertitlen »Stuk og sanering«, nævnes den stedfundne indbudte konkurrence om en ny Nationalbank. »En af de største vanskeligheder ved den stillede opgave var spørgsmålet om, hvorvidt Herholdts bankbygning skulle bevares eller ikke, og Arne Jacobsen, der vandt førstepræmien, gik i sit projekt ind for dens nedbrydning«.

ANMELDELSER

Sådan ville jeg nu ikke have formuleret det. Vanskeligheden synes jo ikke så meget knyttet til selve spørgsmålet om bevaring eller ikke, men til mulighederne for at bygge nyt i forbindelse med en bevaring. At bygge nyt uden i den sidste ende at skulle tage hensyn til det eksisterende må forekomme lettere, også fordi vor tid hverken har særlig lyst eller særlig evne til hensyntagen til ældre bebyggelse. Så det er nok godt, at det er gået, som det er, man kan i alt fald forvente et bankkompleks, der bliver en arkitektonisk helhed.

Som sådanne helheder, hvad enten man synes om dem eller ej, fremtræder Gammelholms husrækker også så nogenlunde den dag i dag.

Den sanering, der som bekendt så småt er begyndt, går da også ud på en gadehusbevaring og en forbedring af beboelsen gennem en nedrivning af bag- og sidehuse. Linvald håber, at denne form for sanering vil fortsætte, men hans betragtninger, som de fremtræder på bogens sidste side, er vanskelige at følge, og den afsluttende sætning er noget kunstig.

Erik Morthorst.

ÅRBOGSPRÆMIE

Dansk historisk Fællesforening har den 7. september 1968 tildelt overassistent i Københavns stadsarkiv Egil Skall sin årbogspræmie for afhandlingen »Den engelske tinfabrik«, der er trykt i Historiske Meddelelser om København, årbog 1965. Prisen, der er på 2.000.-kr., uddeles hvert tredje år.